

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

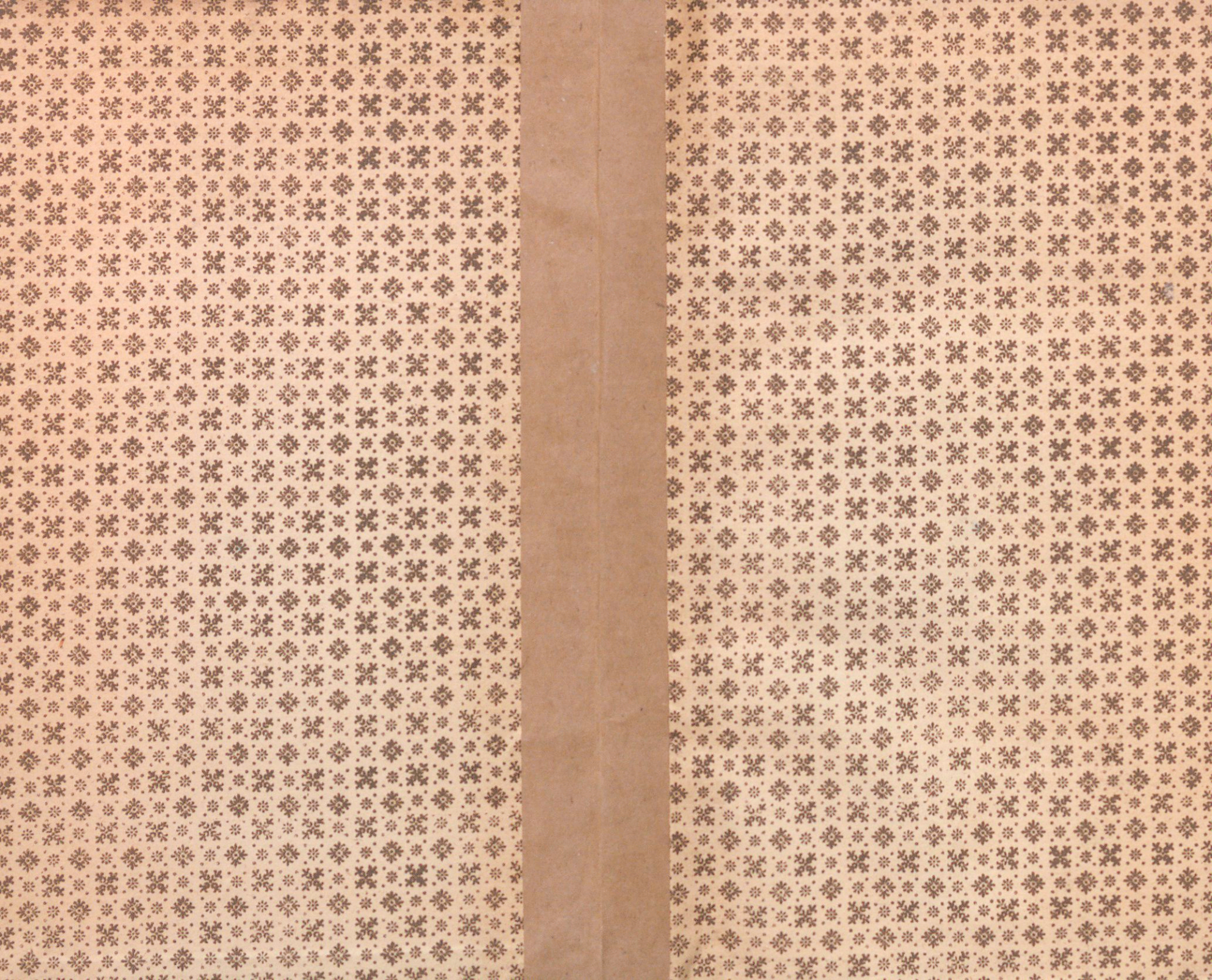
Adapt — remix, transform, and build upon the material

748

749

9 (44)

9-24

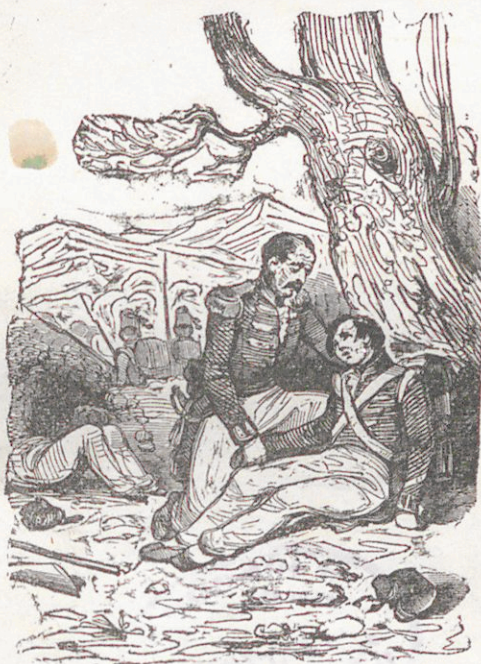

ԳԱՂՂԻԱ ԵՒ ԲՐՈՒՍԻԱ

ՀԱՎԱՏԱՄԱՐՏՔ

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1871

12600

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Բարից

Տեսանք մասնաւոր գրուածքով մը թէ ինչպէս այլ
և այլ ցաւալի ձախորդութիւններէն վերջը, Վաղղիոյ
Բրուսիայի դէմ հրատարակած պատերազմը, վերջա-
պէս 'ի վէճսայլ ստորագրուած փետրուարի 26ին
դաշնագրութեամբ լմնցաւ, և անկէ ետեւ խաղաղու-
թիւն եղաւ այս երկու քաղաքակիրթ ժողովուրդոց մէջ:

Բայց մինչդեռ յաղթականն Վերմանիա իր անակըն-
կալ յաջողութենէն ոգեւորեալ, ըրած անհուն կո-
րուստներուն ցաւն այնչափ չէր զգար, և արի բանակ-
ներուն յաղթանակներ կը պատրաստէր 'ի հայրենիս,
Վաղղիա ինչպէս յոգնած՝ այլ ոչ սպառած հրաբուլի
մը, ներքին կրից կրակով մը կը բորբոքէր, և միայն
պատեհ առթիւն կը սպասէր որ բռնութեամբ դուրս
վաթելով՝ բոլոր աշխարհը վեր 'ի վայր տապալէ:

Եւ ասոր համար անօրէնք ոմանք, զուրկ ամենայն
հայրենասիրութենէ, որովհետեւ հայրենիք իսկ չու-

5200

41

9

նին, անկրօն, անհաւատ և ամենայն դժոյ անվգայ, կը սկսին կամաց կամաց ռամկին ոգիքն իրենց գաղտնի դիտաւորութեանցը պատրաստել:

Ահա Բարիզ դաշնագրութեան ստորագրուելէն անմիջապէս ետքը:

Քաղաքը փութով սկսաւ պարենաւորել: Մէկ քանի օրուան մէջ 7000 եղ մտաւ Բարիզ, 9000 ոչխար, 10 հազար հազարագրամ ցորեն, 24 միլիոն հազարագրամ ալիւր, 2 միլիոն պաքսիմատ, 2 միլիոն պահածու եզան միս, 4 միլիոն խոզի ճարպ, 800,000 կարագ, 400,000 պանիր, 5 միլիոն հանքային ածուխ. անհուն հաշիւ մը յերաւի որ այն մեծ քաղաքին պիտոյից անհունութիւնը կը ցուցնէ:

Բարիզու կերպարանքը յայտնի կերպով կը սկսի փոխուիլ: Օր օրուան վրայ շարժումը և զուարթութիւնը կ'աճի: Ամենէն կարեւոր պիտոյից կրպակներն, ինչպէս նաեւ զարդավաճառ շքեղ խանութներն ալ, ամենը կը բացուին:

Եւ որովհետեւ ուտելեաց նիւթերն հետզհետէ քաղաքը կը հասնին ու կ'առատանան, անոնց գինն ալ հետզհետէ զգալի կերպով կը նուազի: Ժողովուրդն որ բազմութեամբ մէջ տեղը կը տեսնուի, ալ առջիկայի պէս վաճառատեղիները լեցուելով խանութները չի պաշարեր. և որովհետեւ շատերը առատ պաշար ըստացած ամբարած են, գնելու եկողը հեշտեալ իրենց ուզածը կ'առնուն կ'երթան:

Պատգիլիոյ թաղին մէջ ժուռ եկող անդադը դարմացմամբ անդղիական գեղեցիկ խողերու երամակ մը, և 400ի չափ եզանց խումբ մը կը դիտեն, որ լինի երկաթուղիէն կը հասնին: Գոռայ դիւրավառ հողաւորէն առատ պաշար կայ քաղաքը և շոգեկառաց կոշտէն առատ պաշար կայ քաղաքը և շոգեկառաց գործածութեան ծառայելու բաւականէն աւելի: Որով կարելի կ'ըլլայ շատ գործատանց մասն հանել անկէ, և գլխաւորապէս լոքոյաղի գործարաններու:

Շոգեկառաց կայարանները կամաց կամաց կը սկսին այն աշխուժութիւնն ու շարժումը ստանալ, որ դրեթէ անցած ժամանակները կը յիշեցնեն. յայտնի կը զգացուի որ շատ չուշանայ պիտի նորէն ամեն բան իր առջի կեանքը ստանալու. կարասեաց սրահները կը բացուին, շտեմարանները կարգի կը սկսին դրուիլ և զօրաց բնակութեան անոնց պատճառած վնասներուն նորոգութիւն կ'ըլլուի: Արեւմտեան երկաթուղին, Անգլերտամի ճամբան, բացուածին պէս՝ անանկ բազմութիւն թափուեցաւ, որ միայն այն շարժումները տեսնելը Բարիզեցիք իրենց մեծ զուարճութիւն մը ըրեր էին:

Պարոյները կը բացուին, և աշակերտք, թէպէտ և դեռ ևս ազգային պահանջողի զգեստը կը կրեն, ի վերայ այսր ամենայնի ուսմանց ունկնդրութեանը կը վազեն: Պրատունք կը բացուին: Թէատրոնք իրենց խոշորագիր ազդերն ասդիս անդին կը տարածեն, և նորանոր տեսարանաց խոստմամբ՝ մտից դնոյն նուազութիւնն ալ կը զգացնեն: Միով բանիւ ամեն բան կ'ոգւորի ու նոր կեանք մը կ'առնու:

Բազմութիւն ժողովրդեան փողոցները կը թափի, և շարունակ «բարբարոս» թշնամոյն հետ առնչութիւն ընելու կը ջանայ: Շաբէլէն ցԱէն Տընի տանող ճամբան հոծ է մարդով, որ Բրուսիացուց հետ «եղբայրակցելու» կը դիմեն: Այլ տեսարանն ատելի կերպարանք մը կ'առնու անպատիւ կանանց բռնած ճամբէն: Ինչ որ բարոյականի կողմանէ կրնար գուշակուիլ իր կատարումն կ'առնու: Բարիզու նման մեծ քաղաքները միշտ չափ մը խառնիճաղանձ ժողովուրդ կը բուսնադակեն, որ ինչպէս ամենայն յանգանք ընելու պատրաստ է, նմանապէս ալ ինչ և ինչ ամբարշտութեանէ չի խորշի:

Բարիզու ներսերը մերթ և մերթ անկարգութիւններ ու խառնակութիւններ կը հանդիպին: Օր

մը կանայք են որ զամբոխը կը գրգռեն Օդէլ տը Վիլի վրայ յարձըկելու և անոր տիրելու. իրենց թափն այն աստիճանի բուռն է, որ էրիկ մարդոց անփոյթ և անզգայ անտարբերութիւն նախատելու կը համարձակին:

Ուրիշ օր մը փորձ կ'ըլլուի զամբոխը գրգռելու որ Հալ Սանդրայի վրայ վազեն ու կողոպտեն:

Որմերը բաղմամբիւ յայտարարուածիւններով ծեփած են. այն յայտարարութեանց ներքեւ անծանօթ ոմանք ստորագրուած կան. անոնց դիտաւորութիւնն է զժողովուրդը գրգռել որ վարչութեան ընդդիմաւ նան և զինադադարումը չընդունին: Թէպէտ և այդ յայտարարութիւններն ամենը կը կարգան, այլ անտարբերութեամբ կ'արհամարհեն:

Տպագրութիւնն իսկ լուռ չիկենար. վաւթնոր Գալուին դէմ երկայն ամբաստանութեանց յօդուած մը կը հրատարակէ, որուն մէջ նախատինք մը չկայ որ չգուրցէ: Ասոր հեղինակը Միլլիէն անուամբ քաղաքացի մըն է, որ ընտանիքի մը առանձնական կենաց խաղաղութիւնն ու պատիւը վեր 'ի վայր կը ջանայ շրջելու: Սակայն 'ի պատիւ Ռոշֆորի զուրցելու ենք, որ այս անօրէն գրուածքը կ'արհամարհէ և կը յանդիմանէ զՅէլլիքս Բիա որ թոյլ կու տայ իր օրագրին այսպիսի ամբարշտութիւններ հրատարակելու: Միլլիէն բնականապէս հոկտեմբերի 31ին օրն Օդէլ տը Վիլի դիւցազներէն մէկն էր:

Սակայն եթէ անօրոշքեան տաղնապը ընցած է, անոր տեղ տնտեսական տաղնապը ծագելու վրայ է. որովհետեւ կէս միլիոն անձինք մինչև հիմա վարչութեան ծախիւք կ'ապրէին, որոնց թէ և առ ժամանակ մի վարչութեան ըրած օգնութիւնը շարունակի, սակայն այնչափ ոչինչ է այն նպաստը, որ քիչ ատենէն յետին թշուառութեան մէջ պիտոր իյնան: Ասկէ ուրեմն նոր և բաւական ծանր տաղնապներ ծագելու վրայ են:

Ծայրագոյն կուսակցութեան օրագիրը բաղմանալու հետ են: Ռոշֆորի Մ^o ա' Օռտուր օրագրէն ետև, Պլանքիին Տեռնիէ Մ^o օրագիրը կու գայ, ասոնց համամիտ ու համաձայն՝ Ժիւլ Վալէին՝ Լը Բռի տիռ Բէօրլը օրագիրն է, որուն առաջին յօդուածը Բարիկ Վաճառեալ մահագիրը կը կրէ: Վերջապէս ուրիշ օրագիր մըն ալ երևան կ'ելլէ այսու օտար մահագրաւ. Paris-Belleville, Moniteur du XX arrondissement.

Բոլոր այս օրագիրները ժողովուրդեան կիւրքերը գրգռելու կ'աշխատին. աղքատ ժողովուրդը տագո՜հ է. գլխաւորապէս Պէլլիլի ժողովուրդը վերջի աստիճանի դառնացած է, տեսնելով որ այն 30 սուն որ առիւրաքանչիւր ազգային պահանջող կը տրուէր, դադրելու վրայ է. տէրութեան համբարանոցներն ալ ձրի կերակուր չեն բաշխեր, որով և ապրելու համար հարկ է նորէն աշխատութեան ձեռք զարնել:

Փետրուարի 24ին, 1848 տարւոյն հասարակապետութեան տարեդարձն ըլլալով, Բարիկեցիք մեծ ցոյց մը ըրին: Կանուխ առաւօտունէ 'ի վեր քաղաքացւոց բաղմութիւն մը, որոնց մեծ մասը ազգային պահանջողի տարազը կը կրէին, առանց զէնքի Պատգիլիոյ հրապարակին մէջէն հանդիսապէս անցան. այս հրապարակիս մէջ տեղը Յուլիսի սիւնը կանգնած է, որ ազգային երախտագիտութեան յիշատակ մըն է 'ի պատիւ անոնց կանգնած, որ 1831ին միապետութեան դէմ կուռելով ինկան:

Որովհետև ասկէ դուրս Հասարակապետութեան համար կանգնած ուրիշ յիշատակարան մը չկայ, հասարակապետականք Յուլիսի սեան այցելութիւն ընելու կ'երթան, որուն ոտքն անթաւամ ծաղկամբ հիւսած բաղմամբիւ պսակներ դրուած կան, 'ի յիշատակ անոնց որ թէ առջի միապետութեան զոհ եղան, և թէ երկրորդին, որ 1848ին խռովութեամբ կործանեցաւ:

Ահաօրուան դէմ ցոյցն աւելի մեծ ու պատկառելի երևոյթ մ'առաւ. ամեն թաղերուն դործաւորաց վաշտերն առանց զէնքի դալով՝ Յուլիսի սեան առջևէն անցան։ Այն ամբոխը մեծ հանդարտութեամբ կը վարէր. սեան ոտքը պսակները վրայէ վրայ կը դիզուէին, յետոյ վաշտերը՝ կեցցէ՝ Հասարակապետութիւն կանչելով հանդարտութեամբ կը քաշուէին։

Ժամը իրեքին ատեններն ազատ հրացանաւորաց ընկերութիւն մը դալով՝ հրապարակը կը մտնեն և սեան առջև կանկ կ'առնուն։ Հրացանաւորքն մէկիկ մէկիկ պատուանդանին տափարակը տանող սանդղէն վեր կ'ելէն, և հոն կուռի օրինօք կը շարունին։ Իւրիք տը Փոնովիւն, այն գունդին տեղակալ հաղարապետը, մէջ տեղ արձանանալով հետեւեալ խօսակցութիւնը կ'ընէ.

«Քաղաքացիք.

«Մենք հասարակապետութեան ինքնակամ զինուորեալքս, անթաւաճաղկանց պսակ մը կու գանք ձգելու մեր սիրելի եղբարց զերեզմանին վրայ, որ 1831ին և 1848ին մեր հայրենեաց ազատութեանը համար ինկան։

«Արտասուք չեն որ մենք հոս կու գանք թափելու։ Ընդհակառակն այնչափ սուգի և արտասուաց մէջէն՝ յուսոյ և յարութեան ձայն մըն է որ կու գանք լսեցընելու։ Մեր հասարակապետութեան վրայ ունեցած անյողդողդ հաւատքը ցուցնելու կու գանք։

«Հասարակապետութիւնը միշտ մեր ըղձից ու յաւիտենական սիրոյն առարկայն է. իրմով միայն է որ ճշմարտութեան, արդարութեան և բանի թագաւորութիւնը պիտոր հաստատուի. միով բանիւ մարդկութեան թագաւորութիւնը իրմով միայն կրնայ ամրանալ։

«Ուրեմն քաղաքացիք, մէկ և մի և նոյն մտածութիւնը զմեզ թող ոգևորէ. այն է, մեր հայրենեաց անկախութիւնը։ Մէկ ձայն մը միայն մեր սրտէն ելլէ.

«Կեցցէ՛ հասարակապետութիւն»։

Այս համառօտ խօսակցութիւնը, «Կեցցէ՛ հասարակապետութիւն» հաղարաւոր մարդոց ձայներովն ընդունուեցաւ։

Ահաօրուան մինչև ժամը 7ը, յիսուն վաշտք հրապարակին մէջէն շրջելով անցան։ Եւ այս հանդէսը առանց անկարգութեան շարունակեց. բաց ՚ի պզտի գժտութենէ մը որ մէկ քանի քաղաքացեաց ու բարեկարգութեան հսկող պահապանաց մէջ պատահեցաւ, որոնք Կեցցէ՛ հասարակապետութիւն՝ հասարակաց աղաղակին ընկերել յանձն չէին առներ, սիւնն ողջունելու համար։ Հանդերձ այսու գժտութիւնը լմնցեր էր գրեթէ, երբ այս պահապաններէն երկուք՝ ազգային պահանորդներն անցած ժամանակ՝ սկսան ծաղրել։ Այս յետինքս իրենց քայլն ընդհատելով, պզտի դաս մը տունին այն պահապանաց մէկին որ փախչելու բաւական արագ չգտնուեցաւ։

Այս հանդէսիս ժամանակը նաև ուրիշ տեղ պատերազմի ատենն ալ կը գումարէր, որ հոկտեմբերի 31ին ամբաստանեալներուն դատը տեանէ։ Չինուորական ատեննը մեծ կարեւորութիւն մը չտուաւ այն ապստամբաց դէպքին որ հոկտեմբերի 31ին այնչափ մեծ տպաւորութիւն ըրեր էր ՚ի Բարիզ։ Հարկ է նաև ըսել որ գլխաւոր ամբաստանեալները չկային, որոնց մէն էականագոյնը՝ Կիւսդաւ Ֆլուռանն էր, զոր և գտնելու քիչ փոյթ տարին. որովհետև ատենն ուրիշ բան չըսաւ եթէ ոչ որ Ֆլուռան և միւսները գլուխաւ կարելի չեղաւ։

Ուստի միայն հինգ հոգի կային որոնց դատը կրնար

տեմնուիլ. Վէդինիէ, Դիպալտի, տորդոր Բիւէօ, Լը
Ֆուանսէ և Վէոմուէլ: Ստոնք իրենք զիրենք արդա-
րացուցին. անկէ ետեւ ատեանը քիչ մը առանձին ու-
րոշմանք ընէլէն ետեւ, զիրենք արձըկելով ազատ թո-
ղուց:

Այն արձակումն անհրաժեշտ էր, որովհետեւ ազ-
գային պաշտպան վարչութեան մէկ քանի անդամք
այն ապստամբաց հետ դաշնադիր եղած էին:

Յաջորդ օրը 25 փետրուար, 24ին ցոյցը նորէն կըրկ-
նուեցաւ ՚ի Բարիզ, որուն նաեւ շատ մը ռազմիկ զօրք
մասնակից եղան: Սեան առջեւ կեցող բազմութիւնը
գրամոց հանգանակ մը ըրին, նոյն յիշատակարանը
լուսաւորելու համար: Եւ յիրաւի նոյն սեան ծայրը
լուսաւորեցին, ինչպէս նաեւ խարխալը պսակներով ու
զրօշներով ծածկեցին:

Կ'երևայ թէ խռովութեան երկիւղ կար, որովհե-
տեւ վարչութիւնն այլ և այլ թաղերու մէջ ազգային
պահանջողաց հաւաքուելու կոչը զարկաւ: Սակայն
շատ քիչ եղան անոնք որ կոչին մտիկ ըրին ու հաւա-
քուեցան:

Ամբոխը քան զառջի օրն աւելի բազմութիւն էր:
Անգործ Բարիզեցիք բարեբաղդ էին ինչ և իցէ զբա-
ղանք մը գտնելու: Նաեւ յաջորդ կիրակին ալ, 26
փետրուար, Պասդիլոյ հրապարակը լի էր բազմու-
թեամբ: Յուլիսի սիւնն ուխտի առարկայ մը եղեր էր,
ինչպէս ատեն մըն ալ Սգրազպուրկի անդրին: Ազգա-
յին պահանջողաց բազմութիւն նուիրակութիւններ զի-
նեալ, ծաղիկներ, դրօշակներ ու պսակներ կը բերէին,
և փողոց ու թմբկաց հնչմամբ անոր պատուանդանին
վրայ կը հանգչեցնէին: Չեմ գիտեր որ վաշտուն ե-
րաժշտական գեղարդ ընկերութիւն ալ հայրենասէր
եղանակներ կը հնչեցնէր: Խղդուկ և աններդաշնակ
ձայներ Մառսէյի և Չոռոյ եղանակը կ'երգէին:
Արդիս անդին ճառախօսք ժողովրդեան կ'ատենաբա-

նէին: Ամենը կուռելու պատրաստ կը զուրցէին ինք-
զինքնին, և խօսքերով զՎերմանացիս կտոր կտոր կ'ը-
նէին: Կը կանչուըռտէին, յիմարօրէն կ'աղաղակէին:
Չորսին ատենները նաւաստի մը սանդղով սեան ծայրն
ելաւ, և ազատութիւնը ներկայացնող ոգիին թւոց
վրայ կարմիր դրօշակ մը հաստատեց: Ալ ժողովուրդն
ուրախութիւնը զսպելէն կրնար: Եւ անդին թափը
յիմարութեան չափ մօտեցաւ:

Այն ատենը վաթսուհի չափ հետիոտն որսորդք,
առանց զէնքի, հասակաւոր սպայի մը առաջնորդելովը
Պօմմառչէ պուլվառէն հրապարակը մտան: Այն քաջ
զօրականներն, հայրենական կռիւներուն մնացորդք,
կ'ուզէին իրենք ալ հասարակաց ուրախութեան մաս-
նակցիլ, ուստի և հետերնին անթաւամ ծաղկանց
մեծ պսակ մը կը բերէին: Բազմութիւնը զայն տեսնե-
լով կեցցէ՝ հասարակապետութիւն աղաղակաւ ընդու-
նեց զիրենք. զինուորներն ալ այն աղաղակին նոյնալիսի
խօսքերով պատասխանեցին: Խեղճ ծերունի սպայն,
սրտին զգածմունքէն արտասուք կը թափէր ու ձեռ-
քովը կը սրբէր:

Յանկարծ բազմութիւն ձայներ լուեցան. վար,
վար, գետը նետեցէք կը կանչէին: Յիսունի չափ ազ-
գային պահանջողք բարձրահասակ մէկ մը դէպ'ի Սէն
կը քաշկուտէին. կարմիր շերտով անդրաւարտիք մը և
շագանակի գոյնով զգեստ մը հագած էր: Գլուխը
բաց էր ու երեսը խեղաթիւրած: Արք, կանայք ու
տղայք անոր ետեւէն կ'երթային, ու կանչուըռտելով
և սպառնալով՝ ոտքով ու ձեռքով կը զարնէին:

Ի՞նչ էր այն մարդուն յանցանքը: Զինքը կ'ամբաս-
տանէին ինչպէս թէ իր թղթատետրին վրայ նշանա-
ժլար այն թիւը, զոր զինուորք և ազգային պահա-
նորդք իրենց գլխարկին վրայ կը կրէին: Ուստի հե-
տեւաբար լստես կ'ենթադրէին զինքը, ոստիկանու-
թեան գործակատար մը և հասարակաց բարեկար-

գութեան պաշտօնեայ մը: Այս ենթադրութիւնը բաւական եղաւ որ այն խեղճ մարդը մահու արժանի դատուի: Բաղմուծիւնը զինքը դէպ 'ի գետը տարաւ, ամուր մը տախտակի մը կապեց, և ինչպէս թէ շուն մը ըլլար՝ գետը նետեց:

Տանըհինգ հազար մարդէ աւելի՝ Ասդեուլնցի կամրջին մօտ գետին երկու կողմէն այս ահաւոր դէպքին ականատես էին: Այն ջրասոյց ողորմելին քիչ մը ատեն ջրին տակը մնալէն ետեւ, վերջապէս ջրին երեսը ելաւ: Յետին ճիգ մը թափելով կարող եղաւ իր թւերէն մէկն այն մահադոյժ չուանէն արձրկել, և լողալով ազատելու կ'աշխատէր: Սակայն քարանց կարկուտ մը վրան անձրեւելով՝ զինքը գետեզերքէն հեռու քշեց: Այն ատեն մէկ քանի գաղանի սիրտ ունեցող վայրենիներ, նաւակներու մէջ մօտան, ու ըզխեղձը գաւազանահար ընելով, գետին հոսանքին մէջ տեղը քշեցին: Մարդը, ալ գիտի դարձած, անյայտ եղաւ:

Ամբօխը, այս եղեւնագործութիւնն ընելէն ետեւ, նորէն հրապարակը դարձաւ որ իր ցոյցը շարունակէ ու նոր անձինք բնտուէ զոհելու: Ուրիշ երկու սպանութեանց փորձ եղաւ. մէկը վարչութեան դատաւորի մը դէմ, միւսը երկաթուղոյն պաշտօնէի մը դէմ: Բարեբաղդաբար իրաւախոհ մարդոց խումբ մը մէջը նետուելով, այն երկրորդ եղեւնագործութիւնն արգիլեցին:

Ասոր նման տեսարաններ քաղքին ուրիշ այլ և այլ տեղուանք հանդիպեցան: Աէն Տընիի արուարձանը սպայի մը մահ սպառնացուեցաւ, որովհետեւ կ'ըսէին որ յօժար կամօք «Կեցցէ հասարակապետութիւն» չէր կանչած: Հալին թաղը ոստիկանութեան պաշտօնէի մը գլուխը ջախջախել կ'ուզէին, Աէն Մառէնս պուլվառին պանդոկի մը մէջ հինգ խաղաղասէր Գաղղիացիք գերմանացի կարծուելով, մեծամեծ նախա-

տանաց նպատակ եղան, ու կենաց մեծ վտանգէ ազատեցան:

Այս ատենս, առանց բարեկարգութեան վերադառնալու, քաղքին ամեն տեղուանք անսովոր յուզում մը կը տիրէր: Գիտէին որ զինագաղարու մը կէս գիշերուն կը լմննար, և անոր նորոգութեւն ամենակին ծանօթ չէին: Ասդիս անդին ամբօխը խումբ խումբ կը դիւղուէր, կը վիճաբանէր, կը խօսակցէր, այլ առանց աղմուկ հանելու: Ազգային պահանջներէն շատ զինուորք վաղուամ հրապարակը գնացին, ուր վարչութիւնը հարիւր յիսուն թնդանօթ և քսանեւութ միւղալէեօզ ժողովէր էր, որոնք պաշարման ժամանակը թափուած և հասարակապետութեան ընծայ տրուած էին: Այն զինուորներն անոնք ձեռք ձգել կ'ուզէին. սակայն հրետաձիգ պահապան զօրքն արգիլեցին:

Յուզումը հետզհետէ կ'աճէր. խօսք կը քալէր թէ յաջորդ օրը Գերմանացիք քաղաքը մտնելու էին: Գիշերը վրայ հասաւ, տխուր ու թանձրամած գիշեր: Շարժուն պահանջօրք, Շանտը Մառսի խրճիթները, Բէտ' Օսէյի զինուորանոցը և ձարտարութեան պալատը թողնուել կը քաշուէին: Ազգային պահանջողաց սպայակոյտն Էլիզէի պալատը թողնուել կը հեռանար: Սայլից երկայն շարքեր ամեն տեսակ պատերազմի կահերով բեռնաւորած, տկար կերպով քարաձէթով լուսաւորած փողոցներէն կը քալէին:

Կէս գիշերուան ատենները բարձր թաղերուն զանգակներն, 'ի Պէլլիլ, Մէնիլմնդան, Վիլէդ, Մոնուոթ և Մոնմաուդը, հաւաքուելու կոչը կը հնչեցնէին: Թմբուկներն ամենաձայնորդ եղանակաւ ընդհանուր հաւաքման կոչը կը զարնէին: Ազգային պահանջողք զինուոր՝ զինուորանոցներու և զօրատեղիներու մէջ կը ժողովէին: Այլ և այլ զօրաց հատուածներ 'ի Աէնգ Բէլաթ գնացին, բանտին դռները խորտակեցին և անոր տեսչին մահ սպառնալով զբիացան:

և զՊոլիսնէ ազատեցին. այս երկու քաղաքացիքը քիչ մը առաջ ինքզինքնին յանկարծաստեղծ զօրավար կ'ուզէին ձեռնադրել:

Չանգալներն ու թմբուկներն միշտ ընդհանուր հաւաքման կոչը զարնելու կը շարունակէին: Ազգային պահանջարկաց վաշտերը կը սկսէին շարժիլ: Բարձունքներէն պուլլաւներն իջնալով, Շանդ Լիդէներուն մէջէն կը չուէին: Առաւօտեան ժամը չորսին գրեթէ երեսուն հազար մարդ Մէյեօ դրան ու Պուա տը Պուլոնի մէջ տեղ ժողոված կազմ կեցած էին: Այս ամենքը չեմ գիտեր որ դիմակալութեան Յանձնաժողովի հրամանին կը սպասէին՝ Վերմանացուց գէմ քալելու համար: Սակայն ունայն տեղ երկայն ատեն ըստրասեցին. այն հրամանը չհասաւ: Այլ և ոչ Վերմանացիք ալ երեւցան:

Կամաց կամաց քաղաքացիք կը ձանձրանային, և հետզհետէ մէկիկ մէկիկ իրենց տունները կը դառնային: Ոմանք տուններնին քաշուէին յառաջ, Վահուամ հրապարակին թնդանութներն ու միդուայլէօններն յիշեցին, ու քնացին զանոնք ձեռք ձգելու: Այս անգամուն հրետաձիգք՝ տկար կերպով գէմ կեցան: Այն թնդանութներուն մեծ մասը առնուեցան, և ժողովուրդը յաղթանակաւ՝ բաղկաց ուժովը քաշելով, Վոժից հրապարակը տարին: Սրիկայ դատարկաշրջիկը ալ մարդոց օրինակին հետևելով, մէկ քանի ռմբկէններու տիրեցին, ու յաղթանակաւ քաղքին փողոցները պտրտցուցին:

Վշտալից էր տեսարանը: Երկու յայտարարութիւնք կը կարդացուէին որմոց վրայ: Վարչութիւնը կը ծանուցանէր թէ խաղաղութեան նախաշաւիղ պայմանները ստորագրուած էին, և թէ զինադադարումն այլ ևս տասնըհինգ օր կ'երկարաձգէր. և դարձեալ թէ երեսուն հազար Վերմանացիք յաջորդ չորեքշաբթի օրը, մարտի 1, Բարիզու ամենէն գեղեցիկ թաղը մտնելու էին:

Այս յայտարարութիւնս ամենուն ոգիքը խռովեց: Այնչափ ձախորդութեանց մէջէն Բարիզեցուց մնապարծութիւնը դեռ ևս կենդանի էր: Խաղաղութեան միւս պայմաններուն վրայ այնչափ փոյթ չէին ընել, սակայն Վերմանացուց մուտքը զիրենք շատ կը վշտացնէր: Պասդիլիոյ հրապարակին մէջ ցոյցերը նորէն սկսան: Պուլլաւներուն մէջ նորէն ժողովուրդը սկսաւ ասդիս անդին խռնիլ: Ազգային պահանջարկաց ու պարասորդ սրիկայից սովորական շրջանները նորէն սկսան: Կը կանչուըռտէին, կ'աղմկէին, կը պահանջէին որ ցլետին ճիգն կուր շարունակեն: Բազմաթիւ հետաքրքիրք ձարտարութեան պալատին քովը խռնած, զինուորական կահից փոխադրութիւնը կը դիտէին: Արգիլած էր զինուորաց և շարժուն պահանջարկաց Բոնքոուտի կամըջէն անցնիլ: Նոր սահմանիչ գիծը կը սկսէր տեսնուիլ. ձախակողմեան ափը Պաղղիացուց կը վերաբերէր, աջակողմեանը Վերմանացուց:

Ըստ ամբողջութեան օրը գէշ չանցաւ: Այն յուզումն առջի օրուան պէս արիւնահեղ անկարգութիւններ չունեցաւ: Թիէռ, Ֆալուր և Բիքառ քաղաքացուց հայրենասիրութեանը յորդոր կարդացին, որուն շատերը հպատակեցան: Վինուա զօրավարն իսկ ծանոց ազգային պահանջարկաց, որ առանց մասնաւոր հրամանի զինեալ գումարուիլ՝ ծանր յանցանք էր: Շատերն ունկնդիր եղան:

Ուշ ատեն կամաց կամաց խաղաղութիւնը սկսաւ տիրել քաղքին: Ժամը տասնին հազիւ երկու հաւիւր հոգւոյ չափ Պասդիլիոյ հրապարակին մէջ կը մնային: Նաև Պուլլաւներու մէջ ալ խռմբ խռմբ խռնած ժողովուրդեան ոգւոյն մէջ, չափաւորութեան ու հպատակութեան մտածութիւնը կը յաղթանակէր:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Գերմանացիք 'ի Բարիկ

Մեծ եղաւ յիրաւի Բարիկեցւոց վիշտն երբ իմացան որ իրենց թշնամեաց մուտքն անհրաժեշտ էր: Իրենց սնապարծութիւնն այն աստիճանի էր, որ կը մտածէին թէ թշնամին չէր համարձակեր իրենց մայրաքաղաքին գետինը կոխելու: Եւ սակայն թշնամին ալ եթէ այս մտից վրայ կը յամառէր, միայն անոր համար էր, որ Վաղղիացւոց սնապարծութիւն խօնարհեցրնէ: Վաղղիացիք յիրաւի թերեւս աւելի այս մուտքէն վշտացան քան թէ երկու գաւառ կորսնցնելէն, ու հինգ միլիառ տուժեցին. մանաւանդ թէ աւելի փափաքելի էր իրենց որ թշնամին կրկին տուգանք պահանջէր, քան թէ քաղաքը մտնար:

Յանկարծ քաղաքը սուգի կերպարանք մը կ'առնու: Օրագիրք իրենց հրատարակումը կը դադարեցնեն: Ֆիկաւոյի պաշտօնարանը հետեւեալ խօսքը կը կարդացուէր սե շրջանակով մը պատած. « փակեալ 'ի սակաւ

սկոյ »: Բոլոր միւս օրագիրք ալ կ'որոշէն որ Գերմանացւոց Բարիկ գտնուած ժամանակը Հրատարակուին: Թէատրոնը որ արդէն բացուած էին, կը գոցուին: Մեծ սրճանոցներուն տէրերն ալ, ինչպէս նաեւ մեծ պանդոկներուն ու գլխաւոր խանութներուն տէարք, նոյն բանին կը հետեւին ու խանութնին կը փակեն: Վարչութեան գատաստանարանները կը գոցուին: Կազի լուսաւորութիւնը սկսելու վրայ էր. օրագիրք կը խնդրեն որ խափանուի: Կը խնդրեն որ թըշնամեաց գրաւած թաղին պատուհանները փակին. ոչ ոք թշնամեաց անցած ժամանակը մէջ տեղը գտնուի, ժողովուրդը՝ անոնց չորս կողմի միջոցը գատարկէ, Բարիկու զուարճութեանց շարժումը ընդհատի, և ամենայն ինչ մեռելութեան մէջ մտնէ:

Քաղաքին որմոց վրայ ասոր նման յայտարարութիւնք կը կարդացուին.

« Քաղաքացիք.

« Գերմանիան պատուիրէր է որ իր զօրքերն սկստանան պարտելու քաղաքին մէջէն հանդիսաւոր շրջան մը ընեն:

« Ս. յսպիսի գրգռի մը՝ արհամարհանօք պատասխանենք:

« Ս. յս նուաստութեան՝ մեծանձնութեամբ տանինք, ինչպէս վայել է ժողովրդեան մը որ բազմութեան ու բռնութեան ընկճեր է, այլ անպատիւ չէ եղած: — Ոչ ոք Գաղղիացի, որ այդ սկոռնաւ արժանաւոր է, թոյլ տայ իր կնիկն ու տղոց տնէն դուրս ելլելու:

« Պատուհանները փակ մնան, խանութները դոց, փողոցներն ամայի:

« Թող Գուլիէլմոս ու Պիլմարը իրենց այս հանդիսին ուրիշ ակնառատէս վիպ չունենան՝ եթէ ոչ պատերն ու փողոցներուն սալալատակը, և մեզմէ ամեն

մէկն այն տխուր և անգործ ժամէն ետքը տնէն ելլելով կարենայ կանչել. Գեշ երազ մըն էր արդարն »:

Աւելի նշանաւոր եղաւ այն յայտարարութիւնն որ Պրէդ անունով Պէլլիլի ազգային պահանջողաց գընդապետ մը իր զինուորակցացն ուղղեց, այսպէս.

« Սնհամբոյր կենդանին (Բարիզ) մեռեր է կամ մեռնելու շատ մօտ, և ըստ վկայութեան Պիզմարքի միայն յետին հարուածը կը մնայ իրեն: Այս յետին հարուածը մեր գլուխը իջնելու վրայ է. Բրուսիացիք յաղթանակաւ Բարիզ մտնելով կ'ուզեն զմեզ նուաւ տացընել: Գերմանացի Նաբուգոդոնոսորը կ'ուզէ մեր կանանց ու զստերց առջին հանդիսանալ: Տանելունք մենք այսպիսի նախատանաց: Բարիզ որ հինգ ամիս շարունակ միայն առթի մը սպասեց իր որդւոցն արիութիւնը ցուցընելու, չընտրէ պիտոր այս ժամն աւրիաբար մեռնելու և իր աւերակաց տակը թաղուելու: Քաղաքացիք, մենք զէնք ու լուցկիք ունինք, ով կրնայ յանդգնիլ զանոնք մեր ձեռքէն առնելու: Սնոնք որ այդպիսի բանի մը յանդգնին, անմիջապէս մեր կապարին հարուածը կ'ուրձբերնուն վրայ պիտոր ընդունին »:

Այս գրգիռները բոլորովին օգուտ մէջ չէին ցնդեր. շատերը պատրաստ էին Բարիզու փողոցներուն մէջ թշնամեաց հետ կռուելու: Եւ վարչութիւնն որ ամենայն զգուշութիւն կ'ընէր անոր դէմն առնելու համար, հաղարաւոր ձեռքի և Օսթինիի ուժով շինած ուումբեր գրաւեց: Այն գնդակներն ազգային պաշտպան վարչութեան հրամանաւ շինուած այրեցադործ նիւթերէն չէին. վարչութիւնն անժամանօթ էր ամենեւին որ անանկ ուումբեր պատրաստ կային: Վիսուա զօրաւորը զանոնք քննելով տեսաւ որ սարսափելի մահաբեր զօրութիւն մ'ունէին. անանկ որ բազմութեան մը մէջ որ ձգուելու ըլլար այն գնտակներէն մէկը, ահաւոր հետեանքներ կրնար առթել:

Նաեւ զօրականք ալ ժողով մը ըրին որոշելու համար թէ ինչ միջոցներով կրնային դիմակալութիւնը զօրաւոր կերպով յառաջ վարելու: Սակայն անոնց գլխաւորները բռնուեցան, որոնք ամենը ռազմիկ բանակին մարդիկ էին. այլ զարմանալին այս է որ ժողովին նախագահ հասարակ զինուոր մը նստած էր:

Այս ամենը մեծ երկիւղ կ'ազդէին խաղաղասէր քաղաքացւոց, որոնք հպատակութեամբ թշնամեաց մուտքին սպասելով, հիմա կը վախնային որ այն բանը զարհուրելի ձախորդութեան մը նշանը չըլլայ:

Մեծ վախ կ'ազդէին Բարիզու ռամիկ ժողովուրդը, որ ամենայն բարոյական կըթուէին զուրկ էր, գործաւորաց բազմութիւնն՝ որ վայրագ կրից մէջ կըրթուած էին, որոնք հարիւրաւոր հազարներով կը համրուէին, և Պէլլիլի վայրենամիտ զինեալ խումբը, որուն զնդակներուն նշանները դեռ ևս քաղաքական պալատին ճակտին վրայ յայտնի կը տեսնուէին. որ և դարձեալ անգութ յեղափոխութիւն մը յարուցանելու կը մտածէր, ու կը պատրաստուէր զԲարիզ արիւնահեղ տեսարանաց տեղի ընելու:

Փետրուարի 8ին, Բրուսիացւոց Բարիզ մտնելուն յառաջընթաց օրն, ամենէն խռովայոյզ թաղերուն ազգային պահանջողաց մեծերն, ինչպէս Մոնմաուդուի, Լա Շաբէլի, Մէնիլմոնդանի, Մոնուոթի ու Պէլլիլի, ժողով մը ըրին, որուն մէջ որոշեցին որ յետին աստիճանի դէմ կենան թշնամեաց Բարիզ մտնելուն:

Ուրիշ 1500 ազգային պահանջողաց ժողով մըն ալ որոշեց քաղաքական պալատին վրայ յարձըկելու. սակայն պալատին առջևը հասնելով, կանոնաւոր զօրքը գտան որ անյողդողդ պաշտպանութեան պատրաստուած էր:

Որովհետեւ ազգային պահանջողք պաշարման ժամանակը կրած չարաչար նեղութիւններէն ու կարեւորաց պակասութենէն սպառած էին, և քաղաքական

պալատն որ հասան ոչ ամենը միահամուռ՝ այլ քիչ քիչ կու գային, իրենց առաջագրած գործն ալ պալատի գնաց, որով և իրենք ալ Պատրիկիայի հրապարակը ժողովեցան ուր կը գտնուէին իրենց թնդանութիւններն:

Իշխանութիւնն այս գործիս մէջ միջամուխ ըլլալ չուզեց, որպէս զի արիւնհեղութեանց առիթ չտայ. սակայն ոստիկանութեան գործակատարներէն վեց հոգի մէջտեղէն անյայտ եղան, անշուշտ խուժարարներէն սպաննուելով:

Ի վերայ այսր ամենայնի յետին ժամանակը բոլոր այս կատաղութիւնը դադարեցաւ, որովհետեւ խառնակութեան գլխաւորներն որոշէր էին բոլոր զօրութիւններն անարատ պահելու, ոչ թէ Պերմանացոց դէմ գործածելու համար, այլ բուն Պաղղիացի վարչութեանը դէմ, և այնպէս հոսկ ուրեմն փափաքած յեղափոխութիւնը գլուխ տանիլ:

Եւ յիրաւի նաեւ Մ^ո Ս^ո Օռտըն օրագիրն իսկ հանդարտելու յորդոր ըրաւ, ըսելով թէ վարչութեան գլխաւորներն ամբարշտութեամբ քան զՊաղէն իսկ գերազանցեցին, և թէ Թիէն ուրիշ բան չէր խնդրեր՝ բայց եթէ Բրուսիացոց վրայ յարձրկելու պատրուակն՝ որ Բարիզու 400,000 ազգային պահանորդներն զինաթափ ընէ, և Հասարակապետութիւնը ջնջէ: Եւ վերջապէս այսպէս կը կնքէր խօսքը.

« Ինչ պատահար ալ դիպելու որ ըլլայ, ինչ գրգռալ որ տրուի, Բարիզ խաղաղ պիտոր մնայ, խանութները գոց պիտոր բռնուին, փողոցներն ամայի, և թըշնամոյն չորս դին Բարիզու ժողովուրդն գերեզմանի պարապութիւնն ու լուութիւնը պիտոր թողու: Ամենայն ինչ համառօտիւ ըսելու համար, Բարիզ ինչպէս կուռի դաշտերուն վրայ դիւցազնական ոգւով վարեցաւ, այսպէս ալ այս սուգին մէջ իր մեծանձն վստիւթիւնը պիտոր չկորսնցնէ »:

Նաեւ վարչութիւնն իսկ իր կողմանէ յայտարարութիւն մը հրատարակելով կը յորդորէր զժողովուրդն որ մեծանձն ոգւով ջանայ խաղաղութիւնն անվրդով պահպանելու: Ահա այսպէս կ'ըսէր.

« Առ Բնակիչս Բարիզու.

Վարչութիւնը՝ ձեր հայրենասիրութեան և իմաստութեանը վրայ դրած է իր վստահութիւնը. Բարիզու և Պաղղիոյ վիճակը ձեր ձեռքն է: Անոնց փրկութիւնը կամ կորուստը ձեզնէ կախումն ունի:

Ղիւցազնական դիմակալութենէ մը ետքը, անօթութիւնը ստիպեց զձեզ որ ձեր բերդերը յաղթական թշնամոյն ձեռքը յանձնէք. այն բանակներն որ կրնային ձեզի օգնութեան գալ, Լուառէն անդին մը դուրեցան: Այս անհակառակելի գործերն զվարչութիւնը և զազգային ժողովը բռնադատեցին խաղաղութեան դաշնախօս ըլլալու:

Վեց օր շարունակ ձեր դաշնախօսքն քայլ առ քայլ կուռեցան. ինչ որ կարելի էր ընել ըրին որ նուազ փաստաբեր պայմաններ ձեռք բերեն: Խաղաղութեան նախաշաւիղ պայմաններն ստորագրեցին, որոնք ազգային ժողովին քննութեանը պիտոր ենթարկուին:

Այս նախաշաւիղ պայմանաց քննութեանը ու վիճաբանութեանը համար պէտք եղած ժամանակին միջոցը, թշնամութիւնները նորէն պիտոր սկսուէին և անօգուտ տեղ արիւն պիտոր թափուէր, թէ որ զինադադարումը չերկնցուէր:

Այս զինադադարման երկարաձգումն ուրիշ կերպով կարելի չեղաւ ձեռք բերել, բայց եթէ Բարիզու մէկ թաղը բողբոջին առ ժամանակեայ պայմանաւ մը թշնամեաց ձեռքը յանձնելով: Միայն Շանդ Էլիզէ թաղն է որ թշնամիք պիտոր գրաւեն: Եւ Բարիզ միայն 30,000 մարդ պիտոր կարենայ մոնալ, ու

րոնք և անմիջապէս որ խաղաղութեան նախաշաւիղ պայմաններն վաւերացուն, մէկէն պիտոր քաշուն և այս բանս միայն մէկ քանի մը օրուան պէտք ունի:

Եթէ այս պայմանադրութիւնը չպահանջուի, զինադադարումը մէկէն պիտոր կտրի. թշնամին՝ որ արդէն բերդորէից տիրացած է, բռնութեամբ բոլոր քաղաքը պիտոր բռնէ. ձեր ինչքը, ձեր գեղարուեստից երևելի գործերը, ձեր յիշատակարաններն որ այսօր այս պայմանադրութեան միջոցաւ պաշտպանեալ են, ալ անպաշտպան պիտոր մնան:

Այսպիսի թշուառութիւն մը բոլոր Գաղղիոյ վրայ պիտոր ծանրանայ: Պատերազմին ահաւոր աւերմունքներն, որ դեռ ևս լուռութեն ասդին չեն անցած, մինչև Պիւրենեանք պիտոր տարածին:

Ամենաճշմարիտ է ուրեմն ըսել թէ խնդիրը Բարիզու և Գաղղիոյ վիճակին վրայ է: Չմանիք անոնց որ վրիպեցան՝ մեզի հաւատք ընծայել չուզելով, երբ ութամիս առաջ մենք իրենց կը պաղատէինք որ այսչափ չարագուշակ ըլլալու պատերազմի մը ձեռք չզարնեն:

Գաղղիացի բանակն որ այնչափ արիւթութեամբ զԲարիզ պաշտպանեց, Սէնի ձախակողմը պիտոր բանակի, որպէս զի նոր զինադադարման անկեղծ պահպանութիւնն ապահովընէ: Ազգային պահանջորդաց կիյնայ որ բանակին հետ միանալով՝ քաղքին մնացած մասին մէջ բարեկարգութիւնը պահպանեն:

Ամեն բարի քաղաքացիք որ զինուորակցութեամբ պատիւ ստացան և թշնամոյն առջին քաջ հանդիսացան, իրենց ազդեցութիւնը ձեռք առնուն. այսօրուան անգութ վիճակը խաղաղութեամբ ու հասարակաց բարեբաղդութեան վերադառնալովը կը ըմնայ »:

Բարիզ, 27 Փետրուար, 1871.

Ա. Թիէթի, Գաղղիոյ հասարակապետութեան գործադիր իշխանութեան գլուխ:

ԺԻԻՂ ՖԱՂԻՐ, արտաքին գործոց պաշտօնէայ:
ԷՌՆԷՍՏ ԲԻՐԱՌ, ներքին գործոց պաշտօնէայ:

Այնչափ երկիւղ ազդող ժամուն մերձենալովը, Բարիզու դժկամակ զայրոյթն իսկ արտաքոյ կարգի հանդարտած երեցաւ: Ի վերայ այսր ամենայնի փետրուարի 28ին գիշերունէն մինչև 1 մարտ մէկ քանի թաղերուն մէջ մարդոց խումբեր կը տեսնուէին որ նոյն օրուան պատահածներուն վրայ կը վիճաբանէին: Ամենուն բերանը ստէպ ստէպ մատուցելու խօսքը կը յեղձեղէր: Ատենաբաններէն ոմանք համազգային իրաւանց արտաքոյ կարգի տեղեակք, զինադադարման և անձնատրութեան մէջ եղած տարբերութիւնը կը մեկնաբանէին: « Բարիզ անձնատուր եղած չէ » կ'ըսէր անոնցմէ մէկը: « Ոչ երբեք »: Զինադադարում մը ըրեր է և Բրուսիացիք ամենակին իրաւունք չունին ներս մտնալու »: Շարժուն պահանջներէն մէկը ձայնը բարձրացնելով ըսաւ, որ եթէ վարչութեան գլուխ ըլլար ինքը, ոչ երբեք բերդերը թշնամեաց ձեռքը կը յանձնէր: Այս շարժուն պահանջորդին քաղաքագիտութիւնը և արիւթութիւնն ամենուն ապշուցութիւնը գրգռեց: Ունկնդիրներէն մէկը « Կեցցես, կանչեց. շարժունը ոչ երբեք ետ կ'ընկրկին »:

Սէն Տրնիի շրջակայքը գինետոնները լեցուն էին. արք ու կանայք անկարգաբար ասդին անդին կը շրջագայէին և մեծ աղմուկ կը հանէին:

Վերջապէս մարտի 1 երկիւղալի օրն ծագեցաւ:

Գերմանացիք իրենց զգուշութիւնները տեսած էին: Արդէն բերդերուն տիրած էին և արքունի պահանջաց հրետաձիգք Բարիզու վրայ նայող մարտկոցներուն վրայ երկու թնդանօթ Քուուր և մէկ շերտաւոր ումբէկէն մը զետեղած էին, բոլորն ալ ահաւոր փորոքով: Նաև գաղղիական երկու հռչակաւոր թնդանօթներն ալ, Վալէռի և Մառի-Ժան, Բարիզու դէմ դարձուեցան:

Մոն Վալէռիէնի բերդը Բարիզու դէմ ուղղուած Քուուր թնդանօթներն 25էն պակաս չկային, և ա-

մենքն իսկ կրակ ընելու պատրաստ: Միով բանիւ բեր-
ղը քաղքին կողմանէ կատարեալ պաշտպանութեան
մէջ կը գտնուէր:

Բարիզ մտնելու որոշուած զօրաց պատուիրուած
էր, որ եթէ յանկարծ տնէ մը կրակ արձրկուէր, մէ-
ջի բնակիչները միայն արգելական ըմբռնէին. դար-
ձեալ ուր և հանդիպէին ժողովրդեան ամբոխներուն՝
ցրուէին. այլ ամենեւին գրգռութեան մը չպատասխա-
նէին և առանց մասնաւոր հրամանի ալ հրացան չպար-
պէին: Գերմանացի սպայք վստահ էին որ զօրքը համ-
բերութեամբ ու հանդարտութեամբ ամեն բանի պի-
տոր տանէր:

Բրուսիացի զօրքը մարտի Վին, ժամը տասնին,
Նեոյլէի և Բասի դռներէն Բարիզ մտան:

Կայսրը նոյն առտուն Վէռսայէէն ելաւ և Սէվրէն
ու Պուլոնէէն անցնելով՝ դէպ 'ի Իբբոտտում տը Լոն-
շան գնաց, Սէնի աջակողմեան ափը, Պուլոնէի ան-
տառին արևմտեան ծայրը, ուր կազմ կեցած էին բո-
լոր այն զօրաց բաժիններն որ նախ և առաջ Բարիզ
մտնելու որոշուած էին. ասոնք Բրուսիացի ու Պաւիէ-
րացի բանակաց ամեն տեսակ զէնքի բաժինք էին,
թուով 30,000: Զօրաց հանդէսը լմնալէն ետև, զօր-
քը կայսեր առջևէն անցնելով դէպ 'ի Գաղղիոյ մայ-
րաքաղաքը քալեց: Սմենագեղեցիկ օդ մը կ'ընէր, և
զօրաց մուտքին ամենեւին արգելք մը չեղաւ: Զօրքը
Պուա տը Պուլոնէէն ելլելով՝ Գէռն թաղին մէջէն
անցաւ և Կուանտ Քուռոն ճամբէն մինչև Բլաս տը
Լիդուալի յաղթական կամարը յառաջեց, ուսկից
Շանզ Լիդէի ճամբան՝ Ռոն Բուանի մէջէն մին-
չև Բլաս տը Լա Քոնքոուտ և Գիւիլլի դղեակը կը
տանի:

Գերմանացի զօրաց գրաւելու որոշուած միջոցը՝ նոյն
այն տեղն է՝ որուն վրայ մայրաքաղաքը մեծապէս կը
պարծի. որովհետև մինչև անոր սիրտը կը հասնի և

ամենէն մեծ պատմական յիշատակները կը բովանդա-
կէ: Յաղթութեանց ճանապարհն է, Յաղթական կա-
մարէն սկսեալ մինչև կայսերական պալատը, զոր Նա-
բոլէոն Ա. կայսրը նոյն վախճանաւ՝ Բարիզու ամենէն
գեղեցիկ ճամբաներէն մէկուն մէջ կարգել տուեր
է: Գիւիլլի և Յաղթական կամարը, Շանզ Լիդէի
պալատը և ճարտարութեան պալատը, Բլաս տը
Լա Քոնքոուտի մեծագործ շէնքերն, Լուքսորի կոթո-
ղը, ազնուականաց Ռիւ Ռուայալը, և Մագդաղենա-
ցւոյն գեղեցիկ եկեղեցին, քաղքին այս մասին զար-
դէրն են, որ Շանզ Լիդէի Աստղէն մինչև Գիւիլ-
լիին պարտէզը կը տանի:

Ահա ականատես մը այսպէս կը պատմէ Գերմանա-
ցւոց մուտքն 'ի Բարիզ.

« Առաւօտը ծագելուն պէս տնէն ելայ: Քիչ մը
ցուրտ կ'ընէր ու երկինքը մութ ամպերով ծածկուած
էր: Փողոցները քիչ մարդ կը տեսնուէր: Սրճանոցնե-
րը, կերակրոյ տեղուանք, խանութները, պատուհան-
ներն, ամեն թաղերուն մէջ գոց էին: Գռներուն
ոմանց վրայ այսպէս գրած էր. « Սակս ազգային
սօց »:

Տեղ տեղ պատուհաններու, և քսան թաղապե-
տութեանց իսկ դռներուն վրայ՝ սև դրօշակներ կը
ծածանէին: Սմեն օրագրաց պաշտօնարանները գոց
էին: Սէնի վրայ շողենաւաններն իրենց ծառայութիւնն
ընդհատեր էին: Օմնիպիւս հասարակաց կառքերն
դատարի փողոցները կը շրջէին: Ազգային պահանջ-
դաց բազմութիւ գումարտակները պուլվառներուն վը-
րայ, Օբէրայի հրապարակը, Վանտոմ հրապարակը,
հոս, հոն և ուրիշ տեղուանք բանակեալ կեցեր էին:

Ես ոչ երբեք կը յիշեմ որ զԲարիզ այսպէս լուռ ու
տխուր տեսած ըլլամ, և ոչ իսկ պաշարման ժամանա-
կը. մեռելոց ընդարձակ քաղաքի մը նմանութիւնը կը
բերէր. կարծես թէ հսկայակերպ Բոմբէյա մըն էր

զոր կը տեսնէի: Իր հազարաւոր ձայներն լուր էին և իր անհուն սիրտը բաբախելէն դադրեր էր:

Գրաւուելու թաղն ասկէ ալ աւելի լուիկ և աւելի տխուր էր: Ռազմիկ զօրաց շղթայ մը բոլոր այն փողոցները բռնած գոցած էր, որ Սէնդ Օնոռէ արուարձանէն՝ Շանզ Լիզլէի ճամբան կը հանեն: Նիզաւաւորք և ոստիկանութեան ձիաւորք վեր վար կը քալէին: Ռիւ Ռուայալին, ռիւ Ռիվօլիին և Քէին ծայրը հրետաձգութեան արկերու կրկին կարգ մը շարած էր, որ տեսակ մը պատնէշ կը ձևացնէր և անցքը կը խափանէր: Պահապանք, բոլոր այն մարդիկն որ զինուորական տարազը կը կրէին, ամեն դիէն ետ կը դարձնէին:

Քոնքոռտի հրապարակը և Շանզ Լիզլէի ճամբան բոլորովին ամայի էին: Մէկ քանի պահակապանք Պիւիլլիի գոց վանդակափեղկերուն ետեւէն վեր վար կը քալէին: Պաղղիոյ մեծ քաղաքաց անդրիններուն գլուխները, սև քողով մը ծածկած էր: Սղրազպուր, կի անդրիին պսակներն ու դրօշներն, անձրեւէն քայքայած, խարսխին վրայ ամփոփած էր, և մեծ տառերով այս պարզ խօսքը կը կրէին. վերստակեցին:

ձարտարութեան պալատին դատարկումը դեռ չէր լնցած: Հազարներով գնտակներ տեսայ, շատ մը վառօդ, թնդանօթից սայլեր և ուրիշ պատերազմի կահ: Կայսրուհւոյն կրկէսէն, շարժուն պահանջօրք բեռնաւորած սայլերն դուրս կը հանէին: Լիզլէի պալատին վանդակափեղի դռներն դեռ ևս գոց էին: Անգղիոյ, Իտալիոյ, Աւստրիոյ և Օսմանեան դեսպանատանց դրօշակներն՝ քամիով կը ծածանէին:

Ժամը ինն քառորդ անցած Պերմանացի յառաջապահ գունդը քաղաքը մտաւ: Նոյն ժամուն, յաղթական կամարէն մինչև Քոնքոռտի հրապարակը գուցէ երկու հարիւր հողւոյ չափ հազիւ կային, ամենը գործաւորաց դասէն: Բայց չէ, կը մոռնայի ըսել. նաև շատ մը ճոխ Անգղիացիք ալ կային:

Յառաջապահ գունդն այսպէս ձևացած էր. հոս սարներու գումարտակ մը, սպայակոյտը, բրուսիացի հետեակազօրաց գունդ մը, պալիէրացի որսորդաց գումարտակ մը և վիշապազօրաց գումարտակ մը: Սպայակոյտին անձանց մէջ ամեն տեսակ տարազ կը բողբ կը տեսնուէին, կերպ կերպ գոյներով: Գրօշակները գրեթէ ամենը պատառատուն, հովով կը ծածանէին: Սաղաւարտներն, ոսկեղօծ զրահներն՝ արևուն ճառագայթից զարնելով կը փայլէին: Փողք, սրինգք և թմբուկք փոխն ի փոխ կը հնչէին:

Հոսաք ծանր ծանր քայլելով յառաջ կու գային, քարապինանին ձեռքերնին սղմած և սուրերնին քաշած: Զօրաց գումարտակներն ետեւէ ետեւ, մէկմէկէքիչ հեռաւորութեամբ, յառաջ կը քալէին: Ճամբուն ծայրը հասնելով, կենդանի ձիերն քարէ ձիոց քովը դադարեցան, որ երկու կողմէն բարձր պատուանդաներու վրայ կանգուն կեցած էն: Զիաւորք կոթողը կը դիտէին, հետաքրքիրք ալ զձիաւորները:

Բրուսիացի հետեակազօրք պատերազմի օրինօք ձարտարութեան պալատին առջևը շարուեցաւ և անոր տիրեց. իսկ Պալիէրացիք բնակութեան տոմսակներով՝ կողմնակի փողոցները ցրուեցան: Տանց տեարքն պաղութեամբ զանոնք կ'ընդունէին, այլ առանց տրամադրի վարմունք մը ցուցնելու: Կնթասպայք դռներուն վրայ չէմ դիտեր ինչ թիւեր ու գերմաներէն խօսքեր կը գրէին:

Յոգնած և իրենց մախաղներուն ծանրութեամբը ընկճած, շատ զինուորներ նստարաններուն վրայ նրստելով կը հանգչէին և կամ խոտին վրայ կ'ընկղմանէին: Սրիկայ պատանիք, գործաւորք ու կանայք հետաքրքրութեամբ զանոնք կը դիտէին. կամաց կամաց այն մեծ հրապարակն ու երկայն ճամբան բազմութեամբ կը լեցուէր:

Պերմանացուց երկույթը միշտ խաղաղ ու ծանր էր:

Բարիզեցիք ընդհակառակն իրենց զուարթամտութիւնն ստանալու շատ չուշացան: Ուրան մը ձիէն վար ինկաւ. իսկոյն ծիծաղի, պոռալու և սուլելու աղաղակներն երկինքը բարձրացան: Գործաւորին մէկը հուսարի մը ձեռքը սեղմեց. Ժողովուրդը վրան իյնալով ձեռքով ոտքով զինքը կռիւհարեց: Պառաւ կնիկ մը թշնամեաց օղի կը վաճառէր. մէկէն անոր դաւաթները կտոր կտոր ըրին և օղին գետինը թափեցին, մինչդեռ Ժողովուրդն այս գործիս ծափ կը զարնէր: Երեք թեթեւամիտ տիկնայք երեք սպայից մօտենալով կը խօսին. բազմութիւնը վրանին իյնալով գլխարկներն կը պատռտէ, հագուստներն պատառ պատառ կ'ընէ, երեսներն կը թքնէ, և անարգանօք կիսամերկ տուններն կը դարձնէ: Հուսարներու խումբ մը տեսնուեցաւ որ պզտի բաց դռնէ մը Մառնեան սրճանոցը մը տաւ. բազմութիւնը մէկէն 'ի մահ, 'ի մահ, կանչեց: Սրճանոցին նշանադրոյմբը խորտակեցին, և մօրուաւոր երիտասարդ մը մեծ տառերով դրանը վրայ այս խօսքերս գրեց գաճով. Այս սրճանոցին տէրը Բրոնսիացոց ընկերի խմցոց: Վատ արուց:

Այս և ասոր նման ուրիշ պատահարներով, երկուք ու կէսը հնչեց: Յանկարծ հեռուանց փողոց հնչուելու լուռեցաւ, և անմիջապէս Առք տը Գոլիոնֆի մէջէն բրուսիացի զօրաց մեծագոյն բազմութիւնը տեսնուեցաւ: Պաւիէրացի ուլաններու գումարտակ մը, կանաչազգեստ և սպիտակափետուր, յառաջ կու գար: Անոնց ետևէն կը յաջորդէին երիտասարդ լուսովիկ թագաւորին ուրիշ զօրքեր, հետևակազօրաց ջոկատ մը, հրետաձգաց չորրորդ գունդին երկու հրետանիք, ուրիշ երկրորդ ջոկատ մը, չորս ծանր հրետանիք, և ուրիշ մըն ալ թեթեւաշարժ, երեք բրուսիացի գունդեր, ուլաններու գունդ մը, բանակին կահը և վերադարմանք:

Գրօշը հովուն տուած կը ծածանէին և երաժըշ-

տութիւնը կը հնչէին: Բազմութիւնը զգալի կերպով շատցեր էր: Գործաւորք և տղայք Պաւիէրացոց աղաղակն եղանակներուն հետ իրենց կանչուրուտող ու սուլող աղաղակները կը խառնէին: Գերմանացիք Գերմանացի Հռեմուր կը հնչեցնէին, Գաղղիացիք ոռնաձայն զլլառույնեզր կը կանչուրուէին: Գեգ հակառակաձայնութիւն, որ զարհուրելի տարաձայնութիւն մը կը պատճառէր:

Պաւիէրացիք երկայն ճամբուն մէջէն միշտ յառաջ կու գային: Սպայակոյտք ճարտարութեան պալատին առջևը շարուած անոնց անցքը կը դիտէին: Սպայք ու զինուորք այն աղաղակներուն ու սուլներուն անխընդով կը մնային, և ինչևիցէ բանով իրենց վարմունքը չէին այլայլէր: Իրենց մուտքը յաղթական երևոյթ մը չունէր: Զօրաց վաշտերը ճամբուն մէջէն խառն յառաջ կու գային: Ոմանք ճամբուն մէջ տեղը անշարժ կը մնային. այլք ճամբուն երկու եզերքներէն յառաջ կը քալէին: Մնաման և պեսպէս գոյներով նշանազգեստներն, փայլիլող սաղաւարտներն, զրահներն, թաւ փետուրներն, բազմութիւ գրօշակներն, ոռնաչող աղաղակներն, սուլումներն, խառնաձայնութիւնը, բարեկենդանի յետին հինգշաբթին կը յիշեցնէին ինծի: Չեմ գիտեր թէ ինչու ինծի այնպէս մը կ'երևնար ինչպէս թէ Պարարակ Եղան չընդադալելուն ներկայ կը գտնուէի:

Բոլոր զօրքն անցաւ. իւրաքանչիւր գունդ իրեն որոշուած տեղը բռնեց: Սպայք ձիով, կառքով, ոտքով՝ ասդիս անդին կը պտըտէին. իսկ զինուորներն այն անտառախիտներուն մէջ իրենց գիշերօթեայ կրակները վառեցին: Զիւրն մէկ ոտքէ կապուած, այն խոտական գետիններու սակաւագիւտ կանաչներն կ'ուտէին:

Այն ամբոխը միայն ուամիկ Ժողովուրդէն բաղկացած չէր: Ազնուական երիտասարդներն ալ զթշնամին դիտելու կու գային, որոնց օրինակին կը հետևէին նաև

փառազարդ հազուստներով աղնուական երիտասարդուհիք ալ: Եթէ ժամը իրեքին ատեններն կողմնակի փողոցներուն պահապան զօրքերն անցքն արգիլած չըլլային, Շանգ Էլիզէի անհուն ճամբան խիտ բաղմոթեամբ կը լեցուէր: Ամեն կողմէն անհուն բաղմոթիւն մը անօգուտ տեղ կը ջանար անցք մը գտնելու: Հետաքրքիրը մահացեալ՝ պուլվառները կը պտտէին: Սակայն կամայ կամաց գիշերն իր մառախլապատ ցուրտ ծածկոյթը քաղքին վրայ կը տարածէր, և Պերմանացիք ձարտարութեան պալատին առջև և կայսրուհւոյն կրկիսին մօտ, « Սնխուով մնասցիր հայրենիք, մեք պարտեցաք զթշնամին » կ'երգէին:

Այսօր արեւը պայծառ ծագեցաւ արևելքէն: Կեանքը դեռ ևս իր շարժումները չսկսաւ: Պատուհաններուն ու խանութներուն մեծագոյն մասը դեռ ևս դոցեն: Պուլվառներուն վրայ հազիւ թէ երկու երեք սըրձանոցք բաց են: Զօրաց նոյն խմբիկներն երեկուան տեղերը բռնած կը պահեն, և նոյն տիգաւորաց և ոստիկանութեան ձիաւորաց պահապանները փողոցները կը քալեն:

Քոնքոուտի հրապարակը լի է Պերմանացիներով: Սպիտակ զրահաւորները, մահու ուլանները, արքունի պահանորդաց հետեակազօրը, գիշերանց Պաւիէրացւոց իբր օգնական եկեր են: Հրապարակին մէջ երաժշտութիւն մը կը հնչէ. ուրիշ երաժշտութիւն մըն ալ ձարտարութեան պալատին մօտ: Զինուորք, լածձառնիկներու նման, աղբիւրներուն ու կոթողին ոտքը արևուն մէջ կը փուռին: Շատերն առանց զէնքի, Գիւիլլիի պարտէզէն և Քառուղէի հրապարակէն անցնելով՝ Լուվր տեսնելու կ'երթան:

Զօրահանդէսը անդադար մէկմէկու կը յաջորդեն: Բրուսիացիք՝ հասակաւ, անձնական վայելքութեամբ, և երաժշտական համաձայնութեամբ Պալիէրացոցմէ կը տարբերին: Սպայք խումբ խումբ ժուռ կու գան,

սուրերնին Աւստրիացւոց պէս դետինը քսելով: Այլք կառքով կամ ձիով կը պտրտին: Ամենը հեռուանց կանկ կ'առնուն Մագդաղենացւոյն եկեղեցին, Ռիւլլի փողոցը, և Օրէնսդրական ժողովին պալատը դիտելու: Փառազղի մէջ փակուած առիւծներու կը նմանին:

Կամայ կամայ Բարիզեցիք զանոնք տեսնելու կը վազեն: Ռուսայալ փողոցին մէջ բազմութիւնն անցք գտնելու համար երկայն շարք մը կը ձևացնեն: Սմբոխն անհուն է բազմութեամբ և անդադար կը նորոգուի: Բարիզեցւոց ատելութիւնը սակաւատե է: Հանդարտ կեցած առանց սուլելու թշնամոյն երաժշտութիւնը մտիկ կ'ընեն: Էրիկ մարդիկ կը ջանան դաժան դէմք ցուցնելու, սակայն միշտ չեն յաջողիր: Կանայք նուազ խստասիրտք, անոյշ ժպիտով մը կ'անցնին: Եթէ անոնցմէ մէկը հետերնին խօսի, ալ մէկէ մը թշնամութիւն չիկրեր. ժողովրդեան կիրքը ալ ցնդած է:

Մարտի 2.

Միջօրէէն ժամ մը ետքը Լուվրի և Քառուղէի բոլոր դռները մեծ յուզում կը տիրէր, որովհետեւ ժողովուրդը կը տեսնար որ Պերմանացիք դաւիթներուն մէջ վեր վար ժուռ կու գային: Կիրքի ազաղակներ լուեցան և սուլելու ձայներ. և որովհետեւ Պերմանացիներէն ոմանք սպառնական կերպ մը երեւցուցին, ամբօխը կ'ուզէր Պաղղիացի զօրաց գիծը պատուել, որ հոն շարուած անցքը կ'արդիւնէին: Զօրքը բռնի զամբօխը դռներէն հեռու բռնեցին, և ապա վանդակափեղիններն լաթերով ծածկեցին, որպէս զի ժողովուրդը չիարենայ տեսնալ զՊերմանացիս:

Յուզումը կարծես թէ կը հանդարտի: Կը զուրցուի թէ Պերմանացիք բռնի պահապանաց պահեստի գիծն անցնելով, Գիւիլլիի պարտէզը, Քառուղէի և Լուվր

մտան: Բարիգեցիք համոզեալ են որ Վերմանացւոց բռնած ճամբուն դիտաւորութիւնը՝ կռիւ մը յարուցանել է:

Մէկ քանի Վերմանացիք սահմանեալ գիծն անցնելու իզճը ցուցին ու ձեռքերնին առ Վաղղիացիս կերկընցնէին, ըսելով, թէ հիմա որ խաղաղութիւնը եղած է, Վաղղիացիք ու Վերմանացիք բարեկամ են. սակայն Վաղղիացիք պատասխան կու տային, « Մենք յաղթուած ենք, սակայն Պիզմարբին մեր վրայ դրած պայմաններովն ոչ երբէք բարեկամ ըլլալու ենք »:

Մէկ քանի բրուսիացի սպայք ծպտեալ քաղաքը մտան, սակայն ճանչցուելով, կեանքերնին վտանգի մէջ ինկաւ: Իշխանութիւնը մէջը մտնելով զիրենք պաշտպանեց, ու նորէն Բրուսիացւոց սահմանին գիծը դարձուց:

Վերմանացւոց Լուվար և Քառուզէլ մտնելուն պատճառաւ, և ցուցած գրգռիչ կերպին համար, ժողովըրդեան ոգին երէկուէնէ աւելի յուզեալ է »:

Նոյն այն օրը, մարտի 2, մինչդեռ Վերմանացիք փողոց հնչմամբ Շանզ Էլիզէի շքեղազարդ ճամբան կը պտըտէին, պարոն Ֆալուր՝ ժողովին վաւերացուցած նախաշաւիղ պայմաններովը վէճալ գնաց, և պահանջեց որ անմիջապէս, պայմանին համեմատ, Բաւրիզ մտած զօրքը ետ քաշուի:

Նախաշաւիղ պայմանաց 3դ յօդուածը, տարակուսի բան մը չէր բովանդակեր. ուստի յաջորդ օրը, 3 մարտ, Վերմանացիք սկսան Բաւրիզէն քաշուիլ:

Վիրադարմանից, կահին և պարենից սայլերն, ծանր ծանր դէպ ի յաղթական կամարը ելան: Քիչ մը ետքը պալիւերացի գունդերն անոնց ետեւէն գնացին. անոնցմէ ետքն ալ Բրուսիացի հետեակազօրն ու ձիաւորները:

Սպայակոյտին սպայք, սպիտակ զրահաւորաց և կա-

նաչ ուլաններու պզտի պահապան գունդով մը, հրապարակին մէջ յետին շրջան մը ըրին. յետին անգամ մը Ռիւլըռին, Մագդաղենացւոյն և Որէնսդրական ժողովին նայեցան: Սպա սրարշաւ ելան գնացին:

Ճամբ տասնըմէկին, Արք տը Դուինֆ շարուած թնդանօթներն առին տարին: Ճամբուն երկայնքն ալ ուրիշ բան չէր մնար բայց եթէ վերջապահ զօրքը, որ երկնագոյն վիշապազօրաց պզտի հատուածէ մը ձեւացած էր. ժողովըդեան անհուն բազմութիւն մը անոնց դէմ սուլելով կը զուարճանար: Երկու երեք անգամ սրիկայ պատանիք վրանին յարձերհելու կերպ մը ըրին: Սակայն բան մը չպատահեցաւ, ու վիշապազօրք քիչ մը ետքը սրարշաւ դէպ ի Նէյթի ճամբայ ելան:

Բարիգեցիք բոլոր օրը պուլվառները և գլխաւոր փողոցները պտըտելով, Վերմանացւոց Բարիզէն քաշուիլը տօնեցին: Յանկարծ ջուրն ալ կոթողին չորս կողմը եղող աղբիւրներէն սկսաւ ցայտել: Սդրազպուրի անդրին պսակներն դարձեալ նորոգուեցան. բազմութիւնը խուռն սկսաւ դիմել, իբրեւ ուխտագնաց, Պասդէլի հրապարակը: Ազգային պահանջօրք զինեալ Յուլիսի սեանը առջեւէն անցնելով, դրանը վրայ ամեն տեսակ յայտարարութեանց թղթեր կը կախէին:

Վիսուա զօրավարն անմիջապէս հետեւեալ հեռադրաւ ծանոց Թիէռլին Բրուսիացւոց քաշուիլը.

« Բրուսիացիք քաշուեցան գնացին. քաղքին դռներուն զօրանոցները մեր պահանջօրքաց ձեռքն են: Ուաղմիկ զօրքը և ազգային պահանջօրքը, որոնց յանձնուած է բարեկարգութեանը վրայ հսկել, նորէն իրենց զօրանոցները կը դառնան: Բրուսիացւոց հոս եղած ատենն ամենեւին պատահար մը չհանդիպեցաւ: Բարիզ հանդարտ է »:

« Վիսուա զօրավար »:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Բարիկ և Ազգային Ժողովրդ:

Պաղղիոյ Ժողովուրդը երկու բուռն ու ծայրագոյն սկզբամբ բաժանեալ է. մէկ կողմը կեցած է անաստուածից, նիւթականաց և ընկերականաց հետամուտ տարրը. միւս կողմը կղերականաց, չափազանց ջերմեռանդից և ամենայն ազատականութեան հակառակողաց տարրը: Այս երկու կուսակցութիւնք չափազանց հակառակորդք իրարու, անհաշտելի ոգիէ մը բուռն վարեալ են, և իրենց մէկմէկու դէմ ունեցած հակառակութենէն է որ կը ծագին այն խառնակութիւններն ու խռովութիւններն, որոնցմով Պաղղիայի բարեկարգութիւնը ութսուն տարիէ 'ի վեր' վեր 'ի վայր կը շրջի:

Այս երկու իրարու հակառակ տարերքը շարունակ մէկմէկու հետ կուուոյ մէջ են. փոխն 'ի փոխ մէկին չափազանց անկարգութիւնները միւսին յաղթանակը կը պատրաստեն: Ուստի և այս մեր օրերուն պատե-

րազմին ճախորդութիւնները, ոգիներուն չափազանց դրդութիւնը, բանակին ջնջուիլը, ամեն իշխանութեան խափանումը և յանկարծական յեղափոխութիւնը, անանկ մասնաւոր պարագաներ էին, որ կիրքերն ալ աւելի բորբոքելով՝ Պաղղիոյ երկու իրարու հակառակորդ տարերաց մէջ անզսպելի կռիւ մը յաւուցանելու էին:

Զինադադարումէն յառաջ օտարին հետ վարած պատերազմին ծանրութիւնը՝ զքաղաքական կռիւը կը խափանէր. սակայն պատերազմին լմնալովը՝ քաղաքական կռիւը ամենայն բուռն կատաղութեամբ ծագէր պիտի: Ժողովին ընտրութիւններէն 'ի վեր յայտնի եղաւ թէ՛ լինչպէս խորին կերպով բաժանեալ էին ոգիք. Ժողովին անձինք՝ ծայրագոյն հասարակապետականաց, և յետագարձ օրինաւորականաց խառնուրդ մըն էին: Այս ընտրութեանց ժամանակը յայտնի եղաւ ինչ որ կանխաւ այլ և այլ նշաններով ծանօթ էր. այսինքն թէ՛ ռամկապետութեան ծայրագոյն սկզբունքը կեղծոնը կը տիրէր, և այսպէս ալ անոր հակառակ սկզբունքը՝ ծայրերուն: Մինչդեռ Պաղղիոյ հեռագոյն դաւառը միապետական պահպանիչ նուիրակներ ընտրելով Ժողովը կը զգէր, Բարիք՝ ընդհակառակն եռանդուն և ապահով հասարակապետական նուիրակներ կ'ընտրէր: Բայց որովհետեւ դաւառները թուով բազմագոյն են քան զմայրաքաղաքը, այսպէս իրենց տարրն ալ Ժողովին մէջ հարկ էր որ առաւելու:

Ասոր վրայ աւելցաւ նաև խաղաղութեան դաշանց վաւերացուցումը, որ խորին կերպով կը խոցէր դադդիացի Ժողովրդեան մեծամտութիւնը, և աւելի ևս բարիպէցուց դուռնութիւնը, որոնց քաղաքը, թէ՛ և քիչ օրուան համար, թշնամեաց կոխան եղեր էր: Այս ամենը, աշխարհին հանդամանացը նայելով՝ անխուսափելի էր թերևս. սակայն ըստ զիպաց զգա-

յումը չսխառնաւ բաներ. անոր համար ալ ժողովն իսկ, որ Պաղղոյի հողուն պղտիկնալուն հաւաններ էր, բնական էր որ բարիզեցւոց ատելի երեւնար, որովհետեւ առաջապէս հպարտութիւնն ալ աւելի իրենց վրայ բռնն տիրացած է:

Թող զայս ևս որ վախ կար թէ հասարակապետական վարչութիւնն՝ որ այնչափ փափաքելի էր բարիզեցւոց՝ կործանելու մեծ վտանգի մէջ էր. որովհետեւ կասկած կար թէ միապետութեան կուսակից բազմութիւն ունի. բախներն այս կամ այն թագաւորական ինկած տունը նորէն կանգնելու կը մտածէին:

Արդէն կը խօսուէր թէ պորպոնետանց և օւլէանեանց մէջ միաբանութեան դաշինք մը եղեր էր, որ պէս զի այնու միութեամբ իրենց կուսակիցներն աւելի զօրանան, և անով հին միապետութեան յաղթանակն ալ դիւրանայ:

Այս երկիւղներն որ անհիմն չէին, ոգիներն ալ աւելի կը զայրացնէին, և ասոնք վերը ըսած պատճառներովը մէկտեղ՝ ներքին կռուի մը հաւանականութիւնը կ'առաւելուին:

Այսպէս ժողովոյն ու Բարիզու մէջ թշնամութիւնը երթալով կ'արմատանար և զգալի կ'ըլլար, որովհետեւ առջինին ընդդիմադիր սկզբունքն երկրորդին ազատական սկզբանց հակառակ կ'ելէին: Մագուտ ըլլալու չէ անշուշտ ժողովին յետին գործերն քննել որ մի և նոյն ազգի որդւոց մէջ յանկարծակի ծագած պատերազմին պատճառ եղան:

Հարկ է յիշենք: Որչափ աւելի Բարիզ կը պոռար ու տրտունջ կը վերցնէր ժողովին յետադարձ հակամտութեանը դէմ, նոյնչափ աւելի ժողովն ալ Բարիզու դէմ թշնամական ոգի կ'երեւցնէր:

Բարիզեան տարրն որ ազգային ժողովին մէջ նուազագոյն էր թուով, ստէպ գայթակղական տեսարանաց պատճառ կ'ըլլար, և ասկէ յայտնի կ'իմացուէր

թէ որչափ տարբեր էին կարծիք և որչափ անհաշտելի անմիաբանութեամբ վառեալ էին ոգիք: Մարտի չորսին նիստը այսպիսի գրգռութեան ոգի մը երեւցուց:

Այն նստին մէջ խռովայոյզ տեսարան մը դիպաւ, զոր նա ինքն Ֆէլիքս Բիա յարոյց, որովհետեւ հասարակաց առջին համարձակեցաւ զնախադասն ամբաստանելու ինչպէս թէ իր նամակներէն մէկն գրաւած ըլլար. նստին մնացած ժամանակը՝ պարոն Աիշառի անտեղի առաջարկ մը քննելու անցուցին. այն առաջարկին միտքն էր որ համարակալ յանձնաժողով մը որոշուի և անոր հաւանութեան ենթարկուին բոլոր այն փոփոխութիւններն որ ըստ պարագայից 1871ին դրամահաշուին մէջ հարկ էր մտցնել. այս յանձնաժողովն դարձեալ քննելու ու բնութելու էր բոլոր այն խնայութիւններն որ հարկ ու պատշաճ էր հասարակաց ծախսուց մէջ անմիջապէս մտցնել:

Պարոն Բոյէ Քէռզիէ, համարակալութեան պաշտօնեայ, և պարոն Թիէռ, այն առաջարկին հակառակեցան, որովհետեւ, ինչպէս յետինն ապացուցուց, օրէնսդրական և գործադրական իշխանութիւններն մէկմէկու հետ կը շփոթեցնէր, և ազգային ժողովը դաշնագիր ժողովոյ մը կը փոխէր:

Այսպէս այն առաջարկը, յետ սաստիկ վիճաբանութենէ մը, մէկդի դրուեցաւ:

Նոյն նստին ուրիշ մէկ պատահար մըն ալ ուշադրութեան արժանի է:

Պարոն Լըբէռ ուզեց Տիւբանլու եպիսկոպոսին ընտրութեանը 1849ին ընտրական օրինաց յօդուած մը պատշաճեցնել, որ զեպիսկոպոսները կ'արգելուր իրենց թեմերուն երեսփոխանութենէն: Սակայն ժողովը այն հռչակաւոր անձին ընտրութիւնը հաստատեց, և Մոնիդէօռ իւնիսիէսէ՛լ օրագիրն հետեւեալ եռանդուն խօսքերով անոր մոլտքն ողջունեց.

«Մուտ, Վերապատիւ Տէր, մուտ իբր եպիսկոպոս

և իբր քաղաքացի. և ինչպէս ըրիւր ամբիօնէն, այսպէս ալ բեմէն՝ սորվեցուր մեզի մեր պարտքը. բաւութիւնն ու յարգութիւնը: Խօսէ մեզի մեծ առաքինութեանց ու ներհուն կրթութեանց վրայ: Քու տեղդ հոս այս ժողովին մէջ է, որ նորոգ հայրենիք մը կազմելու է. որովհետեւ դու հաւատքն ես, և ստէպ նաեւ լոյսը, իսկ արիութիւնը միշտ »:

Այս խօսքերս Բարիգու լրագրաց բանեցուցած լեզուին հետ բաղդատելով, բաւականապէս յայտնի կը նշանակէին թէ ինչ խորին կերպով բաժանումը կը տիրէր Պաղղիոյ քաղաքացւոց, և աւելի ևս մասնաւոր կերպով Բարիգու և Պաղղիոյ միւս ժողովրդեան մտածութեանցը մէջ:

Պաղղիոյ երեսփոխանաց մեծագոյն մասին՝ հին մայրաքաղաքին դէմ ունեցած հակառակութիւնը ալ աւելի զգալի կերպով յայտնուեցաւ, երբ այլ և այլ կողմերէ առաջարկն եղաւ որ ժողովին ու վարչութեան աթոռն ոչ Բարիգ այլ ուրիշ տեղ փոխադրուի: Ասիկայ ուրիշ բան ըսել չէր եթէ ոչ զԲարիգ մայրաքաղաքը ըլլալէն զրկել. և այս բանս ամենէն աւելի անխօս հեմ գրգիռն եղաւ քաղաքական պատերազմը յաւուցանելու:

Արդէն ժողովին մէջ խնդիր մը կը քալէր, և յիսուն կամ վաթսուն նուիրակէ դուրս, միւս ամենը հաւան էին զՎէռսայլ կամ զՖոնդէնրպլո իբր վարչութեան տեղի ընտրել:

Այս բաւական չէ. նաեւ գաւառներն մայրաքաղաքին դէմ գրգռուած ըլլալով, զոր իբր պատճառ կը համարէին բոլոր այն թշուառութեանց որ Պաղղիոյ գլուխը եկան, ձայներնին իրենց երեսփոխանաց հետ միացուցին: Ալ ձանձրացած էին Բարիգու գերակա յուսմէն, որ ութսուն տարիէ ՚ի վեր իր քմայք համամարմն վարչութիւններն կը ստեղծէր ու կը կործանէր: Եւ այս բանիս ապացոյցն հետեւեալ խնդրագիրն

եղաւ որ Պաղղիոյ ամեն գաւառաց մէջ կը ստորագրուէր ժողովին ղրկուելու համար:

« Գաւառ.... վիճակ.... »

Նկատելով որ անհրաժեշտ կարեւոր է հաստատուն վարչութիւն մը կազմել:

Նկատելով որ Բարիգ իր պարբերական յեղափոխութիւններով, հայրենեաց օգտին մեծապէս կը փնտէր.

Ներքոյգրեալ ընտրողներն պատիւ ունին իրենց երեսփոխաններէն խնդրելու, որ ասկէ ետեւ Բարիգ քաղաքը ալ Պաղղիոյ քաղաքական մայրաքաղաքը չըլլայ »:

Եթէ այս առաջարկին ոգին, որ ապա դործագրուեցաւ, այնպիսի էր որ զԲարիգ ազգային երեսփոխանաց ժողովէն բոլորովին ուժացընէ լով հեռացընէ, անդարմանելի հերձուածը ալ աւելի ցաւալի կերպով երևան կ'ելլէր՝ Բարիգու ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցող նուիրակաց ժողովին մէջէն հեռանալով: Արդէն իսկ Ռոշֆոր, Ռան, Մալոն, Բէյուա, խաղաղութեան դաշնաց ստորագրութեանը պատճառաւ ելեր հեռացեր էին:

Արդ գաւառաց խնդրագիրներն, որոնցմով կը պահանջուէր որ Բարիգ մայրաքաղաք ըլլալու իրաւունքէն զրկուի, ժողովը հասան: Նուիրակներն, որ մեծաւ մասամբ նոյն խնդրոյն հաւան էին, երկմիտ կը կաղային զՎէռսայլ, կամ զՖոնդէնրպլո, և կամ զՊուռ, զՈւլէան և զՊուռժ ընտրելուն մէջ. սակայն վերջապէս վճռեցին ժողովին և վարչութեան աթոռն ու ՚ի Վէռսայլ հաստատել: Այն հեռաւորութիւնն որ այս քաղաքը Բարիգէն կը բաժնէ, բաւական կը համարէին պաշտպանելու ժողովը, որ չըլլայ թէ Պէլլիլի կամ Մոնմառդուի յանկարծական յարձակման մը զոհ ըլլայ: Ապստամբներն հարկ էր այն բերդերուն թնդանօթից տակէն անցնէին, զորոնք Բրու-

սիացիք կարող չեղան լռեցնելու: Մոն Վալէսիէնը շեշտ կը նայի Վէռսայի ճամբուն վրայ, անոր կրակին պաշտպանութեանը ներքեւ եղած զօրավար մը, աղէկ կիրթ զօրաց հատուածով մը, կրնար բոլոր այն անկիրթ բազմութեանը դէմ դնել, որ արուարձաններէն ժողովին դէմ զրկուին:

Միայն ձախակողմեան հասարակապետականը դէմ դրին ու պնդեցին որ Բարիզ Պաղղիոյ մայրաքաղաք մնալու էր, սակայն հակակողմեանց բազմութեանէն ընկճեցան:

Նոր նոր պատահարներ յայտնի կ'ընէին որ անմիաբանութեան ոգին երկու կողմանց մէջ հետզհետէ աւելի կը զօրանար: Մարտի 6ին նստին մէջ ծայրագոյն ձախակողմեանը խնդրեցին որ ազգային պաշտպան վարչութիւնն ամբաստանութեան ներքեւ ձգուի: Այս վախճանիս համար երեք այլ և այլ առաջարկութիւններ եղան. մէկը Լուի Պլան նուիրակն առաջարկեց, միւսը Տրէքլիւզ և երրորդը Միլլիէն: Լուի Պլան իր առաջարկութեանը մէջ կը պահանջէր որ ժողովը օր մը որոշէ, որպէս զի ազգային պաշտպան վարչութեան անձինք համար տան թէ ինչ կերպով դործածեցին իշխանութիւնը 'ի Բարիզ պաշարման ժամանակը: Տրէքլիւզ ասկէ ալ աւելին կը պահանջէր. կ'ուզէր որ Պառլի և իր ընկերներն բանտարկուէին: Իսկ Միլլիէն դո՛հ կ'ըլլար որ առանց կանխաւ բանտարկուելու, դատաստանն ըլլուէր:

Մարտի 7ին նստին մէջ հակառակութեան կրակը Պուէմիէօի առ նախագահը դրած նամակէ մը բռնկեցաւ: Լուիս Պառլի դերակումը դիպուածապէս խնդրեք էր մարտի 6ին նստին մէջ, որ Պառլիոյ վարչութեան հատուածը « իր չարեացը համար » ամբաստանութեան վիճակի մէջ դրուի: Պուէմիէօ իր նամակին մէջ իրեն կը պատուիրէր որ « յանուն պատուոյ և անհնգ ոգւոյ իր յանդուգն խոստմունքն պահէ »: Լու-

ժուիլ դերակումը անձնական դէպքի մը համար խօսելու Թոյլտուութիւն խնդրած ըլլալով, ծանոյց որ դատին վկայութիւնները ժողովելու հետ էր: « Սակայն կ'ըմբռնէք, ըսաւ, որ յանցանաց գործերն բազմութիւ ըլլալով, նաև նկատելով ներս իսկ շատ են, որով բաւական ժամանակի ալ պէտք ունիմ »: Այս խօսքերուն վրայ աջակողմեանը հաւանութեան ծիծաղներով կը ծափահարէին:

Սակայն Պաղղիոյ որոշուելի վարչութեան անստուգութիւնը կը շարունակէր: Պաղղիացւոց մեծագոյն մասը, ինչպէս նաև ժողովին անձանց բազմազոյններն, միապետութեան հակամէտ էին. կամ լաւ ևս ըսելու համար, բոլորովին թշնամի էին հասարակապետութեան, որ միշտ 'ի Պաղղիա սպանութիւններով, քաղաքական կռուով և անիշխանութեամբ բռնակալէց: Սակայն արքունի թագը պահանջողը ալ բազմութիւն էին, և իւրաքանչիւրը իր յատուկ կուսակցութիւնն ունէր 'ի Պաղղիա, որով դժուարին կ'ըլլար այս կամ այն արքունի տան կանգնումը: Ասկէ դուրս այս դժուարութիւնն ալ կար որ շատերը, թէպէտ և հասարակապետական վարչութեան մը կուսակից չէին, այլ գոնէ յուսալով որ այս վարչութեան հաստատուելով ամենայն յեղափոխութեան դուռ կը գոցուէր և քաղաքական պատերազմը կը խափանուէր, հասարակապետական վարչութիւնը կ'ուզէին:

Այսպէս անստուգութեան մէջ կը ծփէր Պաղղիա, որով և կուսակցութիւնը հետզհետէ համարձակելով կը խռովէին, ամենուն երկիւղ ազդելով:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Յեղատիտիոսքեան նախընթաց դէպք 'ի Բարիդ:

Եթէ Պոռտոյի ժողովին մէջ ազատութեան հակառակողք կը յաղթանակէին, անոնց հակառակ վերջի աստիճանի ազատասիրաց կուսակցութիւնն ալ Բարիդու մէջ կը զօրանար:

Գործաւորաց զանազան դասերը սպառնալից յուզմամբ մը կը վրդովէին: Գիտէին որ վարչութիւնը քիչ ատենէ ազգային պահանջորդաց վճարքը պիտոր դադրեցնէր: Ասով ազգատ ժողովրդեան բազմութիւն մը՝ թշուառութիւնն ամենայն ահաւորութեամբ կը նախատեսէին:

Ազգային պահանջորդք՝ բոլոր այն թնդանօթներն որ ձեռք ձգեր էին, Պէլլիլի ու Մոնմաուդուի բարձանց վրայ փոխադրեր էին: Յետոյ բազմութիւնը Կոպլէնի զինուորանոցին վրայ յարձըկելով, բոլոր այրեցադործ նիւթերն առաւ տարաւ. նոյն բանն ըրին նաև Շադօ տ' Օի մաքսատան զինուորաց զօրանոցին:

Ասոր վրայ ներքին գործոյ պաշտօնեայն մարտի հին հետեւեալ ծանուցումը հրատարակեց.

« Բանի մ'օրէ 'ի վեր ամենէն ցաւալի դէպքերը կը պատահին, ու ծանր վտանգի մէջ կը դնեն քաղքին խաղաղութիւնը: Ազգային պահանջորդք զինեալք, ոչ իրենց օրինաւոր գլխաւորաց հնազանդելով, այլ կեդրոնական անանուն յանձնաժողովի մը, որ իրենց ինչ և իցէ պատուէր մը տալ չկրնար առանց ծանր յանցանք մը ընելու, որուն օրէնքը՝ խիստ պատիժ կը վճռէ, շատ մը զինուց և այրեցադործ նիւթոց տիրեցին, պատճառելով որ միտքերնին թշնամեաց ձեռքն իյնալէն զգուշացնեն էր, որոնց յարձակմունքէն կը խիթային: Բրուսիացւոց բանակին քաշուէլէն ետև կը կարծուէր որ այսպիսի գործեր դադարէին պիտի. սակայն ոչ այնպէս: Այս իրիկունը Կոպլէնի զինուորանոցը բռնի աւարելով, բազմութիւ լուցկիքներ յափըշտակուեցան:

« Անոնք որ այսպիսի անկարգութեանց գրգռիչք են, զարհուրելի պատասխանատուութիւն մը կ'առնուն վրանին. մինչդեռ Բարիդ, օտարին ներկայութեանէն ազատած իր խաղաղութեան և աշխատութեան ունակութեանց նորէն ձեռք զարնելու կը փափաքի, այդ գրգռիչք անկարգութիւնը սերմանելով քաղաքական կռիւը կը պատրաստեն: Վարչութիւնը բարեսէր քաղաքացեաց ազդեցութեանը կը դիմէ, որ այդ յանցաւոր ցոյցերուն բողբոջը ջնջեն:

« Թող ոտք ելլեն այն ամենքն որ քաղքին պատուոյն և խաղաղութեան կը ցանկան. ազգային պահանջորդք, ամբարիշտ գրգռութիւնները մերժելով, իրենց գլխաւորաց բոլոր ճակատին, և թշուառութեանց առաջն առնուն, որոնց հետեւանքներն անհաշուելի են: Վարչութիւնը և գլխաւոր զօրավարը հաստատուն ուրոշած են իրենց պարաքն ընելու. օրէնքները գործադրել պիտոր տան, յոյսերնին Բարիդու բոլոր քա-

ղաքացեաց հայրենասիրութեանը և անձնանուիրմանը վրայ դնելով:

Ներքին գործոց պաշտօնեայն
ԷՌՆԷՍՏ ԲԻԲՍՈՒ

Այս անդորրութեան յորդորին իբր կռուի գրգիռ մը պատասխանեց հետեւեալ յայտարարութիւնն, որ կարմիր թղթի վրայ տպուած մարտի 6ին Բարիգու բոլոր փողոցաց պատերուն վրայ կ'պցուեցաւ:

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՀԱՍՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Ազատութիւն, Հաշտարութիւն, Եղբայրակցութիւն:

Ազգային պահանջորդաց կեդրոնական յանձնաժողով:

«Ազգային պահանջորդաց կեդրոնական Յանձնաժողովը, որ աւելի քան 200 վաշտուց ներկայացուցիչներու ընդհանուր ժողովէ մը ընտրուած է, ազգային պահանջորդաց հասարակապետական դաշնակցութիւնը հաստատելու յանձնարարութիւնն ունի, որպէս զի անանկ կերպով կանոնաւորուի՝ որ կարող ըլլայ թէ՛ լաւագոյն կերպով հայրենիքը պաշտպանել, զոր մինչև հիմա կարող չեղան պաշտպանել մնայուն բանակները, և թէ՛ վտանգի մէջ գտնուող հասարակապետութիւնը ամենայն կարելի միջոցներով պաշտպանել:

«Կեդրոնական յանձնաժողովն՝ անանուն յանձնաժողով մը չէ. այլ է ազատ մարդոց հրամանակատարաց միաբանութիւն մը, որ իրենց պարտքը գիտեն, իրենց իրաւունքները կը պաշտպանեն և ազգային պա-

հանորդաց ամենայն անհատից մէջ փոփոխ պատասխանատուութիւնը կ'ուզեն հաստատել:

«Ուստի այս յանձնաժողովը բողոք կը վերցնէ բոլոր այն ամբաստանութեանց դէմ, որոնց նպատակն է իր յայտարարութեանն իմաստն այլայլել և անոր գործադրութիւնն խափանել: Իր վճիռները միշտ ստորագրուելով հրատարակուեցան, և իրենց նպատակը՝ միայն Բարիգու պաշտպանութիւնն եղաւ: Արհամարհանօք կը մերժէ բոլոր այն զրպարտութիւններն՝ որոնցմով կը ջանան զինքն ամբաստանել, ինչպէս թէ զինուց և այրեցագործ նիւթոց յափշտակուելուն և քաղաքական պատերազմին գրգռիչ ըլլաւ:

«Զինադադարման վերջնայլը, որուն երկարաձգելուն վրայ փետրուարի 26ին պաշտօնակաւ օրագիրը ամենեւին լուռ մնացեր էր, բոլոր Բարիգու օրինաւոր զգաժուժը գրգռեց էր: Նորէն թշնամութեանց ձեռք զարնելը, յիշուի ուրիշ բան ըսել չէր եթէ ոչ արշաւանքին յառաջադիմելուն պատճառ տալ և առիթ թշնամեաց որ քաղքին տիրեն, թող բոլոր միւս չարիքներն որոնց ենթակայ կ'ըլլան թշնամեաց քաղաքները:

«Ուստի այն հայրենասէր աշխոյժը, որ մէկ գիշերուան մէջ բոլոր ազգային պահանջորդներն ոտք հանելով զէնք առնել տուաւ, ոչ թէ առժամանակեայ Յանձնաժողովի մը ազգեցութեան արդիւնք էր, որ սահմանադրութիւններն որոշելու համար ընտրուեր էր, այլ ժողովրդեան զգացած այլայլութեանը իրական յայտարարութիւնն էր:

«Երբոր պաշտօնաբար ծանուցուեցաւ այն դաշնադրութիւնն՝ որուն զօրութեամբը թշնամիք քաղաքը դրուելու էին, կեդրոնական Յանձնաժողովը, Բարիգու կարուցած յայտարարութեամբ մը յորդորեց զքաղաքացիս որ իրենց եռանդուն ձեռնտուութեամբը այն դաշնաց ճիշտ կատարումը ապահովընեն:

«Ազգային պահանջագրաց սեփական իրաւունք ու պարտք մըն էր որ իրենց վտանգի մէջ գտնուած տուները պաշտպանեն ու թիկունք ըլլան»:

«Ինքնակամ բոլորը մէկէն ոտք ելլելով, միայն իրենց վարմամբը կարող եղան, բրուսիացւոց քաղաքը մտնելու յաղթանակը՝ նուաստութիւն մը ընել տալ յաղթողաց»:

Կեցցէ՛ Հասարակապետութիւն:

Բարիզ, մարտ 4, 1848.

ԱՌՆՈՒ, ԺԻՒՒ ՊԵՌՃՈՒԷ, ՊՈՒԻ, ԳԱՍԳԻՈՆԻ, ՇՕՎԻՌ,
ՇՈՒԳՕ, ԲՈՒՌԳԻ, ՏԻԿԻՒ, ՖԼԵՕՌԻ, ՖՈՌՆԳԻԷ, ԿԱՍԳՕ,
ՀԱՌԻ, ՖՈՌԳԻԷՆԷ, ԼԱՌՈՒ, ՄԱԳԻՌՈՒՆԵԱՒ, ՄԱԳԻԷ,
ՄԻԿԳԻԷՆ, ՕՍԳԷՆ, ԲԻԳՆԷԼ, ԲԷՆՏԻ, ԲՈՒԻՏՈՒՄ, ՎԱՌԼԷՆ,
ՀԱՌԻ, ՎԷՌԼԷ, ՎԻՍՈՒ:

Յեղափոխութիւնն արդէն բողբոջի մէջ էր և խռովարարաց դիտաւորութիւնները հետզհետէ ակաւելլ յայտնի կ'ըլլային: Ազգային պահանջագրաց հրամանակատարներն մասնաւոր ժողով մը ընելով որոշեցին, որ եթէ Ազգային ժողովը Պոլսոյ կամ ուրիշ գաւառական քաղաքի մը մէջ նստելու ըլլայ, իրենք մէկէն Սէն նահանգին հասարակապետութիւնը հրատարակեն, և եթէ Գաղղիան միապետական վարչութիւնն ընտրէ, Բարիզ հասարակապետական վարչութեանը մէջ հաստատուն կենայ:

Քնի տիւ Բէօշլլ օրագիրը յօդուած մը հրատարակեց որով աղքատ ժողովուրդը հարուստներուն դէմ քաղաքական պատերազմ բանալու կը գրգռէր, և այս հետեանքով խօսքը կը վերջացնէր. «13դ շրջանակին ժան տ'Արքի հրապարակին մէջ թնդանութներ կան, 18դ շրջանակը պաշտպանութեան Յանձնաժողով մը անուանէր է, որ մասնաւոր պահակներն ըլլալուն հետեանքով

ները կը պահպանէ: Լուցիկեաց արկղերուն մէջ գրնտակներ ու ռումբեր կան»:

Վերջապէս Ռոշֆոր ալ ձայնը լսեցնելով իր Մօտ'Օռտը լրագրաւ կը յորդորէր զազգային պահանջողներն որ հասարակաց անդորրութեանը խնամատար պահպանները զինաթափ ընեն:

Արդէն ազգային պահանջագրէ փութացեր էին այլ տեղուանք նոյն պահպանաց զէնքերն գրաւելու, և քաղաքին պահպանութեան հոգը վրանին առնելու:

Այսպէս ամեն կողմէն հրդեհին նիւթ կը մատակարարէին, և արդէն մրկկին յառաջընթաց փայլակները արագարագ իրարու կը յաջորդէին:

Այս գործոց ճիշդ գաղափար մը տալու համար, ականատեսի մը խօսքերը մէջ բերենք:

Բարիզ, մարտի 7.

«Յուզումը գաղարած չէ: Նոյն ազգային պահանջողները Սոուսնի մօտ եղող երկու զինուորանոցներ աւարեցին: Ասոնք նաև հայրենասիրութիւնն այն ատիճանի տարին մինչև ուզել Վոթից հրապարակին մէջ ալ գտնուող թնդանութից հաւաքում մը ձեռք ձգել: սակայն անոնց վրայ հսկող պահպան զօրքն արգիլեց»:

«Ի Պէրլիլ, Ռոշֆորի և Ֆլուռանի թաղաւորութեան մայրաքաղաքը, թմբուկը առտուրնէ մինչև իրիկուն ազգային պահանջագրաց հաւաքուելու կոչը կը հնչէ: Ազգային պահանջագրաց կոչուած կեդրոնական Յանձնաժողով մը ԺԳ շրջանակին թաղապետութեան տեղը պաշտօն կը վարէ: Այդ յանձնաժողովը, կարմիր ծանուցագրաւ մը մեզի կը ծանուցանէ, որ իր նպատակն է ամենայն կարելի միջոցներով վտանգեալ հասարակապետութիւնը պաշտպանել: Իր ակնարկելովը, այն թնդանութներն որ գերմանացւոց գալտեան նախընթաց գիշերն առնուեցան, վե-

րի թաղերուն մէջ այլ և այլ տեղեր բաժնուեցան: Ինչպէս ժան տ'Արք հրապարակը, Խտալիոյ հրապարակը, Նիցցայի փողոցը և ուրիշ տեղուանք:

«Ռողիէ փողոցը և ՚ի Բլաս տը լէկիլիլ քսանի չափ միգուայլէնօղ և երկու զրահապատ թնդանօթք երկայն գծի վրայ շարուած կեցած են: Ի Մոնմաուդուր Կալէդը ըսուած ջաղացքին մօտ 6 թնդանօթից հրեւտանի մը կայ: Ասոնց բերաններն ոչ թէ միայն Բարիզու դէմ դարձած են, այլ և հողապատնէշներով ծածկած է:

«Այս հրետանեաց ու թնդանօթից մօտակայքը, ասդիս անդին ահագին ընդարձակութեամբ դեռ բոլորովին չձևացած պատնէշներ կ'ամբառնան: Ազգային պահանորդներէն ոմանք պահպանութիւն կ'ընեն, մինչդեռ իրենց ընկերներն հոն մօտերը խաղալու զբաղած են: Այս կտրիճ քաղաքացիք ամեն թաղերուն մէջ ըստ տանց հաւաքուած են. սակայն մեծաւ մասամբ 32դ, 61դ և 169դ վաշտուց կը վերաբերին:

«Մէկ քանի օր Ֆլուռանի և Ռոշֆուրի կուսակիցներն իրենց ուղածն ըրին, վասն զի վարչութիւնը Պուտո կը գտնուէր: Հոստեղի մէկ հատիկ իշխանութիւնը վիխուա զօրավարն էր որ ամենեւին բանի մը փոյթ չէր ըներ: Ոստիկանութեան գլխաւորը միայն մէկ քանի Օսինի ռումբեր դրաւ լը բաւական կը համարէր, առանց այն մարդիկը բանտարկելու որ երէք ամսէ ՚ի վեր նոյնպիսի բազմաթիւ ռումբեր շինելու կը զբաղէին:

«Արմատականք ուրեմն բան մը յաջողցնելու յոյսն ունէին: Խուովասէր օրագիրք, որ բնութեամբ այնպէս հակառակ էին վարչութեան, հիմա իրենց սովորական անհեղինակութիւնն ու նախատինքները դադրեցուցեր էին, ինչպէս թէ ուղենային զվարչութիւնը քնայնել: Մօ տ'Օւառը և վալմիէոն համեմատութեամբ չափաւորած ոգւով գրուած յօդուածներ կը հրատա-

րակէին: Մէկ հատիկ օրագիրն որ միշտ կրակ ու բոց կը շնչէր, պարոն ժիւլ Վալէին Գիլի տիւ Բեօրլը օրագիրն էր:

Հանդերձ այսու ամենայնիւ, արմատականաց խնդրը մեծ յառաջադիմութիւն մը չէր ըներ: Նոյն իսկ Պէլլիլի ու Մոնմաուդուր թաղերուն մէջ, ժողովրդեան մեծագոյն մասը չէզոք կը մնար. մէկ մաս մըն ալ թնամական ոգի կը ցուցնէր: Ուրիշ թաղերուն մէջ առհասարակ ամենը թնամի էին թէ յուզմանց և թէ խռովարարաց: Ամենքը կը մաղթէին որ կտրիճ մարդ մը ելլէր բոլոր այս չարագուշակ շարժմանց վերջ մը դնելու:

Այս մարդը կարծես թէ եկեր է. և է տ'Օւէլ տը Բալատին զօրավարը:

Միայն ազգային պահանորդաց հրամանատար անուանուած ըլլալուն լուրը՝ խռովասէրներն ահաբեկեց: Սովորական օրագիրներն իրենց սովոր աղաղակներն նորէն սկսան լսեցնել և զզօրավարն իբր ազատութեան հակառակորդ հռչակեցին: Նախընթաց օրն ամենէն օտար ձայներն լսուեցան ՚ի Պէլլիլ: Կ'ըսուէր թէ յետադարձքն մշներին միաբանած էին, և Բարիզու Կոմսն շատ չուշանար պիտի պուրդոններու բանակաւ մը յաղթանակաւ Բարիզ մտնէր: Ատենաբանք փողոցներուն անկիւնները ժողովրդեան կ'ատենաբանէին: Թնդանօթից մօտ ալ պահակերաց թիւը կրկնապատիկ աւելցուեցաւ:

Յաջորդ օրը տը Բալատին զօրավարն օրական պատուէր մը հրատարակեց: Յայտնապէս ծանոց թէ առաջին պարտքը բարեկարգութեան պահպանութիւնը և օրինաց ու յատուկ ընչից յարգը ապահովցնելն էր: Յետոյ յաւել ըսելու. «Հարկ է որ կարելի եղածին չափ շուտ աշխատութիւնը պատերազմին փառանքը դարմանէ»:

Պէլլիլ բնակիչներն որ աշխատիլ չեն ուղեր և կը

պահանջեն որ այն երեսունս առնն որ վարչութիւնը մինչև հիմա կուտար իրենց՝ ասկէ ետքն ալ անընդհատ շարունակի, չհասկնալու զարկին. ուստի և թընդանօթներուն պահպանութիւն ընել շարունակեցին: Արդ բարեկարգութեան հետամուտ ազգային պահանջորդք, զօրանոցները ժողովելով, կամաց կամաց սկսան դուրս շարժիլ: Կէսօրուան ատեններն արմատականք բոլորովին պաշարուեցան: Բայց այս բարեկարգութեան զօրքերն ամենեւին ոչ հրետանեաց տիրելու և ոչ անոնց պահպանութիւն ընողներն բռնելու նշան մ'ըրին. այլ միայն իւրաքանչիւր փողոցին անկիւնը մէյմէկ պահակեր դնելով և փողոցներուն մէջէն բազմաթիւ պահպանութեան հսկող պարեկապաններ քալցնելով՝ գոհ եղան:

Կամաց կամաց ինչ որ պատահելու էր պատահեցաւ: Ֆլուռան զօրավարին զօրքերն անօթութեանէն բռնադատուած՝ իրենց տունները կամ մերձակայ պանդոխները կ'ելլէին կ'երթային: Տը Բալատին զօրավարին զինուորներն առանց դժուարութիւն մը ընելու թոյլ կու տային անոնց որ ելլեն երթան, սակայն ՚ի դարձին զանոնք կ'արգիլուին: Այսպէս գիշերը, Ռոշֆորին թնդանօթները քիչ պահակերներով և ամենաքիչ պաշտպաններով մնային:

Հաւանական է որ աս իրիկունը կամ վաղը առ առաւելն, Պէլլիլի ու Մոնմաուդի միացեալ պետութիւնը, նորէն դառնայ և առժամանակեայ հասարակապետութեան հետ միաբանի: Արմատականք, ինքզինքնին սակաւաթիւ տեսնելով, կռուի ձեռք զարնելու չհամարձակին պիտի: Միւս կողմանէ, հարկ է որ արժանի պատիւը տանք. Մօ տ' Օռտոր քաղաքական պատերազմին կուսակից չէ:

Աղմուկը վերի թաղերուն մէջ կեդրոնացած մնացած է: Բուն քաղաքը ցարդ անայլայլելի խաղաղութիւն մը վայելեց: Մէկ հատիկ անկանոն բանը, Յու-

լիսի նուիրական Սեան ուխտագնացութիւններն եղեր են: Սակայն տը Բալատին զօրավարը նաև գէպ ՚ի Պասդիլ շատ մը զօրք զրկեր է: Շատ մը պարեկապանք հրապարակը և մերձակայ փողոցները կը քալեն, և ամբողջ կը յորդորեն որ առանց դադարելու չըջագայէ: Քիչ ատենէն ցոյցերը դադարելու են, եթէ հիմա ալ որ քեզի կը գրեմ չեն դադրած:

Տը Բալատին զօրավարին գալտեսնէն ետքը նաև Վինուա զօրավարը, Բարիզու բանակին գլխաւորը, ողջ ըլլալու նշան կու տայ: Լուառի բանակին զօրաց հատուած մը, իրմէն կանչուելով, հոս հասած է: Ուրիշ մէկ հատուած մըն ալ վաղը կը սպասուի: Քիչ ատենէն պահապան զօրաց թիւը քառսուն հազար պիտոր ըլլայ: Կը կարծուի թէ այն ատեն վարչութիւնն այն հռչակաւոր երեսունս առնն տալը պիտոր դադրեցնէ, և անմիջապէս ազգային պահանջօրաց խումբին նոր բարեկարգութիւնները պիտոր սկսին գործադրուիլ:

Այս նոր բարեկարգութիւնները, զորոնք տը Բալատին զօրավարն առաջարկեր և պարօն Թիէռ հաստատեր է, արդէն վճռուած որոշուած են: Ազգային պահանջօրաց խումբն որ ցարդ ներքին գործոց պաշտօնարանէն կախումն ունէր, պատերազմի պաշտօնարանին իշխանութեանը ներքէ պիտոր իյնայ: Այն ամենքն որ տուրք կամ հրամանագրի հարկ չեն հատուցաներ, արտաքսուին պիտի: Ազգային պահանջօրքը պարտաւորուին պիտի զինուորական ծառայութիւն ընելու: Սպայից ընտրութեան իրաւունքն ալ վարչութեան ձեռքը պիտոր անցնի:

Բարիզ, մարտի 9:

Տը Բալատին զօրավարն որ շատ բան կը յուսացընէր, ամեն ին բան մը չըրաւ: Իր օրական պատուէրն

ամենեւին ազդեցութիւն մը չունեցաւ: Իր զօրաց խումբիկներն ու պարեկապանքն՝ Ֆլուռանի զօրաց անցքը խափանել չկրցան, որոնք առջինին պէս պատնէշներուն վրայ ու հրազխուց շրջափակներուն քովը պահպանութիւն կ'ընէին:

Հրազխուց շրջափակները տասուիրէք են, ասդիս անդին հրապարակներուն ու մեծ փողոցներուն մէջ յարմարցուցած: Ամեն օր արք, կանայք ու տղաք բազկաց ուժովը նոր նոր թնդանօթներ ու միդուայլէօզներ քաշելով՝ բարձունքը կը տանին: Որովհետեւ ճամբաները շատ դարուվեր ըլլալով դժուարեւանելի են, երբեմն կը հանդիպի որ քաղաքացիք աշխատութենէ լքած ու բոլորովին խոնջ, թնդանօթ մը ձեռքերնուն կը փախցնեն, որ գահավիժաբար վար կ'իջնայ: Անցած օրն ինը տարուան տղայ մը թնդանօթի մը անխնեւուն տակը ջախջախեցաւ:

Սրմատահանաց թնդանօթներուն թիւը շատ աւելի բազմութիւն է քան ինչ որ չէր կարծուեր: Երէկ Պէլլիլի հռոմայեցւոյ մը պաշտպանութեամբ կարող եղայ հանգստեամբ Աւետիոն լերան վրայ շրջել: 245 թնդանօթ տեսայ, 46 միդուայլէօզ, 17 ումբկէն, 2 արկղ վառօղ, շատ մը հրա՛ւառ ումբեր, բազմութիւն դնդակներ և անհամար այրեցադործ նիւթեր:

Ֆլուռանի և Ռոյֆուի զօրքերը գլխաւորապէս ութը վաշտուց կը վերաբերին: Կուրօրէն՝ Դիւնակարոքեան կոչուած Յանձնաժողովի կը հնազանդին որ Քոստընի փողոցը կը նստի: Մոնմաուդուի, Պէլլիլի և միացեալ տէրութեանց միւս տասնըջորս վաշտերը, չէզոք կեցած են, կամ ասոնց դէմ թնամական ոգի կը ցուցնեն: Բիա վլանժեռնի մէջ և վալէ քառի տիւ Բեօքլլ օրագրին մէջ զիրենք յետադարձ կոչելու կը շարունակեն:

Սրբազան քաղաքին շրջակայքը ամբօխը անհամար բազմութեամբ խոնած է: Բոլոր Բարիզ պատ-

նէշներն ու հրազխուց տասուիրէք շրջափակները տեսնալ կ'ուզէ: Սակայն ապստամբ, — ինչպիսի՜ ապստամբ, — ոչ ոք կը թողուն որ անցնի բաց 'ի թաղին բնակիչներէն և անոնցմէն որ յուզման բարեկամ են:

Տը Բալաթին զօրավարն իր պարեկապանաց շրջաններն դադրեցուցեր է ինչպէս նաև Վինուա զօրավարն ալ: Հասարակաց բարեկարգութեան պահպաններն հազիւ թէ գիշերանց այն մերձականներն իրենց քովն ծայրը ցուցնելու կը համարձակին: Անցած գիշերը, կէս գիշերուն մօտ, պահապանաց և ազգային պահանորդաց մէջ կռուի մը սկիզբը տեղի ունեցաւ: Ազգային պահանորդք երեք հրացանի հարուած արձրկեցին. սակայն պահպաններն, առանց ուրիշ բանի սպասելու, հեռացան անկէ:

Տը Բալաթին զօրավարը տեսնելով որ իր օրական պատուէրը Մոնմաուդուի փնասակար ապստամբութիւնը դադրեցնելու չյաջողեցաւ, երէկ ուրիշ միջոց մը փորձեց: Սպայակոյտին տեղը չորս անհնազանդ շրջանակներուն թաղապետներն ու վաշտուց գլխաւորներն ժողովեց: Նխտը երեք ժամէն աւելի տևեց: Զօրավարը կը ջանար համոզմամբ ապստամբները դարձի բերելու. սակայն ամենայն ջանք ունայն ելաւ: Միայն Քլէմանսօ թաղապետը եղաւ որ խաղաղասէր ոգի ցուց: Միւսներն ըսին որ թնդանօթները հասարակապետութեան փրկութեանը համար Մոնմաուդուը կը կենային: Յետոյ միջանկեալ խօսքով մը հասկըցուցին թէ ինչպէս գործաւորներն անսահման ժամանակի մը համար այն հուշակաւոր երեսուն առն կ'ուզեն, և տանուտեարց տուններուն վարձքը հատուցանելու զանց կ'ուզեն ընել:

Անցած օրը հոս ներկայ գտնուող պաշտօնէյք, Ֆալլին նախագահութեամբ և ոստիկանութեան գլխաւորին, և Վինուա և Օռէլ տը Բալաթին զօրավարաց ներկայութեամբ, խորհուրդ ըրին: Իրենց

խօսակցութեան նիւթը գլխաւորաբար Դիմակալութեան Յանձնաժողովն եղաւ։ Եւ յիրաւի հոգ ընելու բան կայ։ Այս Յանձնաժողովին ազդեցութիւնը հետզհետէ ընդարձակելու հետ է։ Թէպէտ և իր իշխանութիւնը օրինաւոր չէ, ազգային պահանջողաց շատ վաշտեր զինքը կը ճանչնան։ Անցած օրը Էջնի շարժուն պահանջողաց 10դ. վաշտուն հրամանատարին ու զօրաց մէջ ծագած վէճի մը դատը կտրեց։

Իրն կ'աժէ որ պատմեմ։ Վարչութիւնն որոշէր է շարժուն պահանջողներն արձրկելու։ Իւրաքանչիւր մարդու, արձրկուած օրէն սկսեալ, տասը օրուան համար հացի բաժին մը պիտոր տրուի և քառասուն հարիւրդի վճարք մը փոխանակ եօթանասունուհինգի որ առաջ կ'առնէին։

10դ. վաշտուն զինուորները, լաւալ փողոցն իրենց պարոն Ռաիօ հրամանատարին գնացին, որ ինքզինքը պատրաստ ցըցուց վարչութեան որոշմանցը համեմատ իրենց վճարքը հատուցանել տալու։ Զինուորներն աւոր դէմ բողբոջեցին, ու խռով յարուցանելով բռնութեամբ իրենց հրամանատարն բերդին սպայակոյտին տեղը քաշեցին տարին։ Որովհետեւ հոն իրենց ուզածը չտուին, հրամանատարը նորէն տունը դարձուցին, լապտերի մը երկըծին չուան մը կապեցին ու զինքը կախաղան հանելու կը խօսէին։ Հրամանատարն ինքզինքը կորուսած տեսնելով, վաշտուն վերաբուժին և մէկ քանի սպայից հետ մէկտեղ փողոցն ինչաւ։ Կ'ուզէր խօսիլ և ինքզինքն արդարացնել, սակայն իր զինուորներն թոյլ չտուին որ բերան բանայ. այլ զինքը բռնելով նախատեցին և աղմուկ հանելով, ազգային պահանջողաց և Դիմակալութեան Կեդրոնական Յանձնաժողովին տարին։ Ինչպէս կրնաս երեւակայել Յանձնաժողովը զպարոն Ռաիօ դատապարտեց որ փոխանակ քառասուն հարիւրդի եօթանասունուհինգ հատուցանէ, և հրամայեց որ իբր պատանդ մնայ մինչև որ վճիռը կատարուի։

Երէկ կարգը 14դ. վաշտուն եկաւ։ Հրամանատարն իր զօրաց իւրաքանչիւրին չորս ֆրանկ և ութսուն հարիւրդ տուաւ։ Զինուորներն, ինչպէս առջի օրն իրենց ընկերներն ըրեր էին, աղմուկ հանեցին, և իրենց հրամանատարը Վինուա զօրավարին տարին։ Զօրավարը, Յանձնաժողովէն նուազ ազնուասիրտ, անպատասխան արձրկեց զիրենք։ Զինուորներն երկայնատէն Լուվի պալատին առջևը կեցան. սակայն որովհետեւ պալատը պահպանող զօրքը ռազմիկ էր և աղէկ զգուշութիւն կ'ընէր, ապստամբները քիչ մը կանչուռտէն էտեւ, ելան քաշուեցան։

Անկարգութեց ուրիշ մէկ պատճառ մըն ալ Բարիզեցւոց՝ բուն կամ ենթադրեալ Գերմանացիներուն դէմ ըրած հալածումն է։ Մերթ ընդ մերթ ամբօխը փողոցներուն մէջէն խարտեալ մազերով մէկ մը կը չըրջեցնէ։ Ոմանք բռնցի իրեն կը զարնեն, այլք կօշկին կարծրութիւնը իրեն կը զգացնեն։ Ոստիկանութեան վերակեցուին առջևը հանելով, գրեթէ միշտ երևան կ'ելլէ, որ ենթադրեալ գերմանացին, լուեհացի մըն է, կամ անդ զիացի մը և կամ ալսացիացի։

Եւ սակայն երեքշաբթի օրը Բարիզեցիք, երկայն բնտուէն էտեւ, վերջապէս ստոյգ Գերմանացի՝ Բրուսիացի մը գտան։ Տընէն պուլլաւին վրայ դարե՛ծոյ խանութի մը տէրն է, որ պատերազմին սկիզբը Բարիզէն հեռացած ըլլալով, Գերմանացւոց մտած օրն ինքն ալ Բարիզ մտաւ։ Ամբօխը, առանց շատ նախատելու, զինքը մերձակայ ոստիկանութեան տեղին տալու. սակայն ապակիները, գաւաթները, հայելիները և ամենայն ինչ ջախջախեց, և դարե՛ծուն առաւ տալու։ Դռները փակեցին, և մէկ մը վրան գաճով Մեռցիկս Բրուսիացիք գրեց։ Յետոյ, որովհետեւ հոն մօտերը, Լաֆայէթ փողոցին ծայրը, ուրիշ գերմանացւոյ մը վերաբերեալ կօշկակարի խանութ մը կար, ամբօխը հոն վազեց, աւարեց ու հիներու տեղ նոր կօշիկներ հագուելով ցրուեցաւ։

Եթէ ուզէի ըսել քեզի թէ ինչ կը մտածեն քաղաքական ու զինուորական իշխանութիւնները, մեծ դժուարութեան մէջ կ'իյնայի: Աամկին այն շքեղ դործոց ժամանակը ոստիկանութեան գործակատարի մը շուքն ալ չտեսնուիր: Հաղիւ թէ մէկ քանի ազգային պահանջօրէք կ'երեւան, որոնց կամքը թէպէտ ամենաբարի է, այլ ամենեւին անկարող են ինչեւիցէ աղէկութիւն մը ընելու: Գրեթէ կրնայ զուրցուիլ որ քաղաքն ինքնիրեն թողուած է, և մենք անիշխանութեան գեղեցիկ թաղաւորութեանը հովանիին տակը կ'ապրինք:

Հարկ է ըսել որ ամեն դասու մարդիկ վերջի աստիճանի կ'ատեն զՎերմանացիս: Ֆիկառն երէկ առաջարկեց որ ասիէ ետե ոչ որ Վաղղիացի ինչեւիցէ Գերմանիոյ քաղաք երթայ երգելու, դերասանելու կամ գործի հնչեցնելու: Բարի-Ժողովար հակաբոսիական դաշնակցութիւն մը կը կազմէ, որուն վախճանն է այն Վերմանացոց անուններն ծանուցանել հասարակաց որ հոս դալու համարձակին, և նմանապէս ալ այն Վաղղիացոց անուններն հռչակել՝ որ զանոնք իրենց տուններն կամ գործարաններն ընդունին: Շատ վաճառականներ քիչ մը վախով, քիչ մըն ալ բողոքով, արդէն յայտնի կը ծանուցանեն որ ամենեւին որ և է Վերմանացոց աշխատութիւն տալու չեն: Գրամախոխութեան հոգաբարձուները Շահուսակին որմոց վրայ ծանուցում մը փակուցեր են որով կը յորդորեն զլորենացիս, զԱլսացիացիս և զՎերմանացիս, որոնք պատերազմէն յառաջ բնիկ Վաղղիացի գրուեցան, որ միշտ հետերնին վկայականներ կրեն, որով իրենց ազգայնութիւնը ապացուցուի:

Մարտի 11.

Մոնմաուդուի խնդիրը դեռ ևս չէ լուծուած: Վարչութիւնը դեռ իր խաղաղութեան միջոցներուն մէջ կը յարատեւէ: Տը Բալատին զօրավարը խռովարար վաշտուց գլխաւորներուն հետ դաշնախօսելու կը շարունակէ, և պայմանադրութիւններն անանկ աղէկ կը յառաջագիմեն, որ յոյս կայ թէ քիչ ատենէ ամեն բան յաջող լուծում պիտոր գտնէ:

Ընկերական հասարակապետութեան զինուորները չեն ուզեր որ զուրցուի թէ բռնութեան սպառնալեաց առջին տեղիք տուին: Միւս կողմանէ հրացաններէն զրկուիլ չեն ուզեր, և ապագային ապահովութեանը համար ալ թնդանութները ձեռքի տակ կ'ուզեն ունենալ: Տը Բալատին զօրավարը մինչև որոշեալ կէտ մը զիրենք դո՛չ ընելու պատրաստ է: Ինքը կ'առաջարկէ որ բոլոր Մոնմաուդուի թնդանութները Լուսանպուր հաւաքուին, և հոնտեղի մթերանոցին պահպանութիւնը ամեն թաղերուն ազգային պահանջօրէք յանձնուի: Խռովարար քաղաքացիք իրենց զէնքերը պահելու են, այլ այսու պայմանաւ որ ալ կեդրոնական ըսուած յանձնաժողովին չհնազանդին:

Կ'ըմբռնես որ այդ բանը չկրնար հաճոյ անցնիլ յանձնաժողովին, որով և այս ատենս ամենայն ջանքով կ'աշխատի նոյնը ի դերեւ հանելու:

Սովորական կարմիր ծանուցումներէն մէկը կը ծանուցանէ որ դաշնակից յանձնաժողովն իրեն հետ միացած է, և թէ երկու հարիւր վաշտերէն աւելի անոր իշխանութեանը կը հպատակին:

Յայտնի է որ յանձնաժողովին ազդեցութիւնը դեռ ևս մեծ է, թէպէտ և կամաց կամաց կը սկսի նուազիլ: Ընկերական զինուորականաց փոյթը յայտնի կերպով կը պաղի: Արդէն դժկամակութեամբ Մոնմաու-

դուր կ'երթան և անհոգութեամբ իրենց ծառայութիւնը կ'ընեն: Այլ ճանձրացած են:

Շատ մը պատնէշներ առանց պահապանի մնալով, երէկ և այս առտու խաղաղասէր քաղաքացիներէն կործանուեցան: Ազգային ապստամբ պահանջներն ոչ ընդգիմացան և ոչ անոր դէմ բողոք մը ըրին: Ուրիշ ճանձրութեան նշան մըն ալ այս է. Պաղինեօլի ապստամբք իրենց թնդանօթներն Մոնմաուդուի ապրտամբաց տարին յանձնեցին, որպէս զի անոնց պահպանութենէն ազատ ըլլան: Նոյն բանն ըրին նաև Օւնան պուլվաուի ապստամբք:

Նթէ քանի մը օր ալ բաներն այսպէս երթան, ընդհանրական և ընկերական հասարակապետութեան թնդանօթներն առանց հրետաձիգ մարդոց պիտոր մնան: Մինչև հիմա նորանոր վաշտուց միաբանելով թնդանօթից թիւն ալ շատցեր է. անանկ որ բոլոր հրետներուն թիւը 437 կտոր կը հաշուի:

Բարիզեցիք որ քիչ մը առաջ խռովեր էին, հիմա ընդհակառակն այն թնդանօթից պատրաստութիւնը տեսնելով կը ծիծաղին: Տպագրութիւնն ալ զնոյնը ծաղը կ'ընէ:

Այսպէս մենք անկանոն վիճակի մէջ կը գտնուինք առանց անկարգութեանց ենթակայ ըլլալու: Քաղաքը խաղաղ է. Պասդիլ հրապարակն իսկ, թէպէտ ժուռ գալու յաճախողք տեսակ մը տհաճութեանց ենթակայ են, ի վերայ այսր ամենայնի հոն ալ տեսարանը ծաղրածութեան կերպարանք մը կ'առնու:

Բողիւօ ծովապետը, ծովակալութեան պաշտօնեայ, Յուլիսի սեան Ոգիին թւերուն մէջ ծածանող կարմիր դրօշակը վերցնել տուաւ: Սակայն երէկ առաւօտը կարմիր դրօշակը նորէն երևան ելաւ, և այսօր նաև ուրիշ մէկ սև մըն ալ կայ: Ուխտագիր պսակները պատուանդանին վրայ երթալով կը դիզուին: Վարի աստիճանի լուսադրող գործաւոր մը հրապարակին մէջ տեղը խանութ բացեր է:

Ամեն քաղաքացի կրնայ երկու Փրանգով, մինակ կամ ընկերութեամբ, դրօշակին ու պսակաց մէջ տեղ, անմահ սեան ոտքը, իր լուսագիր պատկերը հանել տալ:

Մարտի 13.

Մոնմաուդուի ապստամբութիւնը լմննալու մօտ կ'երևայ: Վոթից հրապարակին թնդանօթները, երէկ նոյն իսկ իրենց պահապաններէն ինքնակամ վակուա մի մթերանոցը տարուեցան: Ամենէն աւելի Մոնուոթ յայտնի կ'ըլլայ որ խոնջութիւնը կը տիրէ, անանկ որ պահակներն ամեն կողմէն փախչելով անյայտ կ'ըլլան: Շատ մը վաշտուց գլխաւորք նորէն հրնաղանդութեան հպատակեցան. ուրիշ շատեր ալ ապստամբութեան հետամուտ ըլլալու ամբաստանութեանց դէմ կը բողոքեն: Կ'երևայ թէ Վինուա զօրավարը Մոնմաուդուի թաղապետութեան հարիւր ձի պիտոր տայ որ թնդանօթներն անկէ փոխադրեն: Թող փութա:

Կէդրոնական յանձնաժողովը, ինչպէս կրնաս երեւակայել, տհաճ է. անոր համար ալ կրկնապատիկ ջանքով կ'աշխատի, ու շարունակ նոր նոր և իրարու նման կարմիր ծանուցումներ կը հրատարակէ: Խռովար որոշմունքները բազմաթիւ են, բայց բարեբաղդաբար անդործադրելի կը մնան: Երկրորդական յանձնաժողովը սունկերու պէս բազմաթիւ են, և իրենք ալ ողջ ըլլալու նշան կու տան: Ասոնցմէ մէկը կը խրախուսէ զգլխուորներն որ իրենց գլխաւորներուն չհնազանդին, եթէ զիրենք անկարգութիւնները զսպելու կանչեն:

Ուրիշ մըն ալ, 164դ. վաշտուն գլխաւորը անդործ և տկար դատելով, Բիլլու անունով մէկ մը տեղը կը փոխանակէ: Բիլլու շուտ մը յանձն կ'առնու նոյն գլու-

խաւորութիւնը, և յայտարարութիւն մը կը հրատա-
րակէ, որուն չգիտցուիր թէ արդեօք խօսքերը եթէ
թուղթը աւելի կարմիր է: Սակայն թէ ինքը և թէ
այն ամեն հրամանատարը որ կեդրոնական յանձնա-
ժողովին կը հնազանդին, ինչպէս որ կը լսեմ, պաշտօն-
ընկէց պիտոր ըլլան:

Անկարգութիւնը հետզհետէ կը հանդարտի՝ ի Մոս-
մաուդը, այլ ի Պասդէյլ կը զօրանայ: Սղգային պա-
հանորդաց, կանանց և սրիկայից շրջադայութիւնները
չեն դադրիր: Սեւակ խարխալը պսակներու և դրօշնե-
րու տակ ծածկած է: Փողք ու թմբուկը կը զար-
նուին և զօրաց ընկերութիւնը անդադար սեան առ-
ջէն կ'անցնին: Ամբոխը կ'աղաղակէ, կը սուլէ ու
կ'արբէնայ: Սպիտակ անդին ատենախօս մը կը տեսնուի
որ միտքը հասկցնել ուզելով, ձեռքով ոտքով կը շար-
ժի: Ով որ վարչութեան դէմ մեծագոյն նախատինք-
ներ կրնայ հնարել, բազմագոյն ծափահարութիւն-
ներ ալ կ'ընդունի:

Երէկուքնէ ցայսօր խռովարարաց դործը աղէկ յա-
ջողութիւն կը գտնայ: Պատերազմի ատենան մը զՊլան-
քի, զՖլուռան, զԼըվուօ և զՍիւիլ մահուան դատա-
պարտեր է, ըստ որում քաղաքական պատերազմը յա-
րուցանելու հետամուտք: Վինուա զօրավարն ալ, ցոր-
չափ պաշտրման վիճակը տեսէ, վեց օրագիր խափա-
ներ է:

Այս դատապարտութիւնն և օրագրաց խափանու-
մը, զոր տպագրութեան մեծագոյն մասը կը պարտա-
ւէ, Պասդէյլը հրապարակին մէջ մեծ խօսակցու-
թեանց նիւթ էն: Երէկ հոն ժողոված ամբոխին գրը-
դութիւնը, եղաւ ժամանակ մը որ յիմարութեան
մօտեցաւ: Սպայ մը սպաննելու փորձը եղաւ: Մօրուա-
ւոր ատենախօս մը առաջարկեց ամբոխին որ անմիջա-
պէս վարչութեան դէմ քայլեն: Շատերն այն առա-
ջարկին հաւանեցան, և անմիջապէս թմբուկները

զարնուեցան, փողերը հնչեցին, սակայն ոչ ոք տեղէն
շարժեցաւ:

Բայց և այնպէս իրիկուան դէմ վտանգին ազդը
բոլոր քաղաքը տարածուեցաւ: Խսկոյն բոլոր թաղե-
րուն մէջ ընդհանուր կոչը զարնուեցաւ, և զօրքն և
ազգային պահանջողք իրենց զօրանոցներուն մէջ ժո-
ղովեցան: Սակայն բան մը չպատահեցաւ: Այսօր ա-
մեն տեղ ամենայն ինչ հանդարտ է, բաց ի Պաս-
դէյլը հրապարակէն, ուր ամբոխը ժուռ գալով, կը
պոռայ, կ'աղաղակէ և ըստ սովորականի օղին կը խմէ:
Կը զուրցուի թէ այս գիշերս պաշտօնեայք և զօրա-
վարք երկայն ժամեր խորհուրդ ընելէն ետեւ, որոշե-
ր են թէ ինչ միջոցներով այդ ցոյցերն ու յուզումը պի-
տոր խափանեն:

Սակայն ես կը վախճամ որ վարչութիւնը մեծ
դժուարութիւն պիտոր կրէ նորէն անդորրութիւնը
հաստատելու: Յետին դէպքերով Բարիզ շատ խռո-
վեցաւ, և շատ սինլըր մարդիկ ասպարէզը ելան: Խա-
փանուած օրագիրները զազքատը ճիւղներուն դէմ կը
գրգռեն, որովհետեւ գիտէին որ անով բազմութեան
գաղանի իղձերը կը շողմէին: Երէկ իրիկուն երկու
երիտասարդք և երեք կանայք Քաֆէ Անկլէի առա-
ջին դստիկոնը, որ շատ ցած է, նստած կը ճաշէին:
Սեղանը շքեղ կերպով զարդարած էր. կազի լոյսը
շուայլութեամբ ամենայն ինչ կը լուսաւորէր. կանայք
ճոխ հագուստներով զարդարուած, օդը գեղեցիկ ըլ-
լալով, բաց պատուհանին մօտ նստած կը ծիծաղէին:
Ռամիկ մէկ մը որ անկէ անցնելու կ'ըլլար, կը նայի,
մտիկ կ'ընէ ու կը կենայ. անոր քովը ուրիշ մը կը դա-
դարի, և ապա դարձեալ ուրիշ շատեր:

Քիչ ատենուան մէջ այն տեղը հետաքրքիրներով
լեցուեցաւ, որոնք սկսան ուռնալու ձայներ հանել ու
սուլել: Յանկարծ դործաւոր մը կանչեց. Ա՛ն, մենք
չոր հաց կ'ոռնենք և այդ խեղկատակ խառնակեաց:

Քաթե Անկիէ՝ իր ձաշեն: Վայրկեան մը ետք ալ, Բաւնը լընցըրնելոռ է, ըսաւ. որ կը նշանակէր թէ պետք է առոնք սպաննել: Աղմուկը շատցաւ, ոռնալու ձայներն ու սուլելներն յետին աստիճանի հասան. և թեքեալ չար պատահար մը կը հանդիպէր, եթէ բարեբաղդաբար կազը չմարէր: Այն երկու երիտասարդք ու կանայք ուշանալուն վտանգը հասկընալով, ետեւի պզտի դռնէն ելան փախան:

Այս ամենը անշուշտ չէն խրախուսեր զօտարականը որ հոս գայ. անոր համար ալ պանդոկները դատարկ են: Նաեւ նոյն իսկ Բարիզու բնակչաց մէջէն ով կըրնայ փախչիլ՝ կ'ելէ կ'երթայ: Վաճառականութիւնը շատ խեղճ՝ վիճակի մէջ է, քաղքին երեւոյթն ալ շատ տխուր:

Մարտի 16.

Վինուա զօրավարը մասնաւոր պատուէր մը հրատարակեց որ մեծ պահոց միջինքը ոչ ոք կարենայ դիմակաւորուելով ծպտիլ. և սակայն ՚ի Մոնմաուդը և ՚ի Պասդիլ դեռ ևս դիմակաւորք ծպտելու կը շարունակեն: Մնացած օրը աղմկողք հպատակելու վրայ էին: Տը Բալատին զօրավարը հերձեալ վաշտուց այլ և այլ հրետաձիգ ընկերութիւններ ղրկէր էր ՚ի Մոնմաուդը, թնդանութներն և այրեցագործ նիւթերը ձեռք բերելու յանձնարարութեամբ: Սակայն Սէն Բիէռ հրապարակին մօտ ընկերական հասարակապետութեան զօրաց հանդիպած ըլլալով, ետ քշուեցան:

Ի՞նչ բանէ համարելու է այդ յանկարծական փոփոխութիւնը: Հրետաձիգաց հասնելէն առաջ, աղմկելոց մէջ ձայն մը տարածուէր էր ինչպէս թէ վարչութիւնն ուղենար բռնի իրենց ձեռքէն թնդանութները կորզել: Այդպիսի լուր մը մեծ կիւքով լցուց զամենքը, որ սկսան աւելի եռանդեամբ թնդանութից քովը

հսկել: Ամեն դիէն ինքնակամ կը վազէին պատնէշները պաշտպանելու: Հանուի անուշով մէկ մը յանկարծակի հոն երկու ոտքի վրայ՝ գլխաւոր զօրավար առնուանեցաւ: Մէկէն իր բուն բանակը Տիւ Մէն պուլ վառին ծայրը դրաւ, և ինքզինքը կեդրոնական յանձնաժողովին հրամանացը ենթարկեց:

Յանձնաժողովը բոլոր իր հպատակաց հրաման հրամանի վրայ կը ղրկէր, որոնք ամենը զէնքը ձեռքերնին ցորեկն ու գիշերը հսկեցին: Երկրորդ օրը, ինչպէս որ բնական էր, աստամբաց բանակը թուլութիւն մը տիրեց, որ դեռ ևս կը շարունակէ: Ասդիս անդին այլ և այլ տեղուանք դեռ ևս ծառայութեան մէջ խստութիւններ կը բանեցուին. բայց և հանդերձ այսու կըրնայ զուրցուիլ որ առհասարակ ամենքը խոնջ են:

Կ'ըսուէր թէ արմատականք այսօր մեծ շարժմունք մ'ընելու կը պատրաստուէին: Այլ մինչև հիմա որ այս նամակը գրելու հետ եմ, քաղաքը բոլորովին անդորր է: Իրաւ է որ ցուրտ կ'ընէ և ձեան տարափ կ'իջնայ: Ընկերական հասարակապետութեան ղինուորները լաւագոյն կ'ընտրեն պանդոկները մնալ, ուր տեղ կրակէն զատ՝ նաեւ ծխախոտ ու գինի կայ:

Երէկ կեդրոնական յանձնաժողովը շատ մը որոշմունքներ ըրաւ: Իմացեր էր որ տը Բալատին զօրավարն առջի գիշերը ծպտեալ Մոնմաուդի և միացեալ դաւառներուն հրետանեաց այցելութիւն ըրեր էր: Ուստի վճռեց զինքը պաշտօնընկէց ընել, և այս չեմ գիտեր չորրորդ թէ հինգերորդ անգամն է: Ամենուն հաւանութեամբ Կառիպալտի ազգային պահանջողաց հրամանատար հրատարակուեցաւ, և Մէնուդ դի՝ սպայակոյտին գլխաւոր: Սակայն երկուքն ալ Բալիզէն հեռու են:

Վարչութեան մէկ հատիկ հոգը՝ Մոնմաուդի խնդիրն է: Երէկուան խորհրդին մէջ, շատ պաշտօնեայք կ'ուզէին որ անմիջապէս խռովաց դէմ զօրք

ղըկուի: Սակայն մեծագոյն մասը դեռ ևս սպասելուն կուսակից ելաւ: Սպասենք:

Առ այժմ ահա դեռ ևս մէկ քանի տեղեկութիւն տամ այս նորատեսակ Աւետեան լերան վրայ: Ի Պէրլիլ, Տըլուլէն փողոցը, Սուրբ Վինչէնցիոս Պաւլայեցի Քերց տանն առջևը, ինը էրիկ մարդոց և երեք կանանց զօրատեղի մը տեսայ: Վանաց Քորքն, վերնագոյն հրամանի մը համեմատ, զանոնք սնուցանելու պարտական են:

Ապտամբը երէկ տասներկէց միլիոն լուցկիք ունէին. քանի մը հարիւր տակառ վառօդ և քառասուն հազար ռումբ, որոնցմէ տասներհինգ հազարը հրավառ նիւթերով լեցուն:

Սակայն բոլորը այս չէ: Խններորդ հատուածին համբարաց մէջ շատ մը այրեցագործ նիւթեր կը մնային: Վինուա զօրավարը հրամայեց որ խմբի բերդը փոխադրուին: 101-րդ վաշտուն ազգային պահապանորդը սայլերուն վրայ յարձընելով անոնց տիրեցին:

Եւ այսպէս մէկի տեղ՝ երկու վարչութիւն ունինք. երկու բանակ, և երկու ազգային պահանջորդք: Երբեմն երբեմն անանկ կ'երևայ ինչպէս թէ խառնակութիւնն ուղեւայ դադրիլ. սակայն գործադրական իշխանութիւնը ամենեւին բան մը չընէր որ խռովը մարէ, և ընդհակառակն կեդրոնական յանձնաժողովը կըրցածը կ'ընէ որ զնոյնը բորբոքէ: Այս յանձնաժողովը նոր օրագիր մը հիմներ է, Ազգային պահպանորդաց հասարակապետական դաշնակցութիւն անուամբ: Թէ՛ ինքը և թէ՛ երկրորդական յանձնաժողովը ամեն օր պատերը նոր նոր կարմիր յայտարարութիւններով կը ծածկեն:

Թէ՛ օրագիրը և թէ՛ յայտարարութիւնները մեծ մեծ խոստումներ կ'ընեն: Տան վարձը առ այժմ ալ պիտոր չհատուցուի. երեսուն առ մարդ գլուխ և տասներհինգ առ առ իւրաքանչիւր կին, անսահման ժամանակ

նակի համար պիտոր տրուելու շարունակուի. ազգային գինեւորներ նորէն իրենց դռները պիտոր բանան: Ասկէ լաւագոյն ի՞նչ կ'ուզես: Երջանկութիւնն մըն է:

Երկու օրէ ՚ի վեր պատերը նաև նոր տեսակ ծանուցումներով ծեփած են: Արդէն ըսի թէ չորս քաղաքացիք մահուան դատապարտեցան՝ ինչպէս քաղաքական պատերազմը յարուցանելու գրգռիչք: Երկուքը, Պլանքի և Ֆլուռան, անիրաւ վճռոյն դէմ կը բողոքեն: Առաջինը կերպով մը ինքզինքը արդարացընելու կը ջանայ: Երկրորդը իր դատաւորները հակառակոչքեան հրովարտակով կարգեալ երոշակք կը կոչէ: Սակայն կը յաւելու ալ ըսել որ եթէ իր արիւնը Քաղղիոյ փրկութեանը համար հարկաւոր ըլլայ, սիրով կը հեղու:

Այսպէս այս այլ և այլ դէպքերէն, որ բուն հանգիստ տեղոյն վրայ գրուեցան, կը հասկըցուի թէ Բարիզու յեղափոխութենէ առաջ ի՞նչ այլ և այլ ժամանակներ յաջորդեցին մէկմէկու: Խռովութիւնը անմիջապէս որ լմննալու մօտ կ'երևար, յետին սաստկութեամբ բորբոքելով, իր վերջին հետեւանքին հասաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Յեղատիտիտներ :

Բարիզու յեղատիտութիւնը 1871 մարտի 18ին օրը ծագեցաւ :

Վարչութիւնը 16-17 գիշերը փորձ փորձեր էր որ արքունի հրապարակը բանակած ազգային պահանջորդներուն թնդանութները , պահպանութեան հսկող պահպանները յանկարծակիի բերելով ձեռք ձգէ : Սակայն ազգային պահանջորդ անակնկալ կերպով դէմ դրած ըլլալով , այն փորձը չյաջողեցաւ : Այլ անոնց դիմակալութիւնը խօսքով միայն եղաւ , անանկ որ եթէ հարկեր հողի ըլլար որ քիչ մը արիւն թափելէն , չլախնային ու հաստատուն կամօք յառաջ նետուէին , տարակոյս չկայ որ թնդանութները դիւրաւ ձեռք ձգելու կը յաջողէին :

Իրականն այս է որ վարչութիւնը զօրաց վրայ վստահութիւն չունէր :

Յաջորդ գիշերը , 17-18 , զօրավարք խորհուրդ մը

ըրին որուն մէջ որոշեցին որ վարչութեան ձեռքը եղող բոլոր զօրքը բարեկարգութիւնը նորէն հաստատելու գործածեն , և անով վերջ մը դնեն այն անկանոն վիճակին որուն մէջ քանի մը ամսէ 'ի վեր Բարիզ կը գտնուէր : Կ'երեւայ թէ չորս գլխաւոր յարձակմանը պիտոր ըլլուէին Բարիզու այլ և այլ տեղով թաղերուն դէմ : Առջինը հետեւակազօրք , ձիաւորք և թնդանութներով , Սիւպիէլ զօրավարին հրամանատարութեանը ներքեւ , Մոնմառգուի դէմ : Երկրորդը , Վոլֆ զօրավարին հրամանատարութեանը ներքեւ , Պասդելլի դէմ : Երրորդը Հէսոն զօրավարին հրամանատարութեանը ներքեւ , Սիգէին դէմ : չորրորդը Ֆառն զօրավարին հրամանատարութեանը ներքեւ , Պէրլիլի դէմ :

Մոնմառգուի ազգային պահանջորդք առաւօտանց յանկարծակիի գալով , կանոնաւոր զօրաց երեւալուն պէս իրենց թնդանութները թողնելով փախան : Սակայն ինչպէս կ'ըլլայ որ այդ թնդանութներն որ առաւօտանց ժամը չորսին առնուեցան , ժամը ութ ու կէսին դեռ ևս իրենց տեղը կը գտնուէին : Ո՛ր էին այն ձիերն որ զանոնք անկէ պիտոր առնէին տանէին , և ինչպէս անանկ անդին ժամանակ մը կը վատնուէր : Ոչ ոք կըրնայ ասոնց պատասխան տալ :

18ին առաւօտը թմբկաց թնդամամբ , որ ազգային պահանջորդաց ընդհանուր կոչը կը զարնէր , բոլոր քաղաքը արթնցաւ : Նրկինքը մառախլապատ էր և սատիկ ու խայթող ցուրտ կ'ընէր : Ազգային պահանջորդք ծանր ծանր և քիչ քիչ զօրանոցները կը ժողովէին : Ոստիկանութեան ձիաւորաց պզտի խումբեր սրերնին քաջած պուրլառներուն մէջէն պարապ սայլերու իբր պահապան կ'ընկերակցէին :

Վարչութեան յայտարարութիւն մը գիշերանց պատերուն վրայ կ'սրուէր : Պործադրական իշխանութեան գլխաւորը և իր պաշտօնեայք ալ խուլութիւն

նը ինքնիրեն լմննալուն սպասելէն ձանձրացած ըլլալով, բռնի գնոյնը լմննալու ինքզինքնին պատրաստ կը զուրցէին:

Եւ անմիջապէս խօսքերուն գործը կը յաջորդէր: Արշալուսոյն ծագելէն ՚ի վեր կանոնաւոր զօրաց շղթայ մը Պաղինեօլէն մինչև Պիւղ Շօմոն բռներ էր: Ժամը ութին Վինուա զօրավարը ռազմիկ զօրաց մէկ քանի վաշտուց և ոստիկանութեան պահապանաց մէկ քանի ընկերութեանց գլուխ անցած, Բիկալ Տրապարակը կը գտնուէր: Պատգամաւոր մը դէպ Սոնմաուգուի բլուրը զրկուեցաւ: Ընկերական հասարակապետութեան զօրքերը սակաւաթիւ էին. որով ինքզինքնին պատրաստ կ'ըսէին թնդանութները յանձնելու, այլ ոչ կանոնաւոր բանակին, հապա ազգային պահանջօրաց: Այսպիսի պատասխան մը զՎինուա զօրավարը դո՛հ չըրաւ, որ մէկէն յարձակելու հրաման տուաւ իր զօրաց:

Իր վաշտերը, նորոգ գաւառներէն հասած գունդերուն մէջէն, առանց ընտրութեան, ասդիէս անդիէն առեր էր: Հազիւ թէ Սէն Բիէռ Տրապարակը հասան, զինուորներն իրենց հրացաններուն կրունկը օդը վերուցին, ընկերական հասարակապետութեան զօրաց հետ եղբայրակցելու համար: Ասոր վրայ ազգային պահանջօրք ուրախութեան ազաղակներ փըրցուցին:

Ասոր նման տեսարան մըն ալ Բարիզու ուրիշ տեղ մը կը հանդիպէր:

Օռնան պուլվառին մօտից առջևը ռազմիկ զօրաց զօրաւոր խումբ մը կեցած էր, որ նաև փողոցին երկու կողմի պատուհաններն ու պատշգամբները բռնած էր. յանկարծ հեռուանց բազմաթիւ զինեւոր սիւն մը տեսնուեցաւ, որ ծայրէ ՚ի ծայր փողոցը բռնած էր, և անյողդողդ քայլով դէպ ՚ի ռազմիկ զօրքը կը քալէր: Յական թօթափել բոլոր անոնք որ փողոցը կը գտ-

նուէին տուները ապաւինեցան, վասն զի կը գուշակէին որ անմիջապէս երկու կողմանք ալ կուռի ձեռք զարնելու էին. սակայն ազգային պահանջօրք մը միայն յառաջ նետուելով կանչեց. « Մի վախճա՛ք, վտանգ չկայ »: Այն ազգային պահանջօրքաց սեան առջևէն, ռազմիկ զօրաց խմբիկ մը կը քալէր, որ կանչուրուտելով ու խնտալով՝ այն զօրաց սեան կ'առաջնորդէին: Հազիւ Օռնանի պուլվառ կեցող ռազմիկ զօրաց 20-30 քայլ հեռաւորութեամբ մօտեցան, այն զինուորներն որ ազգային պահանջօրքաց կ'առաջնորդէին և ինչպէս թէ անոնց պատսպարան կեցեր էին, « Կեցցէ՛ հաւաքակապետութիւն » կանչեցին: Կարծես թէ ասիկայ նշան մըն էր բոլոր ռազմիկ զօրաց որ իրենց հրացաններուն կրունկը օդը վերցնեն, և այն շարժման մէկէն բոլոր ազգային պահանջօրք պատասխանեցին եռանդունալից ձայներով Կեցցէ՛ն ռազմիկ կանչելով:

Քիչ մը ատեն ուրիշ բան չէր տեսնուեր եթէ ոչ հրացանից կրունկներն օդուն մէջ վերուցած, և ուրիշ ձայն չէր լսուեր բաց « Կեցցէ՛ն ռազմիկ, Կեցցէ՛ հաւաքակապետութիւն »: Այն զինուորներն որ պատշգամբներն ու պատուհանները կը գտնուէին, որոնք անոր համար հոն գրուած էին որ ազգային պահանջօրքաց դէմ կրակ թափեն, ընդհակառակն վար գալով սկսան զիրար համբուրել: Կանայք ուրախութեան արցունքներ կը թափէին ու « դրօշուտակ » գտնուող որդւոց ու եղբարց վրայ կը խօսէին: Ամենքն առհասարակ համբոյրներով, ձեռք սեղմելով և ամենայն սիրոյ նշաններով եղբայրակցութեան կապը կը սնդէին: Սպայք այն անակնկալ տեսարանին համար քիչ մը շփոթած կ'երևնային, սակայն պարագային պահանջած զուարթամտութեամբ կը վաւորուէին:

Ասոր նման դէպքեր նաև քաղքին հազարումէկ տեղեր կը պատահէին, որուն համար ականատեսի մը

խօսքերը բաւական ըլլան: Տեսարանը Պէլլիլի պզտի փողոցի մը մէջ է:

— Ես պահակերի մը պատահեցայ, որ կանոնաւոր զինուոր մը չէր, հապա զուտ խուլարարներէն մէկ մը: «Անցնելու հրաման չկայ, քաղաքացի, ըսաւ խստու թեամբ, դոնէ առանց զէնքի. եթէ կ'ուզես անցնիլ դնա՛ զգետին տարազը հագիր ու հրացան մ'առ»: — «Ի՞նչ, հարցուցի, միթէ իրաւընէ՞ կուռիլ կ'ուզէք»: — «Saerebleu», կարծես թէ առանց հրացան մը պարպելու թողունք պիտի այդ սինլըորին որ մեր թընդ-անօթներն առնէ տանի: Քիչ մը հոս սպասէ, և կը տեսնես թէ ինչպէս մենք կուռիլ դիտենք»:

«Մինչդեռ այս խօսքերը կը լմնցնէր այն մարդը դոյնը նետեց, և ես չորս դէն նայելով, կանոնաւոր զօրաց ընկերութիւն մը տեսայ որ դէպ ՚ի մեզի կու գար: Մի և նոյն ատեն շատ մը ազգային պահանջորդք վազեցին զէնք առին և եկան այն պահակերին, որուն հետ ես կը խօսէի, բոլորը շարուեցան: Այն ատենը շատ վտանգաւոր էր, վասն զի կուռը անխուսափելի կ'երևնար, բայց ի՞նչ էր պատահած: Այն մեծաբան պահակերը հրացանին կրուկը օդու մէջ վերցնելով, կանչեց. «Կեցցե՛ն ռազմիկք» և նոյնպէս մէկէն բոլոր ազգային պահանջորդք իրենց հրացանին կրուկը վեր վերցնելով, «Կեցցե՛ն ռազմիկք» կանչեցին. զինուորը ալ դիմացէն մէկէն նոյն շարժմանը պատասխանելով հրացաններուն կրուկը օդը վերուցին: Յայտնի էր որ երկու կողմանք ալ արիւն հեղու թեան մտածութենէն հեռու էին. բայց թէ արդեօք բարեկարգութեան կուսակիցք էին որ անկարգութեան կուսակցաց հետ եղբայրակցութիւն ըրեր էին, թէ անոր հակառակը, դժուարին որոշելու կէտ մըն էր: Այն զօրաց հրամանատար սպայն կանչեց անոնց. «Հապա տղաք, պզտի շրջան մը ընկեք»:

Քիչ մը անդին ամբոխին ու զօրաց մէջ, որ զամբ

բոխը հեռու բռնելու հրաման ունէին, հետեւեալ խօսքերը կը զուրցուէին.

— Ի՞նչ սինլըոր մարդիկ են ձեր այդ սպայք:

— ձշմարիտ է: Այն մէկը հրացանահար ըլլալու արժանի է, սակայն միւսը աղէկ մէկ մըն է:

— Ի՛հ, կանչեց կնիկ մը. ամենքը վատ սրիկաներ են. որդուց հայր եղող Գաղղիացուց դէմ կուռիլ դիտեն, այլ ոչ Բրուսիացուց դէմ: Չէք ամբնար որ մեզի դէմ կրակ ընելու կու գար:

— Ո՛ր կ'ըսէ ձեզի թէ մենք ձեզի դէմ կրակ ընելու կու գանք:

— Նայէ, ըսաւ հոն կեցողներէն մէկը ուրիշի մը, բաւական բարձր ձայնով որ զինուորը կարենայ լսել, ինչպէս այդ խեղճերը դժկամակութեամբ կ'ընեն այդ անարգ արտուտը՝ առ որ բռնադատուած են:

— Մենք դեռ ևս մէկու մը փնտս չենք ըրած, կ'ըսէին զինուորք: Կը կարծես որ ես գաղղիացի ուզէնամ սպաննել: Կրկին անգամ դերի չըրին զիս Բրուսիացիք ՚ի Տիփոն և ՚ի Սէտան: Ինչո՞ւ ուրեմն իմ հայրենակցացս դէմ կրակ պիտոր ընեմ»:

Արդ կեդրոնական յանձնաժողովը բաւական ժամանակ ունեցեր էր հաւատարիմ վաշտերուն հրամաններ տալու: Մէկ երկուք արդէն Մոնմաուդուի բլուրը հասած էին, երբ Վինուա զօրավարը իր զօրաց ուրիշ մաս մը յառաջ քալուց, որոնք նմանապէս իրենց ընկերներուն ըրածն ըրին: Ապստամբք այս յաջողութիւններէն սիրտ առնելով, Հուտոն փողոցէն Բիկալ հրապարակը ինջան, Վինուա զօրավարին և իր մարդոց, «անձնատուք տղէք, անձնատուք տղէք» կանչելով: Մննատուր ըլլալու տեղ ոստիկանութեան գնդապետ մը կրակ ընելու հրաման տուաւ: Երկու կողմէն ալ սկսան կրակ թափել: Գնդապետը կուրծքին վրայ զարնուելով, ձիովը մէկտեղ ցուրտ դիակ վար ինկաւ: Շատ մը հոգի վերաւոր ինկան, քանի մը

հոգի ալ մեռած: Ոստիկանութեան զինուորը ամուր կը կենային: այլ ռազմիկ զօրքը դասալիք բլալով, կամաց կամաց կը ցրուէր, որով Վինուա զօրավարը բռնադատուեցաւ ետ քաշուելու:

Ժամը ինն ու կիսուն կարմիր դրօշակը Պիւզ Մոնմաուդուի վրայ յաղթական կը ծածանէր, և նոյն տեղեւոյն քաղաքացիք ոստիկանութեան գնդապետին ձին կտոր կտոր ընելով մէջերնին կը բաժնէին: Ասդիս անդին քաղքին այլ և այլ տեղուանք ամբոխներ կը ձևանային: Եղած պատահարներուն վրայ կը խօսէին, որ կամ ամենեւին չէին գիտեր և կամ անստոյգ կերպով տեղեակ եղած էին: Աւելի հանդարտ թաղերուն մէջ կը կարծէին թէ ամենայն ինչ լմնցած էր, և թէ թնդանօթներն վարչութեան հրազխուց շրջափակաց մէջ ամբոխուած էին: Այս բանս անոր համար կը կարծուէր անշուշտ, վասն զի պուլվարներէն մէկ քանի թնդանօթք անցեր էին, զորոնք ոստիկանութեան զինուորը խուլիաց թաղերուն մէկ քանի հեռաւոր փողոցաց մէջ, առանց պահապանի գտեր էին:

Քաղքին վերի կողմերը ժողովրդեան մեծագոյն մասը յայտնի կերպով ապստամբաց կուսակից կ'ըլլէր: Մառդիտ փողոցին մէջ կնիկ մը ասանկ կ'ըսէր. « Ոստիկանութեան զինուորը անդէսի օրերուն համար աղէկ դաս մը առին. շատ աղէկ: Մեր թնդանօթներն ու մեր երեսուն տուն դողնալ կ'ուզէին »: Նոդուր Տամ տը Լուէդ փողոցը պատառատուն զգեստներով ազգային պահանջող մը բոլոր ձայնովը ասանկ կը կանչէր. « Մենք մեր թնդանօթները կը պահենք, վասն զի ալ հարուստ մարդիկ չենք ուզեր »:

Դասալիք զինուորներ Մոնմաուդուի մօտերը քաղաքացուց հետ կը խառնուէին, և անոնց խօսակցութիւններն ալ տարբեր կերպարանք մը չունէին: Բիւհալ հրապարակը 136դ դունդին զինուոր մը իր պարսպամխաղը ցուցնելով անարգ ծիծաղով մը կը խըն-

տար ու կ'ըսէր. « Մեռցի Վինուա »: Այլք գինեվաճառին կ'երթային, և կամ գինովցած՝ ասդիս անդին զարնուելով դուրս կ'ըլլէին: Փողահար մը գինովցած, շունչը հատնելու չափ փող կը զարնէր: Ժամը տասնին տեսներն երկու պատգարակ մէջը երկու վիրաւորներով, Հուտոն և Ժէռմէն-Բիլոն փողոցներուն մէջտեղը գտնուող անանուն փողոցէ մը գալով, հրապարակը ելան: Նոյն պատգարակաց երկրորդին մէջ ոստիկանութեան զինուոր մը կար: Զինուորը, ազգային պահանջողք, գործաւորք և կանայք կը պուռային. « Սպաննեցէք զինքը, սպաննեցէք »:

Պուլվառ տը Քլիշի տնակներուն մէջ, ուր կանխաւ շարժուն պահանջողք կը բնակէին, ամբոխը խնտալով ու ծաղրելով վիրաւորելոց արեան նշանները կը նայէր, որոնք առժամանակեայ հոն դրուած էին: Նոդուր Տամ տը Լուէդ փողոցը ազգային պահանջողաց ու զինուորաց բաղմոն թիւն մը այսպէս պուռալով կ'երթային. « Կորիցէ Բալատին. Կորիցէ Վինուա. Կորիցէ վարչութիւն »: Փողոցին ծայրը եկեղեցւոյն մօտ յանձնաժողովին հաւատարիմ վաշտի մը պատահեցան: Աղաղակները կրկնապատկեցան: Երկու կողմէն ալ հրացաններուն կրունկը օդը վերուցին: Երկու կողմէն ալ վայրկեան մը դադարեցան, իրարու ձեռք սեղմեցին ու պադտուեցան: Յետոյ ամենը մէկէն աւելի ուժով կանչուրուտելով ճամբայ ելան:

Իսկ միւս թաղերը կատաղաբար ընդհանուր հաւաքման կոչը կը հնչեցնէին. այլ ազգային պահանջողք քիչ փոյթ կ'ընէին շուտով իրենց տեղերը ժողովելու: Հանդերձ այսու վանտոմ հրապարակը, Տուու փողոցը և ուրիշ տեղուանք, սկսան պզտի խմբիկներ ձևանալ: Շատ մը զինուց խուրձեր սկսան շարուիլ: Պուլվառները լի էին բաղմոն թեմք, որ իրարու հետ կը խօսակցէին: Հէլտէ սրճանոցին առջևը շատ մը անդէն նաւաստիք և ազատ հրացանաւորք կեցած էին, որ ուշ ատեն սկսան դէպ ի Պասդիլ քալել:

Հոն, հրապարակին մէջ, Յուլիսի Սեան չորս դին, շատ մը յուզեալ մարդոց խումբեր կային: Վինուա զօրավարը գիշերանց վէսնէնի որսորդաց երկու վաշտ, միգուայլեօզներու հրետանիով մը հոն ղրկեր էր: Կէսօրուան դէմ որսորդք ետ քաշուեցան:

Խանութները դոց էին և կամ ամեն դին կը գոցուէին: Խուովեալ թաղերուն մէջ մեծ շարժում մը կը տիրէր: Յանձնաժողովը թաղերն ամրացնելու հրաման տուեր էր: Ժամը մէկին Շաբէլի և Պաղինեօլի բնակիչներն իրենց թնգանութները Մոնմաուդուր ղըրկեցին: Պիւթի սալայատակը վերուցին և սկսան հողէ ամրութիւններ պատրաստել: Կապուիէլ և Ռոզիէ փողոցները, ՚ի Մէնիլմոնդան և ՚ի Սէնդ Մնդուան աւրուարձանը պատնէշներ շինեցին:

Քստմնելի եղեռնագործութիւն մը նոյն օրուան յիշատակին մշտնջենաւոր նախատինք դրաւ. և է Լըքոնդ և Թոմա զօրավարաց սպանութիւնը:

Լըքոնդ զօրավարը Մոնմաուդուր բլրին գազաթը իր զօրաց առաջնորդելով՝ բռնուեցաւ ու Շաբօ-Ռուժ տարուեցաւ:

Քլէման Թոմա զօրավարը քաղաքացւոյ զգեստ հագած, ճանչցուեցաւ և Մառի Մնդուանէթ փողոցին անկիւնը բռնուեցաւ. զինքն ալ նմանապէս Շաբօ-Ռուժ տարին:

Ժամը 4ին ատեններն երկու զօրավարներն ալ Ռոզիէ փողոցը Թ. Ն փոխադրուեցան, ուր տեղ ուղղմիկ զօրք, ազգային պահանջողք և ուրիշ անձինք կը գըտնուէին: Վերիվերոյ դատ մը ընելէն ետեւ, զիրենք պարտէզին ծայրը քաշեցին, կռակ կռնրկի կապեցին երկուքն ալ ու դէպ ՚ի ցանգապատը քշեցին:

Մէկ մը բողբեւու փորձ մը ըրաւ: Կառիպալտեան սպայ մը տան առաջին դատիկոնը ելաւ, խնդրելով որ Քլէման Թոմա զօրավարը զինուորական ատեանէ մը դատուի, և թէ առ այժմ բանտարկեալ բռնելով գոհ ըլլան:

Սպային ձայնը ոռնաձայն աղաղակաց մէջ մարեցաւ, և դեռ ևս պատուհանէն չէր հեռացած երբ տասը հրացանից հարուածներն լուեցան:

Լըքոնդ զօրավարն ականջին ետեւը դնդակէ մը զարնուելով մէկէն մեռած վար ինկաւ: Բայց Քլէման Թոմա զօրավարն անվնաս մնաց: Սն ատեն ուրիշ տասը հարուած արձրկուեցաւ, որոնցմէ զօրավարը միայն վերաւորուելով, կանչեց. Վատք: Մնկէ ետեւ երրորդ անգամ այն դաղանասիրտք իրենց հրացաններն պարպելով, զինքը ցուրտ դիակ գետինը փռեցին: Ժամը չորս ու կէս էր:

Այս երկու զօրավարաց դիակները ժամը վեցին դեռ ևս Ռոզիէ փողոցը կը գտնուէին:

Այսպէս Բարիզու յեղափոխութիւնը մարտի 18ին յաղթական, յաջողօր օրը հետեւեալ յայտարարութիւնները կը հրատարակէր:

Ազգային պահակորդաց կեդրոնակաւ յանձնաժողով:

Քաղաքացիք.

Ժողովուրդն ազատեց ինքզինքը այն լծէն որով զինքը բեռնաւորել կ'ուզէին:

Հանդարտութիւնն՝ ազատ յամենայն կրից, իր զօրութեանը վրայ վստահացած, աներկիւղ և անգրգռելի աչքն յիմարեալ անպատկառներուն սպասեց, որ Հասարակապետութիւնն ընկճել կ'ուզէին: Այս անգամ մեր բանակին եղբարք չուզեցին մեր ազատութեան սրբատեղին նախատել. ամենքն իրենց երախտիքն ընդունին, և դուք և ողջոյն Քաղղիա նայեցէք մէկ հատիկ կերպ վարչութեամբ և անոր ամենայն հետեւութիւններովն անանկ ընդունելի Հասարակա-

պետութեան մը հիմունքը դնել, որ այսուհետեւ մշտն-
ջենաւորապէս արշաւանքները և քաղաքական կռիւ-
ները դադարեցնէ: Պաշարման վիճակը վերցուած ըլ-
լալով, Բաքիզու ժողովուրդը գումարուի պիտի վիճա-
կական ընտրութեանց սկիզբն ընելու: Բոլոր քաղա-
քացւոց ապահովութիւնը, ազգային պահանջորդաց
ձեռնարկութեամբ պաշտպանեալ է:

Օգեւ տը վիւ, մարտի 19.

Ազգային պահանջորդաց կեդրոնական վարչութիւնը.

Ստորագրեալք. — Ասի, Պէւնդոնց, Ֆինու, Պատեր, Մոռօ, Տիւ-
բօն, Պսուկչը, Պոնոնի, Մոնոգիւ, Կոնցիւ, Վանշո,
Ժոնոն, Ռոնսօ, Լիւիւի, Պլսնցի, Կոմուսո, Պսոն,
Ժլոնջօ, Հաս, Բոնոն:

Ազգային պահանջորդաց կեդրոնական շանձ-
նաժողով:

Պուք՝ Բարիզու և ձեր իրաւանց պաշտպանութիւնը մեզի յանձնեցիք, մենք համալելալ ենք թէ այդ յանձնարարութիւնը կատարեցինք: Ձեր մեծանձն աւրիասրտութենէն ու զարմանալի պաղարիւնութենէն օգնութիւն գտած, մերժեցինք այն վարչութիւնն որ զմեզ մատնեց:

Այս ժամուկ լինցած է մեր յանձնառեալ գործը, և մենք մեր իշխանութիւնը ձեզի կը դարձնենք. ուրովհետեւ մենք չենք պահանջեր այն անձանց տեղին գրաւելու որ քիչ մը յառաջ ժողովրդեան փշելովը կործանեցան: Պատրաստուեցէք ուրեմն վիճակական ընտրութեանց սկիզբն ընելու, և մեզի միայն այն մէկ հատիկ վարձքը շնորհեցէք որուն միշտ յուսացինք, որ է ճշմարիտ Հասարակապետութեան մը հիմնադրու-

Թիւնը տեսնաւ: Առ այժմ մենք յանուն ժողովրդեան՝
քաղաքական պայտար բռնած նստած ենք:

Մարտի 19.

(Մտորագրու[թիւնք) :

Արոնց հակառակ կանոնաւոր վարչութիւնը հետեւեալ յայտարարութիւնը կը հրատարակէր.

Բարիգու ազգային պահանջը:

Յանձնաժողով մը որ ինքզինքը կեղոյնակալ յանձնաժողով կը յորջորջէ, շատ մը [Թագահ] [Թաներ ձեռք ձգելէն ետեւ, զԲարիզ պատնէշներու հեղեղով մը պատեր է, բարեկարգութեան պաշտպաններուն վրայ կրակ ըրեր, և զՂըքոնդ և զԹումա զօրավարները գերի ընելով՝ պաղ արեամբ սպաններ է։ Որո՞նք են այդ Յանձնաժողովին անդամները։ Ոչ որ զիրենք կը ճանչնայ, և ոչ իսկ մէկ մը կայ որ կարենայ զուրցել [Թէ որ կուսակցութեան մարդիկ են։ Վիճակաւ կանք են, [Թէ պոսաբարդեանք [Թէ Բրուսխայիք և կամ [Թէ այս եռեակ դաշնակցութեան գործակալ տարք։

ՍՂԼ ինչ ալըլան, միշտ Բարիգու թշնամիք են, որ
զքաղաքը աւարառութեան կը մատնեն. Գաղղիոյ
թշնամիք են՝ զոր Բրուսիոյ ձեռք իյնալու կը վտան-
գեն, և Հասարակապետութեան իսկ թշնամիք, զոր
բռնակալութեան գիրկը նետել կ'ուզեն: Իրենց ըրած
վատ եղեռնագործութիւններն, ամենայն արդարա-
ցուցման պատրուակէ կը զրկեն զանոնք որ իրենց հե-
տեւելու և հպատակելու կը համարձակին: Կ'ուզէք
դուք անոնց ընելու սպանութեանց ու եղեռնագոր-
ծութեանց պատասխանատուութիւնը վրանիդ առ-
նուլ. թէ այդպէս է տուներնիդ մնացէք: Բայց եթէ

ձեր պատիւը և ձեր շահը կը սիրէք, այն ատեն վարչութեան և ազգային ժողովին բոլորը շարունեցէք:

Բարիդ, 19 մարտ.

Առջի առաւօտունէ 'ի վեր վարչութիւնը, զօրաց բռնած ճամբէն և ազգային պահպանիչ պահանորդաց անփոյթ ըլլալէն, դրից վտանգը զգալով, արտաքին գործոց պաշտօնարանը թողեր էր և Սէն գետէն անդին, պարոն Սալմոն անունով առանձնականի մը տունը քաշուեր էր: Հոնկէց յայտարարութիւն մը հրատարակելով ծանոյց ժողովրդեան որ մարթանքի մը ձեռք զարնելու միտք չունէր, այլ միայն Հասարակապետութեան փրկութիւնը կը հոգար:

Ներքին գործոց պաշտօնեայն ազգ մը հրատարակելով, զազգային պահանորդս կը յորդորէր խռովութիւնը զսպելու: Սակայն ոչ ոք այն ազգին ուշ դրաւ, ինչպէս նաև և ոչ թմբկաց ձայնին որ շարունակ հաւաքման կոչը կը հնչեցնէին:

Ապստամբ այս ատենս միշտ յառաջդիմելու հետ էին: Պատնէշներով և թնդանօթներով ամրացուցած արուարձաններէն, կամաց կամաց քաղքին կեդրոնը կ'իջնային: Յանձնաժողովը, իրիկուան դէմ, երկրորդ շրջանակին թաղապետութեան տեղը փոխադրուեցաւ: Վարչութիւնը, ընդհակառակն, պարոն Սալմոնին տունը թողլով, Տը Բալատին զօրավարին և հաւատարիմ մնացած զօրաց հետ, Սէն-ժէռմէն աւուարձանին ծայրը, Զինուորական Վարոցը քաշուեցաւ:

Մինչդեռ վարչութիւնն որոշմունքներ ընելու հետ էր, Յանձնաժողովը այլ և այլ պաշտօնարանաց կը տիրէր: Արգարութեան պաշտօնարանը և ազգային պահանորդաց Սպայակոյտը, որ Վանտոմի հրապարակը կը գտնուին, առանց ընդդիմակացութեան մը, առ-

ջիններն եղան իրեն ձեռքն իյնալու: Յետոյ կարգը Պրամատեղւոյն եկաւ, Էլիզէին, Ռիլլըռիին, և Օդէլ տը Վիլլ: Ամեն տեղէն ազգային պահպանիչ պահանորդք ետ կը քաշուէին, և զինուորը անձնատուր կ'ըլլային: 19ին արշալուսոյն ողջոյն քաղաքը, 'ի բաց առեալ Զինուորական Վարոցը և անոր մերձակայքը, ապստամբաց ձեռքն էին:

Վարչութիւնը չէր սպասած այն ժամուն որ դաշնադրութեանց ձեռք զարնէ: Բարիզու քսան թաղապետք մէջը մտնելով, անոր և Յանձնաժողովին մէջ միջնորդ կ'ըլլային: Յանձնաժողովը խոստացեր էր իրենց մէկ քանի առանձնաշնորհութեանց միջոցաւ ապստամբութիւնը դադարեցնելու: Կէս դիշերուն վարչութիւնը, պարոն Լալիշ Լապիշ, ներքին գործոց պաշտօնարանին ընդհանուր քարտուղարին, լիովին իշխանութիւն տուաւ դաշնադրութեանց բանագնաց ըլլալու: Պարոն Լապիշ Պրամատեղւոյն փողոցը գնաց, ուր կանխաւ ինչէր նստեր էր Յանձնաժողովը: Սակայն այս ետքինը դէպ յառաջ քալած էր, ու Սէն ժէռմէն լ'Օկզըռուայի թաղապետութեան տեղը գետնը դուեր էր, ուր տեղ պարոն Ֆէռի, Բարիզու թաղապետը, իր իշխանութիւնն անոր ձեռքը յանձնած էր:

Դաշնադրութեց սկիզբը, քիչ մը ետքը եղաւ, յՕդէլ տը Վիլլ: Յանձնաժողովին անդամք և պարոն Լապիշ, թաղապետաց ձեռնտուութեամբ, վերջապէս միաբանելու միջոց գտան: Պարագայից նայելով Յանձնաժողովին պահանջմունքները գովելի էին. պարոն Լանկլուա ազգային պահանորդաց հազարապետ ընտրուելու էր, պարոն Լատմոն Ստան ոստիկանութեան գլխաւոր, և պարոն Տոռիան Բարիզու թաղապետ: Պարոն Լանկլուա ազգային պահանորդաց հազարապետ էր և ժողովին նուիրակ՝ Բարիզ ընտրուած: Պարոն Ստան արդէն ազգային պաշտպան վարչութեան ժամանակը

ոստիկանութեան գլուխ եղած էր, և պարոն Տոռիան ալ շինուածապետութեան պաշտօնեայ:

Պարոն Լապիշ ելաւ Զինուորական Պարոցը դնաց այս երեք խնդիրներով, զորոնք և արդէն խոստացած էր այսու պայմանաւ որ վարչութեան վերջնական հաւանութիւնն ընդունի: Վարչութիւնն շատ գոհ ջըցուց ինքզինքն այսպիսի դիւրին միջոցաւ այն հրդեհին վրտանգը մարելու: Ուստի և շուտ մը այն խնդիրներն վաւերացնող վճիռներն գրուելով պաշտօնական օրադրին տպարանը դրուեցան. սակայն անմիջապէս ալ Լըքոնդ և Թոմա զօրավարաց սպանութեան լուրը հասաւ: Անոր վրայ հակառակ հրաման տրուեցաւ: Պաշտօնեայք որ արդէն ապստամբաց հետ դաշնադիր կ'ըլլային, սպաննող եղեռնագործաց հետ պայմանադիր ըլլալ յանձն չառին: Պաշտօնական օրադրին միջոցաւ երկու յօդուած հրատարակելով՝ Մոմանդուի գործերը և Ռոզիէ փողոցը պատահած եղեռնագործութիւնը կը պատմէին: Յետոյ առանց իսկ պատրաստութիւն տեսնելու, հաւատարիմ մնացած զօրացը հետ դէպ 'ի Վէրսայլ ճամբայ ելան:

Այսպէս Բարիզ անիշխան, անտէր, ազգային պահանջողաց Յանձնաժողովին ձեռքը մնաց: Այն արշաւուսոյն ատեն թնդանօթի մէկ քանի հարուածներ լուեցան, որ առջի բերան յարձակման մը սկիզբը կարծուեցան, այլ ընդհակառակն տրուած նշան մըն էր: Ապստամբք զինուորաբար բոլոր քաղքին տիրեցին և արուարձանները, արտաքին պուլվարները և Օդէլ տը Վիլի մերձակայքը ամրացնելու ետեւէ կ'էին: Այս ամբողջութեանց ստորագրութիւնն ընելու հարկ չէնք սեպեր, վասն զի երկայն կ'ըլլայ: Սոդիս անդին մեծ պղտի, ահագին մեծութեամբ, խոշորաշէն և ամեն կերպ տեսքով պատնէշներ երեւակայեցէք: Ապա միջոցէ միջոց փողոցի մը ծայրը՝ թնդանօթ մը կամ միգուայլէնօդ մը, բերանը դէպ 'ի կասկածաւոր թա-

ղերը դարձուցած: Եւ յետոյ ազգային պահանջողաց բաղմնութիւ խումբեր, որ հրապարակները, փողոցները և ամեն դին բանակած կը կենան:

Վիրակի օր մըն էր: Ժամը ութին ոչ պուլվարներուն վրայ և ոչ ուրիշ ինչեւիցէ տեղ խանութ մը բաց կը տեսնուէր: Ոչ Օմնիպիշս և ոչ ուրիշ կառք մէջ տեղ կը քալէր: Անցող գնացող ալ ամենաքիչ, և ընդհակառակն բաղմնութիւ անդէն զինուորներ, առաւօտանց կանուխեկէ կէս մը գինով կը շրջագայէին:

Քիչ մը ուշ, կամաց կամաց ժողովուրդն ապահով նալով սկսաւ դուրս ելլել: Կէսօրուան դէմ պուլվարները բաղմնութեամբ լեցուեցան, և անկէ ետեւ ժողովուրդը մինչև իրիկուն ժուռ գալով հոն խոնած մընաց: Ահնուականաց թաղերուն մէջն էր որ ամբոխը աւելի բաղմնութեամբ կը խոնէր. և ամենքը ամեն տեղ առջի իրիկուան և նոյն օրուան մէջ պատահածներուն վրայ կը խօսակցէին:

Ապստամբք վաշտ վաշտ ձեւացած, առջեւուն թումբուկներն ու փողերը հնչեցնելով, և դրօշները կրելով՝ փողոցներուն մէջէն կը քալէին: Պատած յաջողութեամբ թուերնին ալ աճեր էր: Ուստի պաշտօնաբանները և ուրիշ տեղուանք կ'երթային պահպանութիւն ընելու. աւելի Օդէլ տը Վիլ կը վազէին ուր կեդրոնական Յանձնաժողովը բաղմնութիւ շաւքօ հրացաններ գտեր էր, զորոնք իրենց հին ոճով շինած հրացանից հետ կը փոփոխէին:

Քաղաքացիք կարծես թէ եղածներուն վրայ մեծ զարմացման մը մէջ էին, անանկ որ իրապէս եղածը իրենց երազ մը կ'երեւնար: Ոչ որ կ'ուզէր հասկնալ որ իւրաքանչիւր մարդ ապստամբաց յաջողելուն քիչ մը գործակից եղած էր: Ամենուն մտածութիւնն էր որ ընկերական հասարակապետականաց թագաւորութիւնը կարճատեւ և վաղանցիկ ըլլալու էր:

Արդ ապստամբք շիտակ իրենց ճամբուն մէջ յա-

ուաջ կ'երթային: Եւստ մը ապստամբաց խումբեր բռնորական երկաթուղւոյն այլ և այլ կայարանաց տիրեցին: Ուրիշ խումբ մը Օւլէանի կայարանը գնաց և զՇանգի զօրավարը զՌուբէ նուիրակը և զՇէօնուրը հրամանատարն որ դուրսէն Բարիզ կու գային, գերի բռնեցին: Ընկերական ոստիկանութեան գործակատար մըն ալ, երեքտասաներորդ շրջանակին մէջ, թընդանօթաձիգ գնդապետ մը և հիւսարներու երկու տեղակալ, որ զինուորական ծառայութենէ դուրս կը գտնուէին գերի բռնեց: Նմանապէս նաև հրաման ելաւ որ պարոն Վիլմեսան և Գիկառօ օրագրին բոլոր միւս գրիչները բռնուին ու բանտարկուին: Ազգային պահանջողաց պղտի գունդ մը Կոյուս օրագրին և ուրիշ օրագրաց պաշտօնատուները գնացին խուզարկելու: Սակայն պարոն Վիլմեսան և իր ձեռնոտու գրիչները կանխաւ փախչելով ապահով տեղ հասած էին:

Կեդրոնական Յանձնաժողովը Օդէլ տը Վիլի վրայ կարմիր դրօշակը տնկեր էր: Յանձնաժողովին անդամ ժողովրդի գումարուած իրենց ընելիքը կ'որոշէին. իրենց նախագահ նստած էր Եոհաննաու քաղաքացին, որ ժողովրդին անձինքներէն չէր, հապա Համագային ընկերութեան հաղորդակցող անդամ էր: Մալոն քաղաքացին, որ սատափի հին ճախարագործ մըն էր և հրաժարականը տուած նուիրակ, վճռաբար խօսքը կը քայքայէր: Քուէմէն զօրավար քաղաքացին ներկայ էր: Յանձնաժողովն իրեն առաջարկեց որ բոլոր զօրաց էր: Յանձնաժողովն իրեն առաջարկեց որ բոլոր զօրաց էր: Յանձնաժողովն իրեն առաջարկեց որ բոլոր զօրաց էր: Յանձնաժողովն իրեն առաջարկեց որ բոլոր զօրաց էր:

Այս Բարիզու յեղափոխութենէն յառաջ եկած վարչութիւնը ձեւացրնելու համար, Գաշնակցութեան հիմ դրաւ, հանդարտութիւնը քարոզեց-խօսքը ճշդիւ ըսենք-մեծանձնութեան յորդոր կարողաց երբ զինուց յարձակման սկիզբ կ'ըլլուէր, ինքն ամենուն կ'ըսէր. « Երբեք թշնամական յարձակում մ'ընէք, և ոչ իսկ պատասխան տուէք, բայց եթէ յետին կարևորութեան մէջ »:

Թէ ինչ այլ և այլ պատճառներու համար յեղափոխութեան ձեռք զարկեր էր:

..... « Գրգռութիւնները, կ'ըսէր, պակաս չեղան. վարչութիւնը ամենէն անպատկառ միջոցներով չգաղարեցաւ եղեռնագործութեանց մէջէն ամենէն ահաւորին ձեռնարկութիւնը փորձելու, որ է քաղաքական պատերազմը »:

« ԶԲարիզ զրպարտելով՝ բոլոր գաւառներն իրեն դէմ թշնամացուց »:

« Մեր բանակին եղբարքը մեզի դէմ հանեց, զանոնք մեր հրապարակներուն մէջ ցրտէն մեռցրնելով, մինչդեռ տուններին իրենց կը սպասէին »:

« Ուզեց բռնի զմեզ գլխաւոր զօրավարի մը հպատակեցնել »:

« Գիշերային փորձերով ջանաց զմեզ մեր թշնամներէն զրկել, մինչդեռ մենք արգիլէր էինք որ Բրուսիացուց ձեռքը չտրուին »:

« Վերջապէս իր Պոլտոյի զարհուրած մեղսակցաց ձեռնտուութեամբն ըսաւ Բարիզու. « Գու դիւցազնական ոգի ցըցուցիր. աղէկ, բայց արդ մենք քեզնէ կը վախճանք. ուրեմն մայրաքաղաքի պսակը քեզնէ կը կորզենք » »:

« Ի՞նչ ըրաւ Կեդրոնական Յանձնաժողովն այս թըշնամութեանց պատասխանելու համար: Գաշնակցութեան հիմ դրաւ, հանդարտութիւնը քարոզեց-խօսքը ճշդիւ ըսենք-մեծանձնութեան յորդոր կարողաց երբ զինուց յարձակման սկիզբ կ'ըլլուէր, ինքն ամենուն կ'ըսէր. « Երբեք թշնամական յարձակում մ'ընէք, և ոչ իսկ պատասխան տուէք, բայց եթէ յետին կարևորութեան մէջ » »:

« Ամենայն խելացի ու կարող մարդիկը իրեն կանչեց. սպայից գունդին ձեռնտուութիւնը խնդրեց. և ամեն անգամուն որ Հասարակապետութեան առաջնութիւնը զուրկուեցաւ՝ զնոյնը բացաւ »:

« Ո՞ր կողման էր ուրեմն իրաւունքը և արդարութիւնը: Ո՞ր կողման էր նենգութիւնը:

«Շատ կարճ է այս պատմութիւնը, և մեզի շատ մօտ և ամեն մարդու մօտաց մէջ տպաւորած: Եւ եթէ մենք նոյն այն պատմութիւնը այն ատեն դրելու կը ձեռնարկենք երբ մեր պաշտօնէն քաշուելու վրայ ենք, դարձեալ կը կրկնենք, միայն այն պարկեշտ մարդոց համար կ'ընենք, որ անխորհրդաբար այն զրպարտութեանց հաւատացին՝ որոնց զուրկողները միայն արժանի են:

«Այս յետոցս մեզի դէմ կ'իրք ելելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկը մեր անծանօթ անուններն են: Արդարեւ շատ անուններ ծանօթ էին և ամենածանօթ, և սակայն այս իրենց ծանօթ ըլլալը շատ չարագուշակ եղաւ:

«Կ'ուզէք մէկ ուրիշ յետին միջոց մըն ալ գիտնալ որ մեզի դէմ բանեցուցին: Նոյն այն զինուորներն որ լաւագոյն համարեցան զէնքերնէն զրկուելու քան թէ ժողովրդեան վրայ հրացան պարպելու, հացէ զրկեցին: Եւ ատոնք աւազակ կը կոչեն զմեզ, մինչդեռ իրենք անօթութեամբ կը պատժեն զանոնք՝ որ աւազակութիւն ընել չեն ուզեր:

«Արդ, զգածեալ սրտմտութեամբ կը զուրցենք. այն արիւնսթաթախ տիղմն որով կը ջանան մեր պատիւն արատելու, անարգ նախատինք մըն է: Երբեք ազգային պահանջողք եղեւնարդործութեան մը գործակից եղած չեն:

«Ի՞նչ շահ կ'ունենային ատկէ: Եւ մենք իսկ ի՞նչ շահ կ'ունենայինք:

«Այնչափ անտեղի է որչափ նախատելի:

«Թող որ մեզի մեր անձին պաշտպանութիւն ընելը դրեթէ ամօթալի է: Մեր վարմունքը, հուսկ ուրեմն, կը ցըցունէ թէ ի՞նչ ենք: Միթէ մենք թոշակաց կամ պատիւներու հետամուտ եղանք: Եթէ անծանօթ

ենք, 215 վաշտուց վստահութեան արժանի եղած ըլլալով, անոր համար չէ՞ արդեօք որ անարժան սեպեցինք մեզի կուսակից մուրալ:

«Պիւրին կերպով կրնայ մարդ հռչակ ստանալ. մէկ քանի անխմստ խօսքեր կամ քիչ մը վատութիւն բաւական է որ զմարդ այդ վախճանի հասցընեն. սոյն այս բանս ահա դեռ ևս ոչ բազում աւուրց անցեալ մը ապացուցուց:

«Մենք անանկ գործի մը յանձնարարութիւնն ունենալով՝ որ ահաւոր պատասխանատուութեամբ մը կը ծանրաբեռնէր զմեզ, աներկմիտ և աներկիւղ նոյնը գլուխ տարինք. և ահա հիմա նպատակին հասած, կ'ըսենք ժողովրդեան, որուն առջին այնչափ արդոյ եղանք մինչև մեր խորհրդոցը լսելու արժանի դատէ, որոնք և ստեպ իր անհամբերութիւնը գրգռեցին: «Ահա ընկալ միւսանգամ այն գործն որ մեզի յանձնեցիր. ուր մեր անձնական շահը կրնայ սկսիլ՝ մեր պարտքը հոն կը լմննայ. հիմա ուզածդ ըրէ: Տէր իմ, դու զքեզ ազատեցիր: Ինչպէս քանի մը օր յառաջ անծանօթ էինք, դարձեալ հիմա իբր անծանօթք քու կարդերուդ մէջ պիտոր խառնուինք, յայտնի ընելով ստուգապէս վարչութեան մարդոց թէ կարելի է առանց նուաստութիւն կրելու Օգէլ տը Վիլի աստիճաններէն վար իջնալ. վստահ ըլլալով հոն վարը քու անկեղծ և հզօր բարեկամութեանդ հանդիպելու:

Կեդրոնական Յանձնաժողովին անդամք

ԱՆՊՈՒՆ ԱՌՈ, ԱՍՍԻ, ՊԻԼԻՍԻԵՏ, ՖԵՌԱ, ՊԱՊԻԲ, ԷՏ. ՄՈՌՈ, Կ. ՏԻԲՈՆ, ՎԱՌԼԵՆ, ՊՈՒՍԻԵ, ՄՈՌԻԵ, ԿՈՒԻԵ, ԼԱՎԱԼԵԴ, ՖՈ. ԺՈՒՌՏ, ՌՈՒՍՈ. Շ. ԼԻԼԻԵ, ՀԱՌԻ ՖՈՌԻԵՆԵ, Գ. ԱՌՈՒ, ՎԻԱՌ, ՊԼԱՆԵԵ, Ժ. ԳՈՒԼԱՌ, ՊԱՌՈՒ, Հ. ԺԵՌԵՍ, ՖԱՊՈՒ, ԲՈՒԺՈՒ, ՊՈՒԻ:

Պաշտօնական օրագիրը լաւագոյն կերպով մեկնաբանեց այս յեղափոխութեան հետամուտ ընկերակաւնաց զիտաւորութիւնը:

«Մայրաքաղաքին ժողովրդականք, կառավարչաց տկարութիւնն ու մատնութիւնները տեսնելով, հասկըցան թէ իրենց ժամն եկեր էր, որ հասարակաց գործոց վարչութիւնը ձեռքերնին առնելով, այն վտանգաւոր վիճակին փրկութեան փոյթ տանին....»

«Գործաւորը, այն ոմանք որ ամեն բանի պատճառք են առանց բան մը վայելելու, անոնք որ իրենց աշխատութեամբ ու քրտամբք համբարեալ արդեանց մէջ թշուառութեամբ կ'ապրին, միշտ արդեօք ծառայելու են իբրեւ խառնանաց նպատակ:

«Թոյլ տրուելու չէ՞ն երբեք կերպիւ մը իրենց ազատութեան խնամ տանելու, առանց անիծից աղաղակներ լսեցնելու պատճառ ըլլալ:

«Քաղաքացիութիւնը անոնց անդրանիկն՝ որ արդերեք քառորդը են դարու, յեղափոխութեամբ քան զիրենք յառաջելով՝ իր ազատութիւնը գլուխ տալու, կը հասկընայ արդեօք հիմա որ ժողովրդականին է կարգը իր ազատութիւնը հոգալու:

«Այն հասարակաց ձախորդութիւններն ու թշուառութիւններն՝ որոնց մէջ ընկղմած է Գաղղիա իր քաղաքական անկարողութեան և բարոյական ու մշտաւոր զառանցմանը պատճառաւ, հարկ է իրեն հասկըցնեն, թէ ինքն իր ժամանակը լմնցուցած է, և թէ լրացուցած է այն յանձնարարութիւնն որ 89ին յանձնուած էր իրեն. արդ պէտք է, եթէ ոչ տեղի տալ գործաւորաց, գոնէ թոյլ տալ անոնց ալ որ իրենց ընկերական ազատութիւնը ձեռք բերեն...»

«Եթէ սեպտեմբերի 4էն ետքը կառավարիչ դասը ժողովրդեան պիտոյից և ըղձերուն ազատութիւն թողած ըլլար. եթէ անխարդախ ոգւով հասարակաց իրաւունքը և ամենայն ազատութեանց ձիրքը գործա-

ւորաց ալ չնորհած ըլլար, եթէ թոյլ տուած ըլլար անոնց որ իրենց ամենայն կարողութիւնները զարգացընեն, իրենց ամենայն իրաւունքները գործածեն և ամենայն պիտոյքնին յազեցընեն. եթէ լաւագոյն սեպտեմբերի 4էն հայրենեաց կործանումը տեսնել քան թէ Եւրոպայի մէջ հասարակապետութեան ըստոյգ յաղթանակը, մենք հիմա մեր այս վիճակին մէջ չէինք գտնուեր, և մեր ձախորդութիւններէն ազատ կ'ըլլայինք....»

«Այն մէկ քանի արեան կաթիլը որ թափուեցան, որ և միշտ կսկծալի են, այն անձանց գլուխը կը ծանրանան, որ քաղաքական պատերազմը գրգռեցին և միշտ ժողովրդեան թշնամի եղան, և որոնք գրեթէ կէս դարէ 'ի վեր մեր բոլորներքին կռիւներուն և բոլոր ազգային թշուառութեանց հեղինակ եղած են:

«Յառաջագիմութեան ընթացքն որ առ վայր մը ընդհատեր է, դարձեալ իր ճամբան պիտոր շարունակէ, և ժողովրդականը, հանդերձ ամենայն խոչընդոտն արգելքներով, իր յատուկ ազատութիւնը պիտոր գլուխ տանի »:

Գ Լ ՈՒ Խ Զ.

Վիճակին յաղթանակը:

Բարիզու ժողովրդեան մէկ մասը խռովարարաց վարչութեան դէմ հակառակելու ոգւով կը շարժէր: Պարոն Ալֆրէտ Պօն դերձակ մը, ազգային պահանջողաց զնդապետ ըլլալով, մասնաւոր ծանուցումներով բարեկարգութեան բարեկամներուն յորդոր կը կարդար և զանոնք խռովարարաց ընդդիմանալու կ'ուզէր: Մարտի 21ին առտուն յանձնաժողովը մարդ զրկեց որ զինքը բռնեն. սակայն պարոն Պօն այն հրամանին կանխազգած եղած ըլլալով փախաւ և ապահով տեղ ապաւինեցաւ: Ժամը մէկին, իր դրանը դիմացը գտնուող ծառի մը վրայ, դրօշակ մը տնկել տուաւ, որուն վրայ կեցցէ՝ Խաբէկարգութիւն խօսքը գրած էր:

Քիչ ատենէ, պարոն Պօնի դրանը մօտերը, պուլ վարին վրայ, մարդոց բազմութիւն խմբիկներ ձևացան: Ղրօշակը ծառէն վար առնուեցաւ. ռազմիկ զինուոր

մը նոյնը ձեռք առնելով սկսաւ քալել, որուն ետեւէն հազարի չափ մարդիկ սկսան երթալ: Հետզհետէ բազմութիւնը երթալով կը շատնար. շատերը կուրծքերնին կապուտակ ժապաւէն մը կը կրէին, և ամենքն առ հասարակ, կեցցէ՝ Խաբէկարգութիւն, կը կանչէին, Կորիցէ՝ Յանձնաժողովն, կեցցէ՝ Ժողովն: Այսպէս մինչև իրիկուն քաղքին մեծագոյն մասը քալեցին:

Բազմութիւնը խումբ խումբ բաժնուած, մինչև կէս գիշեր պուլարները մնաց: Ամենը տաք վիճաբանութեանց կը զբաղէին, և զԿանձնաժողովը ծանակ կ'ընէին: Մոնմարգուի, Պէլլիլի և ուրիշ տեղեաց ազգային պահանջողք, հրապարակները և թաղապետութեանց տեղերը պահպանութիւն կ'ընէին: Գլխաւորապէս Տուօ փողոցը աւելի բազմութեամբ խռնած էին: Եւ որովհետեւ ամբոխը զիրենք շատ մօտանց պատելով կը նեղէին ու կը նախատէին, օդու մէջ մէկ քանի հրացան պարպեցին: Անոր վրայ բազմութիւնը ցրուեցաւ:

Յաջորդ առաւօտը ամբոխին ժողովակները սկսան կանուխեկ ձևանալ: Խաբէկարգութեան հետամուտը կ'ըսէին թէ հարկ էր երկրորդ շրջանակին թաղապետութեան տեղը զինեալ ժողովիլ, զԿանձնաժողովը վար ձգելու համար: Կը զուրցուէր թէ Սէսէ ծովապետը, զոր պարոն Թիէռ ազգային պահանջողաց հրամանատար կարգած էր, մէկ քանի հազար մարդոց գլուխ անցած, Շահուսակին տեղը կը գտնուէր: Խօկ Պէլլիլի ազգային պահանջողք փողոցներէն կ'անցնէին, հաց, գինի և պանիր կրելով: Խրենց կերպին մէջ առջի օրուէն քիչ մը աւելի խստութիւն կը ցուցնէին: Պուլվարին վրայ, Տուօ փողոցին անկիւնը, ժամը իննին ատենները, չորս մարդիկ բռնեցին, որոնք Կանձնաժողովին դէմ խօսելու յանդգներ էին: Անկէ կը դուշակուէր որ օրը գէշ վերջ պիտոր ունենար:

Կէսօրուան դէմ բարեկարգութեան հետամուտը սկսան նորէն պոռչկար տէ Գարիշուին ժողովիլ, պարոն Պօնին խանութին առջևը: Ասոնք դրօշակը ձեռքերնին առնելով, չորս հազար հոգի բազմութեամբ, դէպ ՚ի վանտում հրապարակը սկսան քալել: Բէ փողոցին գլուխը միպոռայիէօզ մը դրած էր, թնդանօթ մըն ալ Քասգիլեօն փողոցը: Երեք վաշտք զօրաց հրապարակին մէջ բանակած էին: Պէլլիլի և Մոնմաուդուի քաղաքացիք այս բարեկարգութեան ցոյց ընող ամբօխին անցքը արգիլեցին:

Միջօրէէն ետքը ժամը մէկին քաղաքացւոց բազմութիւն ամբօխ մը, անդէն, Նոր Օթերայի հրապարակը ժողովեցաւ, պատրաստուելով Կեցցէ՝ Հասարակապետութիւն, Կեցցէ՝ Դարեկարգութիւն, Կեցցէ՝ ազգային ժողով, ազադակներով, պուլվարները քալելու:

Ժամը երկուքին տեսններն ազգային խռովարար պահանջողաց պզտի գունդ մը Բէ փողոցին մէջէն յառաջ քալեց, հրաման ունենալով որ այն խաղաղասէր ամբօխը ցրուէ: Այն զինեալ մարդիկը և անոնց սպառնալից երևոյթը տեսնելով ամբօխին մէջէն ոմանք, « Կեցցէ բարեկարգութիւնն, Կեցցէ՝ ազգային ժողով » սկսան կանչել. և իրենց խօսքերովը անանկ ըրին որ ազգային պահանջողք բռնագատուեցան ետ քաշուելու. որոնցմէ ոմանք դէպ ՚ի Բլաս վանտում իրենց բուն բանակը գնացին, և այլք դէպ ՚ի այն ամբօխը որ պուլվարները խռնած բռնած էր: Բազմութիւնը տեսնելով թէ ինչպէս այն մարդիկ իրենց հաշտարար խօսքերուն առջին տեղիք տուին, համարձակութիւն առնելով Բէ փողոցին մէջ խուռն վաղեցին լեցուեցան, յուսալով այնպէս մինչև վանտում հրապարակը հասնիլ:

Այն ամբօխին մէջէն ուրիշ ձայն չէր լսուեր բայց եթէ, « Կեցցէ՝ բարեկարգութիւն, Կեցցէ՝ ազգային ժողովը, Կեցցէ՝ Հասարակապետութիւն »: Ոմանք ալ

ձայներնին աւելի բարձրացընելով « Հրացաններնուդ կրուկը օդը վերուցէք » կը կանչէին: Ամեն բան աղէկ կ'երթար մինչև Բլաս վանտոմին մուտքը, ուր ազգային ապստամբ պահանջողաց մէկ քանի վաշտք սլաքնին ցուցընելով, կ'արգիլէին զբազմութիւնը որ հոն չմտնէ:

Թմբուկը յարձակման նշանը կը հնչեցընէին, բայց անոնց ձայնը բազմութեան կանչած « Կեցցէ՝ բարեկարգութիւն, Կեցցէ՝ Հասարակապետութիւն, Կեցցէ՝ ազգային ժողովը » ազադակներուն մէջ կը մարէր: Քաղաքացիներու բազմութիւն մը որ Քաբէսէն Նոր փողոցին մէջէն յառաջ եկեր էր եռագոյն դրօշակ մը կրելով, մինչև զինեալ պահանջողաց ճակատը մօտեցաւ՝ որ անցքը բռնած կ'արգիլէին: Կեցցէ՝ Դարեկարգութիւն, Կեցցէ՝ ժողով, ազադակները կրկնապատիկ կը սաստկանան, մինչդեռ անոնք որ դրօշը կը կրեն, զնոյնը օդուն մէջ կը ծածանեն: Անոր վրայ ծափահարութիւնը կը լսուին, թաշկինակներն օդուն մէջ կը շարժին, և ամենուն յոյսն է թէ ամենայն բան բարեկարգուի եւ մը պիտոր ունենայ: Այս խաղաղասէր ու հայրենասէր ցոյցէն յաղթուելով, զինեալ պահանջողներէն ոմանք իրենց հրացանին կրուկը օդուն մէջ կը բարձրացընեն. այլք իրենց սլաքին սպառնալիքը կը նուազեցընեն: Կ'իմացուէր ու կը տեսնուէր որ մէկ քանի բաշտք ետքը ապստամբութիւնը հաշտութեան առջին տեղիք պիտոր տար:

Այլ աւաղ. վանտում հրապարակին անկիւնէ մը յանկարծ հրացան մը արձրկուեցաւ: Ամբօխն անայլայլակ տեղը մնաց: Սակայն այն առջին հարուածին, ուրիշ հինգ հարուած յաջորդեցին և զամբօխը բռնադատեցին որ ետ քաշուի: Բայց մէկ քանի արիասիրտ մարդիկ մէջ նետուելով և զամբօխը խրախուսելով, համարձակեցուցին որ նորէն իրարու մօտենան ու միաբան հաստատուն կենան. այլ հուսկ ուրեմն

հրացանից զարհուրելի պայթիւն մը բռնադատեց այն խաղաղասէր Բարիդեցիք որ ետ քաշուին ու մահուընէ ազատին: Պահանջողաց դիտած նպատակին կէտը՝ դրօշը կրող ժողովրդեան խումբն էր:

Յական թօթափել բոլոր այն Բէ փողոցը, վիրաւոր, մեռած ու բազմութենէն կոխկռտուած մարդիկնէրով լեցուեցաւ: Այլ ամբօխին փախչելովը ապստամբ պահանջողաց կրակը չդադարեցաւ, հապա ամեն կողմէն հրացան պարպելու շարունակեցին: Նաւաստի մը կանգուն կեցած, կուրծքը զարնելով կեցցե՛լ՝ Հասարակապետութիւն կը կանչէր, զարկէք, զարկէք աշա՛ղակաց խռնիք »:

Եղածը շուտ մը քաղքին կեդրոնի թաղերը տարածուեցաւ: Բոլոր սրճանոցները, խանութները, դռները դոցուեցան: Բարեկարգութեան հետամուտը համաժողովը որ խաղաղասէր ցոյցերն ամենեւին անօգուտ են, փողոցները քաշելով, 'ի զե՛ն, 'ի զե՛ն, կը կանչէին: Սակայն եթէ շատերը 'ի զէն կը կանչէին, շատ քիչ էին անոնք որ հրացանը ձեռքերնին կ'առնէին:

Ժամը հինգին ատենները, ծածկոցներու մէջ պատած տասուերկու դիակ, որոնց ո՛վ ըլլալը կարելի չէր եղած տեղեկանալ, 'ի Մուկ տարուեցան: Այլն գիէն ուսկից որ այս անմեղաց մարմինները կ'անցունէին, ժողովուրդը դուրս կը բանար, ամենքը արցունք կը թափէին և ամենուն կիբքը ելած էր:

Ահսէ ծովապետը բարեկարգութեան հետամտից ցոյցին ներկայ էր: Մինչդեռ պատրաստութիւն կը տեսնար ամբօխին խօսք ուղղելու և խռովարարները դարձի յորդորելու, յանկարծ հրացաններուն հարուածները լսուեցան: Ան ատեն առաջին վաշտուն Ռէյնպառ տեղակալը, գէպ 'ի ծովապետը դառնալով՝ իր մարմնովը զինքը ծածկեց ըսելով. « Ամենեւին վախ մ'ունենար, ծովապետ, գնտակը քեզի դպչելէն յառաջ իմ մարմնոյս մէջէն պիտոր անցնի »:

Այն արիասիրտ տեղակալը քանի մը վայրկեան այնպէս մնաց ձեռքը դրօշ մը բռնած, որ երկու գընտակներէ ծակուեցաւ, և միայն իր չորսդին եղողնէրուն աղաչանացը զիջանելով քաշուեցաւ:

Ժամը իննին ատեններն ընկերական հասարակապետութեան երկու վաշտք անցան մէկ քանի թնդանօթաներով. ասոնք Շառունէն կու գային և Օդէլ տը Վիլի հրապարակը կ'երթային: Բիչ մը ետքն ալ ուրիշ մէկ վաշտ մը Վիլլէգէ գալով, Բլաս Վանտոմ կ'երթար:

Միւս կողմանէ նաև Ահսէ ծովապետին վաշտերը կամաց կամաց կը սկսէին շարժիլ: Պիշերն ամենեւին հրացանի մը հարուած չարձկուեցաւ: Մարտի 23ին արշալուսէն յառաջ, կեդրոնի թաղերը, 'ի բաց առեալ այն միջոցն որ Բլաս Վանտոմի և Օդէլ տը Վիլի մէջ կը բովանդակուի, ազգային պահպանիչ պահանջողաց ձեռքն էին: Ասոնք ամենեւին յարձակման փորձ մը չըրին այն երկու հրապարակաց գէմ՝ որ պատնէշներով շրջապատած էին, և միդուայէնօղներով ու թնդանօթներով պաշտպանուած: Հիւսիսային կողմը, Բէ փողոցին հանդէպ, Յանձնաժողովին յառաջապահ զօրքերէն քանի մը քայլ հեռու, բարեկարգութեան հետամուտը զօրատեղի մը հաստատեցին: Թշնամի պահակերը երկու կողմի սալայատակներէն մէկըմէկ կը դիտէին. Վաանտ Օդէլը, զոր ժողովին հաւատարիմ վաշտ մը բռնած էր, իբր զինուորագրութեան կեդրոնական տեղի մը եղաւ: Քաղաքացի արք, զինուորականք, բազմաբուռեցողի դպրոցին աշակերտք և ամեն կարգի քաղաքացիք հոն կը վազէին որ իրենց բազկին ձեռնատուութիւնը բարեկարգութիւնը պաշտպանողաց նուիրեն: Ահսէ ծովապետն իր բուն բանակը Ահս Լազար կայարանը փոխադրեց, որ Վեռսայի հետ աւելի երազաբար կարենայ հաղորդակցիլ: Բաներն այսպէս անցան մինչև ամսուն 23դ օրը, որ օրն որ Ահսէ ծովապետը հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակեց.

«Սէնի ազգային պահանջողաց գլխաւոր հրամանատար անուանուած, և Բարիզու Թաղապետաց հետ միաբան, որոնք ընդհանուր քուէարկութեամբ ընտրուած են, ևս այսօրու ընէ սկսեալ իմ պաշտօնս վաւերութեամբ կը զարնեմ:

«Ես, սիրելի քաղաքակիցքս, ձեզի հրամանատար ըլլալու ուրիշ արժանաւորութիւն մը չունիմ, բաց անկէ որ ձեր դիւցազնական դիմակալութեան ընկեր եղած եմ, բոլոր կարողութեամբս մինչև ցլետին ժամ ձեր բերդերն և ձեր ամրութեանց դիրքերն որ իմ հրամանիս ներքեւն էին, թշնամեցն դէմ պաշտպանելով:

«Մեր Թաղապետութեանց գլխաւորներուն ձեռնտութեամբ, կը յուսամ, համոզմամբ և իմաստուն խորհուրդներով, զամենքը Հասարակապետական վարչութեան հետ հաշտեցնել. այլ հաստատուն կերպով ալ միտքս դրած եմ, որ եթէ պէտք ըլլայ, կեանքս ալ տամ, որպէս զի բարեկարգութիւնն և անձանց և ընչից յարգութիւնը պաշտպանեմ, ինչպէս իմ մէկ հատիկ որդիս ալ իր կեանքը հայրենեաց պաշտպանութեանը համար զոհ ըրաւ: Ամենքդ չորս կողմն բոլորեցէք: Շնորհեցէք ինծի ձեր վստահութիւնը, և Հասարակապետութիւնը կը փրկուի:

«Իմ նշանադրոշմն նոյն այն նաւաստեացն է. Պառլի և հայրենիք:

Ազգային պահանջողաց հրամանատար
փոխաւորապետն

ՍԷՍԷ:

Արդ այս ատենս Բարիզու Թաղապետները Յանձնաժողովին հետ դաշնագիր կ'ըլլային. այլ այս դաշնագրութիւնները ծանր յառաջ կ'երթային: Յանձնաժողովը որպէս զի նոյնները փութացնէ, երեք վաշտ և չորս միգրայէթօղ զրկեց երկրորդ շրջանակի Թա-

ղապետութեան տեղը, որ դրամատեղւոյն փողոցը կը գտնուի: Շատ մը Թաղապետական պաշտօնեայք հոն ժողոված կը գտնուէին: Այն երեք վաշտերն և չորս միգրայէթօղներն Վիվիէն փողոցին ծայրը դադարեցան: Կեդրոնական Յանձնաժողովէն զրկուած մէկ քանի պատգամախօսք Թաղական պաշտօնէից ներկայացան, և հոն երկայն ատեն վիճաբանելու հետ եղան: Վերջապէս որոշեցին որ ընտրութիւնները մինչև 30դ օրը երկարաձգեն:

Պատգամախօսներն այն աղէկ լուրն երեք վաշտուց հաղորդեցին, որոնք հրացաններուն կրուկը օգու մէջ բարձրացուցին: Այս նշանիս, ազգային պահպանիչ պահանջողք մէկդի քաշուեցան, որ թոյլ տան անոնց որ անցնին երթան: Այսպէս ազատ անցնելով բոլոր պուլվարները քալեցին, կեցցէ՛ Հասարակապետութիւն, կեցցէ՛ Յանձնաժողովն կանչելով: Շուտ մը բոլոր քաղաքը տարածուեցաւ թէ հաշտութիւն եղեր էր:

Սակայն կեդրոնական Յանձնաժողովը չուզեց իր պատգամախօսներուն դրած դաշնագրութիւնն ընդունիլ: Պարձեալ երրորդ անգամ բացէ՛ ի բաց մերժեց ընտրութիւնները յապաղեցնելու պայմանը: Ուստի ամենայն փորձ անօգուտ եղաւ, և դարձեալ եղբայրասպան կռուի մը հաւանականութիւնն անխուսափելի կ'երևնար: Բարեկարգութեան կուսակիցք դեռ ուրիշ շատ միգրայէթօղներ դնած էին: Ընկերական հասարակապետութեան զօրավարք ալ Բլաս Վանտովի և Քաղաքական Պալատին պատնէշներն ալ աւելի ամրացնելու հետ կ'ըլլային:

Քանի մը Թաղական պաշտօնեայք և Սէնի վեց նուիրակք միտքերնին որոշեցին ամենայն միջոցներով աշխատիլ քաղաքական պատերազմը խափանելու համար: Ուստի յանձն առին որ ընտրութիւններն անմիջապէս ըլլուին, և քաղաքացիներն հրաւիրեցին որ բազմութեամբ քուէարկութեանց տեղերը փութան:

Եւ այսպէս մինչդեռ Սէսէ ծովապետն իր յայտա-
բարութեամբը կ'ըսէր թէ թաղապետաց հետ համա-
ձայն է, նոյն այն թաղապետը այս իրենց յայտարա-
բութիւնը կը հրատարակէին, որով իրենք Յանձնա-
ժողովին հետ կը համաձայնէին:

ԳՍՂՂԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Ազատութիւն, Հաշտարութիւն, Եղբայրակցութիւն,
Արդարութիւն:

«Բարիգու նուիրակը, թաղապետը և անոնց ձեռն-
տու ընտրեալը որ իրենց շրջանակներուն թաղապե-
տութեանց մէջ դարձեալ հաստատուեցան, և ազ-
գային պահանջաւորաց կեդրոնական դաշնակից Յանձ-
նաժողովին անդամը, համոզուած ըլլալով որ քաղա-
քական պատերազմը և Բարիգու մէջ արեւահեղու-
թիւնը խափանելու, և նաև մի և նոյն ատեն Հասա-
րակապետութիւնը ամրացնելու մէկ հատիկ միջոցը՝
անմիջապէս ընտրութեանց ձեռք զարնելն է, վաղը՝
կիրակի օր զբոլոր քաղաքացիս ընտրողական ժողովա-
տեղիները կը հրաւիրեն:

«Բարիգու քաղաքացիք կրնան ըմբռնել որ արդի պա-
րագայից մէջ հայրենասիրութիւնը կը բռնադատէ
զիրենք որ ամենքը քուէարկութեան երթան, որպէս
զի ըլլալիք ընտրութիւններն այն ստոյգ երևոյթն ու-
նենան, որ միայն կարող է քաղքին խաղաղութիւնն
ապահովելու:

Կեցցե՛ Հասարակապետութիւն:

(Մտորագրութիւնը Բարիգ գտնուող Սէնի հինգ ներ-
կայացուցչաց, և քաղապետաց և անոնց օգնական-
ներուն):

Սսկէ ետքը Սէսէ մտածելով որ Բարիգ ուրիշ ընե-
լու բան չէր մնացած, ելաւ Վէռոսայլ գնաց: Բարիգէն
հետի ճամբայ ելաւ. և որպէս զի զինքը չկարենան
ձանձնալ՝ աչքը ակնոց դրած էր ու ձեռքը Ռաբրիկ օ-
րագիրը բռնած կը կարդար:

Դռնէն քիչ մը հեռանալէն ետեւ, ծովապետը կառք
մը նստաւ որ հոն տեղուանք իրեն կը սպասէր, և ա-
ռանց արգելքի Վէռոսայլ հասաւ:

Ծովապետին մեկնելէն ետեւ բարեկարգութեան
կուսակիցը վհատելով, ամենայն դիմակալութեան մը-
տածութիւն մէկդի դրին: Եւ այսպէս յեղափոխու-
թիւնը ուստեք հակառակութիւն չկրելով, զօրացաւ
'ի Բարիգ:

Բոլոր այն ազգային պահանջաւորք որ բարեկարգու-
թեան կուսակիցը էին, անմիջապէս իրենց տուները
դարձան: Նաև Օդէլ տը Վիլի վաշտերն ալ իրենց
կողմանէ շատ մը գրաւած դիրքեր թողուցին, այլ և
այլ տեղուանք շինած պատնէշները կործանելով.
միայն Բլաս Վանտոմ, Օդէլ տը Վիլ, Պադինեօլ,
Մոմանուդուր և Պէլլիլ պահեցին:

Ընտրողները դումարելու նիւթական ժամանակը
չբաւելով, քաղաքացիք փողոցները ժողովեցան և
պուլվարները, 'ի Պասդիլէ ցՄատլէն, ժամը իննէն
սկսեալ մինչև ցհասարակ գիշեր, ամենէն հետաքրք-
քրական տեսարաններէն մէկը կը ներկայացնէին:
Ամբօսը բազմութիւ խումբեր ձևացուցած, ժողով-
քին դէմ թշնամական ոգւով կը խօսէր, ու թաղապե-
տաց և Բարիգու նուիրակաց բռնած հաշտարար ճամ-
բան կը գոյլէին. ամենքն առ հասարակ կը հետեցնէին
թէ հարկ էր երկրորդ օրը քուէարկութեան երթա-
լու փութալ, որպէս զի կարելի եղածին չափ շուտ՝ օ-
րինաւորապէս ընտրեալ իշխանութիւն մը որոշուի:

Ուստի ընտրութիւններն մարտի 26ին 'ի Բարիգ
տեղի ունեցան:

Շատ քիչ եղան անոնք որ քուէարկու ըլլալու փութային. մէկ մը որ շտապաւ առանց ընտրողաց պէտք եղած ժամանակը տալու քուէարկութիւնը փութացուցին. մէկ մըն ալ այլ և այլ օրագրաց տուած հաւառակ խորհուրդին պատճառաւ, և վերջապէս անոր համար ալ որ շատ մը քաղաքացիք Բարիզու քաղաքական պատերազմին սպառնալիքը տեսնալով ելեր հեռացեր էին:

Ի վերայ այսր ամենայնի երկու հարիւր հազար ընտրողք քուէարկու ըլլալու գնացին: Միայն մէկ քանի ազնուականաց թաղեր եղան որ քուէարկութեան չներկայացան: Այլ երբեք անանկ անայլայլակ անդորրութեամբ ընտրութիւնք տեսնուած էին, ինչպէս այս առթիւ մէջ: Քաղաքն իր սովորական երևոյթն առաւ. դարձեալ բոլոր խանութները բացուեցան, և հասարակաց պտրտելու տեղիք զուարթ և անհոգ բազմութեամբ մը խոնեցան:

Արդ նոր վարչութիւնը փոյթ կ'ընէր ամենայն միջոցներով ինքզինքը ինչեւիցէ թշնամոյ դէմ ամրացնելու: Դարձեալ 'ի Բլաս Վանտոմ, ուսկից թընդանօթք վերցուեր էին, պատնիշից վրայ իրենց տեղը զետեղեցան: Ի Պադինեօլ նոր պատնէշներ շինուեցան, և որպէս զի կարելի ըլլայ այն թաղին մէջ առանց արգելքի շրջագայիլ, ինչպէս 'ի Մոմսաուդուր, առանց ճամբէն խոտորելու կամ ճամբան երկնցընելու, անցուորները կը բռնադատէին որ նոյն տեղեաց պատնէշներու շինութեանը դործակից ըլլան: Citoyen, votre pierre! կը կանչէին, և անցաւորը հարկ էր որ գետնէն ինչեւիցէ քար մը վերցընէր ու պատնիշին վրայ դնէր:

Ինչ ալ ըլլալու էր սկսելի կռուին ելքը, իրը եղած լմնացած էր: Բարիզ Թիէռի վարչութեանէն ազատած էր ինքզինքը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է.

Գաղղիոյ Ժողովը:

Գաղղիոյ ազգային ժողովը, մարտի 10ին, իր Պոստոյի վերջնութեան հասին մէջ, վախճալով Բարիզու խռովարար ոգիէն, 427 քուէով 154ի դէմ վճռեց որ իր աթոռը այնուհետեւ ոչ 'ի Բարիզ այլ 'ի Վէռսայլ ըլլայ:

Այն յանձնաժողովն որուն յանձնուած էր քննել ժողովքը փոխադրելու օրէնքին առաջարկը, քան զՎէռսայլ՝ Ֆոնդէնալըն ընտրելագոյն կը համարէր: Այսպէս ուրեմն ժողովը երեք կարծեաց բաժանեալ էր. մէկ մասը զՎէռսայլ կ'ուզէր. ուրիշ մաս մը, զՖոնդէնալը՝ հեռաւորութեանը պատճառաւ ընտրելագոյն կը համարէր. իսկ ձախակողմեանք զԲարիզ կ'ուզէին: Լուի Պլան առջինն եղաւ բեմը ելլելու, և իր պերճ ու ճոռոմ խօսակցութեամբ ջանաց համուզել զժողովականս որ Բարիզ ընտրեն: Մաքիավելին վկայութիւնը մէջ բերաւ, թէ հաւատադրուած քա-

ղաք մը իր պարտուց մէջ հաստատուն բռնելու համար, հարկ է անոր մէջ երթալ բնակիլ: յիշեցուց թէ ինչպէս Բարիզ պաշարման ժամանակը արի ոգւով վարեցաւ, և ինչպիսի անձնուրաց հպատակութեամբ Բրուսիացուց ներկայութեանը տարաւ. և յայտնի ցըցուց այն վտանգներն որոնց մէջ կրնար ընկղմիլ Պաղլիա, եթէ յանկարծ Բարիզ իր մայրաքաղաքի պատիւը կորսնցընէր:

« Ո՛վ քաղաքակիցքս, ըսաւ, աղէկ մտածեցէք ատոր վրայ. առ ձեզ կը պաղատիմ, մի գպչիք ազգային միութեան. (ո՛հ. ո՛հ.), մի անվտաճութեամբ վարուիք այն Բարիզու դէմ, զոր նոյն ինքն Շանպոռի կոմսն քիչ մը յառաջ իր քարի քաղաքը Բարիզ կը կանչէր, իր նախնեաց քաղաքը: (Շատ աղէկ, շատ աղէկ, ձախակողմէն):

« Մի գպչիք քաղքի մը, որ յիսուսի նուիրական քաղաք է: Կարծել թէ զօրաւորն Բարիզ իր գլուխը պիտոր խոնարհեցնէ, համարիլ թէ անբաբախ սրտիւ պիտոր մնայ անանկ դատակիցի մը հարուածին տակ որ զինքը քաղաքականապէս անարժան կը հռչակէ, անանկ չարագուշակ վրիպակ մըն է և անանկ լի ձախորդ հետեանքներով, որ ես միայն մտածելով կը սարսափիմ (յուզում): ԶԲարիզ զրկել իր մայրաքաղաքի աստիճանէն: Ըսել է բոլոր Բարիզու բնակիչներուն, մեծին ու պզտիկին, քաղաքացւոյն և գործաւորին, հարուստին և աղքատին առհասարակ մի և նոյն կրից յուզումն ազդել կիրք մը, անշուշտ, ահաւոր: Ըսել է... Մի ծիծաղիք. ըսածս ծիծաղի նիւթ է »:

Մէկ քանի ժողովականք: Ոչ որ ծիծաղեցաւ:

Լո՛ւի Պրան: Ըսածս, դժբաղդաբար, շատ իսկ աղետալ է (Շատ աղէկ, շատ աղէկ, շատ մը նստաբաններ): Ըսել է Լիոնի, Մառսիլիոյ, Պուտոյի և ուրիշ կարեւոր քաղաքաց ամենէն վտանգաւոր փոր-

ձութիւնն ազդել: Տեղական նախանձորդութիւններն արծարծել ըսել է, որոնք այս անգամուն յիսուս զինաւոր պիտոր ըլլան: ԶԲարիզ մղել, ըսել է, որ ինքզինքը ազատ վարչութեան մը տայ, վարչութիւն մը որուն վրայ ժողովն որ դուրս տեղ իր անթուռն ունենայ, կամ ամենեւին իշխանութիւն պիտոր չունենայ, և կամ ներքին ամենէն անգութ կուռի մը վրտանգաւը կրնայ նոյնը ունենալ, զգաւառները մայրաքաղաքին դէմ յարուցանելով: (Սյլ և այլ շարժմունք): Ըսել է, մեր սիրելի Պաղլիոյ յօշատումը, զոր նախ թշնամոյն ձեռքը սկսաւ, նոյն իսկ Պաղլիացի ձեռքերով լրացրնել, և դուցէ այն ինչ ազատած օտար պատերազմին մոխիրներէն, թերեւս ալ աւելի զարհուրելի քաղաքական պատերազմ մը յարուցանել: (Շատ նստաբաններէ հաշտութեան յայտնի նշաններ):

Ալֆրէտ Ժիւո Յանձնաժողովին կարծիքը պաշտպանեց: Յայտնապէս զգացուց թէ զինքն ընտրողները հրամայողական պատուէր մը տուած էին իրեն « անանկ ջանալու որ ժողովը ոչ միայն բրուսիական թագանութից ներքեւ վճռատու չըլլայ, այլ և ոչ իսկ խռովութեան քարերուն ներքեւ...: Ձեռք ուզեր ամեն տասնըհինգ տարի մէյմը, երկաթուղեաց և հեռագրին միջոցաւ յեղափոխութիւնն ընդունիլ »: Խոստովանեցաւ, ձախակողմեանց հեգնական ծիծաղներու մէջ, որ ինքը Բարիզէն կը վախնար, ոչ թէ իր անձին, այլ ժողովին ու Պաղլիոյ համար:

— « Պաղլիա բաւական թշուառութիւններ կրեց, և պէտք է որ մենք գութ ունենանք այս մեծ, այս սիրելի ու ցաւալից նաւաբեկին վրայ »:

Յետոյ Սիլվա, Սալոյիոյ նուիրակը, չափաւոր հասարակապետական, ի նպաստ Բարիզու խօսեցաւ, և Պէլքասդէլ ի նպաստ Ֆոնդէնպլոյի: « Պաղլիա, ըսաւ յետինս, գիտէ որ Բարիզ կանոնաւորեալ ապստամբ

բուծեան գլխաւոր տեղին է, և յեղափոխական գաղափարին մայրաքաղաքը, և ցորչափ որ տեւէ այս բռնի վիճակն որուն մէջ արդ կը գտնուինք, Վաղղիա չուզէր — վասն զի պէտք չէ — իր բարեբաստութիւնը և իր յետին ամրոցը կուռի մը բաղդին և գաղափարի մը բռնադատութեանը ձեռքը թողուլ: Վաղղիա միտքը դրած չէ թէ մեծ ժողովրդեան մը կեանքը քաղքի մը քարերուն հետ կապուած է, և ոչ թէ 'ի հարկէ նուիրական գետի մը ջրով կը սնանի: Օ'ն անդր այդպիսի կռապաշտութիւն մը »:

Արժան է յիշաւի դարձեալ կրկնել սոյն այս գըրգըութիւնները, որովհետեւ ատոնք եղան որ յետին միլումն տուին այն յեղափոխութեան, որ հետզհետէ բողբոջելու հետ էր 'ի Բարիզ, և իբր լուցկիք ծառալեցին այն ահաւոր ականք բռնկցնելու:

Այսպէս ուրեմն ժողովը մէկ թատրոնէ միւս թատրոնը փոխադրուեցաւ, որովհետեւ, ինչպէս 'ի Պուտոյ, նմանապէս Վէոսայլ ալ թատրոնի մը սրահին մէջ իր գումարումները կը կատարէր: Այս սրահին սկիզբը և հոն դիպած պատմական գէպերը, արժանի է համառօտ մը յիշել: Շինութեան սկիզբը 1753ին եղաւ: Լուդովիկոս Ժե Բոմբատուր տիկնոջ հաճոյիցը հաւանելով, հրաման տուաւ կապուիել ճարտարապետին որ նոյն սրահը շինէ: Սակայն այս տիկինս չկրցաւ նոյնը վայելել, այլ իր յաջորդ Տիւ Պառի տիկնոջ ժամանակը սրահը լմնցաւ: 1770ին արքայորդւոյն (Լուդովիկոս Ժ2) հարսանեաց հանդէսը Մառի Սնդուանէզին հետ, այս սրահիս մէջ կատարուեցաւ:

1789ին հոկտեմբերի 2ին այս սրահիս մէջ տեղի ունեցաւ այն հռչակաւոր ճաշկերոյթը զոր արքունի գունդը Վաղղիոյ բանակին և ազգային պահանջողաց սպաներուն տուաւ, և որուն մէջ իսկ տեղի ունեցաւ այն օրինաւորականաց ցոյցը, որ իբր պատճառ ծառայեց Բարիզու ժողովրդեան երեք օր ետքը Վէոսայլ-

լի գղեկին վրայ յարձըրելու, և բռնադատելու զարքունի ընտանիքն որ Բարիզ գառնայ:

Այս թատրոնիս սրահը կրնայ մինչև 1200 մարդ բովանդակել:

Դեռ ժողովն 'ի Վէոսայլ իր առաջին նիստը չգումարած, յեղափոխութիւնը սկսաւ 'ի Բարիզ:

Մէկէն Թիէռն մտածութիւնն եղաւ վարչութեան և ժողովին աթոռ՝ յառաջացող ապստամբութեանը դէմ ամրացնել, մինչդեռ ամենէն երկչոտները կը մտածէին դարձեալ Բարիզէն հեռանալու:

Ահաւասիկ ինչպիսի տեսարան եղաւ Վէոսայլ մարտի 20ին օրը, երբ ժողովն իր առջի գումարումը կատարեց:

« Զօրքերը հետզհետէ կը հաւաքուին և իրենց որոշեալ տեղը կը բռնեն: Ողջոյն քաղաքը բանակետողի մը կը նմանի: Վէոսայլի ամրոցները կը զինուին, և մերձակայ գեղերը զինուորներով կ'ամրացուին: Պարոն Թիէռն քով քաղաքական մարդիկ կը խոնին: Մէցի և Սէտանի գերիները կը ժողովին և իրենք զիրենք վարչութեան ծառայելու կը նուիրեն:

« Պանդոկները լի են բազմութեամբ, անանկ որ շատ նուիրակը չկարենալով բնակութեան տեղի գտնել, ախոռներու մէջ ապաւինելու կը բռնադատուին:

« Վինուա զօրավարը Վէոսայլի պաշտպանութիւնը կարգաւորելու հետ է. արդէն բաւական այրեցադործ նիւթ հաւաքած են 'ի Վէոսայլ այն զօրաց համար որ ժողովը պաշտպանելու յանձնարարութիւնն ունին:

« Մօտ 40,000 զօրք ժողոված են 'ի Վէոսայլ, որ 'ի Գուիանն և երէնցին մէջ, և Բարիզու ու Սէն Քլուէ ճամբաներուն մէջ բանակած են: Շատ մը զօրաց գունդեր Վէոսայլէն մեկնեցան որ երթան այն զօրաց հետ փոփոխուին որ 'ի Սէվըր, 'ի Սէն Քլու, և Բարիզու ու Վէոսայլի մէջ տեղ գտնուած բոլոր միւս զինուորական տեղերը բռնած կը հսկէին:

« Զիաւոր պահապանաց գունդեր շարունակ վէճաւայլին չորս բոլորը պտրտելու հետ են: »

« Ժամը տասնուկիսուն Բարիզէն ելող երկաթուղին վէճաւայլ հասնելով, մասնաւոր խուզարկութեան առարկայ եղաւ: Միւս կողմանէ սոյն այս բանը երկու կողմի կայարաններն ալ կը դործադրուի: Ի վէճաւայլ միայն այն մարդոց թոյլ կը տրուի մտնելու, որոնք կրնան ապացուցանել թէ ամենակարեւոր դործ ունին » (1):

Այսպիսի պարագայից մէջ ժողովը գումարեցաւ: Բիգառ ներքին դործոց պաշտօնեայ վճռոյ մը ճեպը կառաջարկէ, որով վէճաւայլի գաւառը պաշարման վիճակի մէջ ձգուի: Յետոյ Քլէմանսօ, Բարիզու թաղապետներէն մէկը, առաջարկ մը կը ներկայացնէ, զոր Բարիզու այլ և այլ նուիրակք ստորագրած են, և որուն նպատակն է հաշտութեան միջոցներով ապստամբութիւնը դադարեցնել: Առաջարկը հետեւեալն է:

Յօդ. Ա. Արեւի եղածին չափ շուտ Բարիզ քաղաքին համար քաղաքական ժողովքի մը ընտրութեանը ձեռք պիտոր զարնուի:

(1) Արդ Թիէս Գաղղիոյ ամեն դին հետեւեալ հեռագիրը կ'ուղղէր.

« Գործադիր իշխանութեան գլխաւորը առ ամենայն զօրավարս Հրամանատարս զինուորական բաժնից և կերպարածնից, առ ամենայն Գաւառապետս և կերպարաւապետս: »

Վէճաւայլ. մարտի 20. 11 ժ. 55 վ.

Պատուէր տուէք ամեն զինուորականաց, զինուորաց և սպայից, որ առանձին կամ խմբովին կը ճանապարհորդեն, որ դադարին վէճաւայլի, Էքանրի, Բորպէյլի, Մըլէօնի, Նոթան-սիւս-Սէնի, Մօի, Սուասոնի, Բոնգուազի, Շանդիլիի, և Բուանիի կայարանները:

Նոյն պատուէրը տուէք նաև նաւաստեաց և հասարակաց պաշտօնատարաց: »

Յօդ. Բ. Այդ ժողովը ութսուն անդամներէ պիտոր բաղկանայ:

Յօդ. Գ. Նախագահ պիտոր անուանի ժողովին անդամներէն մէկը, և Բարիզու քաղաքապետի տիտղոսն ու պաշտօնը պիտոր վարէ:

Յօդ. Դ. Որիչ պիտոր ըլլայ քաղաքական ժողովականին պաշտօնը, թաղապետին կամ Բարիզու 30 շքըջանակաց օգնական պաշտօնէին պաշտօնէն:

Վէճը բուռն եղաւ, և արժան է հոս տեղս նշանակել:

Քլէմանսօ: Առանց քննել ուղեւոր այն պատճառներն որ զմեզ այս վճիռն որոշելու կը շտապեցնեն, այս միայն ըսել բաւական կը սեպեմ, որ հիմա 'ի Բարիզ թաղապետական իշխանութենէն դուրս ուրիշ իշխանութիւն չկայ: Վարչութիւնն... իր տեղը լքեր թողեր է, հարկ է զուրցել: (Խօսքը կ'ընդհատուի):

Մէկ քանի ձայներ: Այո, սակայն բռնութեան առջին:

Մէկ ձայն մը: Զինքը բռնադատեր են որ թողու հեռանայ:

Ալեկսանդրէն ձայն մը: Քլէմանս Թոմա զօրավարը միթէ իր տեղը լքեր էր: Զինքը նենգութեամբ սպաննեցին:

Կեղրոնէն ձայն մը: Խուսովութիւնը զվարչութիւնը մերժեր էր:

Քլէմանսօ: Բարիզ ալ թաղական վարչութենէն զատ ուրիշ բան չկայ, դարձեալ կը կրկնեմ, առանց ուղեւոր, հաւատացէք, ինչեւիցէ կերպով վէճը զայրացընելու: Գուր կ'ուղէք այն իշխանութիւնը զանալ որ կարեւոր է բարեկարգութիւնը հաստատելու համար:

Ձայն մը: Հայրենեաց ծոցը... Գաղղիոյ մէջ... ժողովին մէջ:

Քլէմանսօ: Ժողովքին իշխանութիւնը չեմ ուրա-

նար: Եթէ ես իր իշխանութենէն դուրս ուրիշ մը ճանչնայի, այս ատենս բեմը չէի գտնուէր: Ես միայն կ'ըսեմ որ արդի ժամանակիս մէջ Բարիզ ամենեւին իշխանութիւն մը չկայ: Եթէ կ'ուզէք այն վտանգաւոր վիճակէն ելլել որուն մէջ կը գտնուիք, հարկ է բացարձակապէս քաղաքական իշխանութիւն մը ստեղծել, որուն բոլորը կարենան խմբիլ ամեն Բարիզու քաղաքացիք:

Ներքին գործոց պաշտօնեայն: Եթէ խնդիրը միայն քաղաքական ժողովքին ընտրութեանց նկատմամբ ըլլար, ես չէի ընդդիմանար: Սակայն ապստամբութիւն մը կայ, որ դեռ ևս թաղական ընտրեալ իշխանութիւն մը կ'ընդունի, որպէս զի յաջորդ օրը դարձեալ նոյնը կործանէ: Կարելի՞ բան է արդեօք ապստամբութեան մը բռնադատութեան ներքեւ, և անծանօթի մը նախագահութեամբ, որ քուէարկութեան ներկայ պիտոր գտնուի և անոր վրայ պիտոր հսկէ, այդպիսի ընտրութեանց ձեռք զարնել:

Միթէ մենք իրաւունք չունինք ըսելու անոնց, որոնց անուամբը մեզի կը խօսին. ինչպէս կը ճանչնաք դուք անոնց իշխանութիւնն որ ձեզնէ ընտրուեցան: Անոնք կ'երգուընցնեն զձեզ որ դադարիք քաղաքը աւրիւնհեղութեամբ ուռուցելէն, և դուք մտիկ չէք ընել իրենց:

Ընտրութիւններն ազատութեամբ ըլլուելու են. անոնք որ նոյն ընտրութիւնները կը պահանջեն, թող այդ բանը հասկընան, և ան ատեն մենք առջինները կ'ըլլանք պահանջելու որ ընտրողական իշխանութիւնը բոլոր Քաղզիա նորէն վերահաստատի: Սակայն զարդիս մենք ամենքս, որ հայրենեաց փրկութեմը կը փափաքինք, միայն մէկ բան մը ունինք ընելու. բացուած վերքը դոցել, և ես առաջարկին ճեպը ընդունելով, չեմ կարծեր թէ կարելի ըլլայ վերքը դոցել: Որովհետեւ այդ առաջարկին ճեպը նշանակելու է, որ եթէ

արդի վիճակիս մէջ, Բարիզու ընտրութեանց սկիզբ ըլլուի, ապստամբութեան հաւանութիւն մը տուած կ'ըլլանք:

Դիւառ: Ես ալ, ներքին գործոց պաշտօնէին համեմատ, կը ճանչնամ որ ընտրութիւններն ազատաբար ըլլալու են. երբեք մենք մեզին պատակ չենք դրած որ այդպէս չըլլան: Սակայն եթէ մենք կը խնդրենք ձեզնէ որ մեր առաջարկն անյապաղ ընդունիք, վստահելիք թէ անոր համար է, որ բացարձակապէս կառուր կը ճանչնանք:

Ֆալոր: Բարիզ բռնութեան առջին տեղիք տուաւ: Թիւռ: Մենք զԲարիզ երեսի վրայ չթողուցինք (Սիմոն):

Դիւառ: Ես ոչ զոք կը պարսաւեմ: Միայն եղած իրն կը յայտնեմ, թէ Բարիզ լքեալ թողաւ: Չեմ ուզեր ըսել թէ դուք լքիք թողիք զայն: Միայն յայտնի կ'ընեմ թէ սա ինչ ատեն պաշտօնարանները ոչ որ գտնուեցաւ:

Չայն մը: Հապա սպաննուած զօրավարները: Անոնց վրայ ալ խօսեցէք:

Ներքին գործոց պաշտօնեայն: Ես այն խօսքին դէմ կը բողոքեմ որ կ'ըսէ թէ մենք զԲարիզ երեսի վրայ թողուցինք. պաշտօնեայք բռնութեամբ մեր ժուեցան անկէ: (Շատ աղիկ):

Դիւառ: Կ'երգնում որ դիտաւորութիւն չունիմ և է մէկ մը վիրաւորելու:

Անոնք որ խօսքս կ'ընդհատեն, չեն գիտեր որ սեպտեմբերի ամսէն ետքը մենք մաքառելով կուռեցանք բարեկարգութիւնը անսասան պահելու համար: Մենք ապակողաց հետ ինչ և իցէ հաղորդակցութեան գործ կ'ուրախանք: Եւ զմեզ բռնադատել այդպիսի յայտարարութիւն մը ընելու, նախատինք մըն է որու արժանի չենք: (Հաւանութիւն):

Մենք մեր թաղապետութեանց մէջ մինակ դրտ-

նուեցանք, առանց ինչ և իցէ կերպ վարչութեան: Երէկ առաւօտ ես երկու ընկերներով ներքին գործոց պաշտօնարանը գնացի: Բոլոր այն տեղը աղգային պաշտօնողքը արշաւեր գրաւեր էին:

Այսպէս ուրեմն կարող չեղանք խնդրելու, ոչ թէ վարչութեան սանձը ձեռք առնուել, այլ և ոչ այն ամենակարեւոր զգուշութիւններն որ ի նպաստ են մեր թաղապետութեանց, որոնց ընտրեալ անձինք ենք մենք: Մեր տեղերը հաստատուն կենալու պատասխանատուութիւնը վրանիս առինք: Անցեալ գիշերը ներքին գործոց պաշտօնարանէն պատգամախօսութիւն մը ընդունեցանք որ մեզի կանոնաւորեալ հրամանագիր մը յանձնեց:

Գուք գիտէք որ քաղաքական պալատը բռնուած է... ոչ մեզմէ: Մեզի հարցընել տուին, եթէ արդեօք կ'ուզէ՞ք դաշնադիր ըլլալ անոնց հետ որ զնոյնը բռնած գրաւած են: Ուզեցինք ամեն կռուի առիթը հռաւարդնել, և քաղաքական պալատին պատգամաւորներն ընդունեցանք, որոնց խօսակցութեան սկիզբէն յայտնի զուրցեցինք, թէ մենք ձեր իշխանութենէն դուրս ուրիշ իշխանութիւն չենք ճանչնար. թէ մենք էինք ժողովրդեան ընտրեալներն, և թէ ամենեւին միտք չունէինք վտանգի մէջ ձգելու այն իշխանութիւններէն մէկն որ մեզի յանձնուած էին: Ժողովուրդը գրգռող պատճառներուն մէջ, կան անանկներ որ ես կրնամ ձեզի նշանակել, որոնք և աղգային պաշտօնողաց մեծագոյն մասին առիթ եղան որ իրենց եղած կոչին չպատասխանեն: Իմ շրջանակիս նկատմամբ, ուր բաղմնութիւ վաճառականներ կան, այս պատճառներէս մէկը վաճառմանց ժամանակակիտին օրէնքն է: Գրգռութեան ուրիշ պատճառներէն մէկն ալ այս է, որ Բարիդ ինչևիցէ թաղական հոգաբարձութենէ զուրկ է: Մենք իրաւամբ կը համարինք, որ թաղական ընտրութեանց ձեռք զարնելով, դուք Բա-

րիդու ժողովրդեան բոլոր այն մասն որ բարեկարգութեան սէր ունի, ձեզի ձեռնառու կ'ունենաք. և երբ մենք մեր յայտարարութիւնները հրատարակենք, որոնցմով աղգային ժողովն ընտրութեանց հրաւիրէ զժողովուրդը, ապստամբութիւնն ինչ երազութեամբ որ սկսուեցաւ, նովին երազութեամբ պիտոր դադարի:

Պաշտօնեայն քիչ մը յառաջ կ'ըսէր, թէ ընտրութեանց սկիզբն ընելով, անանկ պիտոր երեւայ ինչպէս թէ մենք ապստամբաց հետ դաշնադիր կ'ըլլայինք: Կը պատասխանեմ:

Եթէ մենք համոզուած ըլլայինք այդ բանն ընելու, այդպիսի մտածութիւն մը անտեղի ըլլալու էր. որովհետեւ արդէն բոլոր պատերուն վրայ աղդեր կ'աւելցած է, որ զժողովուրդը թաղական ընտրութեանց կը հրաւիրեն, մինչդեռ մենք ընդհակառակն հրատարակած ենք մեր թաղապետութեանց մէջ, թէ մենք այդպիսի ընտրութեանց ընդդիմանանք պիտոր: Ոչ քուէից սափորները պիտոր տանք և ոչ ցուցակները:

Եւ մինչդեռ մենք ձեզի ըսելու կու գանք թէ առանց ձեր հաւանութեանն մենք ընտրութիւններ չենք իրաւունք չունինք, դուք կը պատասխանէք թէ մենք ապստամբաց հետ դաշնադիր կ'ըլլանք: (Ոչ, ոչ:)

Մարդիկ որ բացարձակապէս որոշեալ են իրենց պարտքն ընելու, միահամուռ գալով կ'ըսեն ձեզի. Ահա զգուշութիւն մը որ զՖարիդ կրնայ փրկել. ընդունեցէք զայն: Այն զգոնամիտ և քաջ ժողովուրդն որ Բրուսիացուց դէմ արի հանդիսացաւ, ձեզի հետ միաբան գործէ պիտոր: Գուք ասով ապստամբութեան գործը լմնացուցած կ'ըլլաք, և պէտք չէք ունենար անոր հետ դաշնադիր ըլլալու »:

Այս ամենութիւններէն ետեւ պաշտօնեայն իր բրած ընդդիմութիւնը մէկդի դնելով, առաջարկին ճեպը կ'ընդունի, զոր իսկոյն քուէարկութեամբ կ'որոշեն: Նմանապէս նաև Միլիէնին առաջարկին ճեպն ալ

կ'որոշուի, որ վաճառականական հատուցմանց ժամանակահատիկին երեք ամիս ուշացրնելուն կ'ախարհէ. միայն աջակողմէն ձայն մը կը կանչէ. « ձեպը իմաստնանալն է ». ասոր վրայ ծիծաղ մըն է կը լսուի, սակայն և այնպէս քուէարկութիւնը կ'ըլլուի:

Վէճը բուռն կերպարանք մ'առաւ պաշարման վիճակին առաջարկին նկատմամբ: Լուի Պլան անոր հակառակ ելաւ: Ս.Հա անոր տաք, այլ ունայն խօսակցութեան հատուած մը հոս դնենք, ինչպէս նաև Գոռ շիւ զօրավարին պատասխանը, որուն մէջ թէ՛ երկու սպաննուած զօրավարներն յիշեց և թէ՛ պաշարման ժամանակը Բարիզու ռամկապետականաց վարմունքը:

Լուի Պլան: Նկուն ընող զգուշութեանց վրայ խօսք եղաւ: Յանուն սգաւորին Պաղղիոյ, յանուն հոգեվարին Բարիզու, յանուն այն խաղաղասէր ոգւոյ, որ այնքան կարեւոր է մեր արդի աղետալի պարագայից մէջ, ձեզ կը պաղատիմ որ հաշտարար քաղաքակալութեան մը ձեռք զարնէք:

Մէկ մը: Հապա սպաննողներն: (Յուզում):

Լուի Պլան: Սպաննողներն: Սակայն ոչ որ է այս ժողովիս մէջ որ զանոնք չատէ ու չարհամարհէ. չկայ մէկ մը որ քան զմեզ աւելի արժանի համարի զանոնք մեղադրանաց, որովհետեւ մեր օգուտն է, ազատութեան շահն է որ կը վտանգեն: Մնկարգութիւնը և անիշխանութիւնը կրնայ այս շահուն և այս օգտին կորստեան պատճառ ըլլալ:

Գարձեալ կը կրկնեմ ուրեմն, որ այս ատենս, Պաղղիոյ վիճակը մտածելով, մինչդեռ թշնամին դեռ ևս մեր երկրին մէջ է, հարկ է ամենայն միջոցաւ, և ամենայն զոհ ընելով, քաղաքական կռիւը հեռացընենք: Նոյն այս վտանգէն ազատ ըլլալու լաւագոյն միջոցը, ուրեմն, կիրքը չգրգռելն է: (Խօսքը կ'ընդհատեն):

Բարիզու վիճակը ամենավտանգաւոր է, և գուցէ

չատ աւելի վտանգաւոր քան ինչ որ մեզմէ ոչ որ կըրնայ երեւակայել: Ես ուրեմն կը կարծեմ, որ պատշաճ է գահավիժաբար բռնութիւն բանեցընելով, դիմակալութիւնը գրգռել: (Խօսքը կ'ընդհատեն):

Բռնութիւնը երբեմն գործի մըն է որ զինքը բանեցընողին ձեռքը կը խորտակի: (Յուզում): Իսկ ես համոզեալ եմ թէ շշմարիտ քաղաքականութիւնն այն է, որ մեզի սպառնացող վտանգաց առջին, կը յորդորէ հողինները միութեան զգացմամբ մը իրարու մերձեցնալու:

Դռոշիւ զօրավարը: Պարոնայք. Պաշարման վիճակին օրէնքը, այն օրէնքն որ 1849ին Պաղղիոյ երեսփոխանը հաստատած են, բռնութեան օրէնք մը չէ, հապա պաշտպանող օրէնք մը: (Բազմաթիւ ձայներ. Այո', Այո':) Սակայն անըմբռնելի բան մըն է թէ ինչպէս թէ՛ այս օրէնքիս առթիւ և թէ՛ երկու վիճից առթիւ որ քիչ մը յառաջ տեղի ունեցան, Լըքոնդ և Բլէման Թոմա զօրավարաց անուններն չեն յիշուած:

Պարոնայք. Բարիզու պաշարման ժամանակը, թըշնամին, մի և նոյն ատեն, թէ՛ ներս էր և թէ՛ դուրս: Ներսը բրուսիացի գործատուն մը կար, հանդերձ ֆլորէնսկերոյ փողերանոցով մը: Մի և նոյն ատեն նաև Պաղղիացի գործարան մը կար որ ամեն դիէն գործ կը տեսնար, և որ թիկանց կողմէն մեր վրայ կը յարձրկէր, մինչդեռ մենք ամեն կարելի փորձ կ'ընէինք դիմացէն եկող յարձակմանց դէմ դնելու:

Այսին անանկ անօրէններ որ ամեն կողմէն դրամ կ'ընդունէին, և իրենց վախճանն էր մեր բոլոր ճիգը ջլատել և այս վախճանիս հասնելու համար սպանութիւնը միջոց կ'առնուին: Այսօրուան օրս այս քաղաքական կռուին գլխաւորներն՝ որ պատահած բանեքական հաղորդակցութիւն վրաներնէն կը թօթափեն, նոյն իսկ իրենք են որ տասը անգամ պաշարման ժամա-

նակը, քիչ մնաց Բրուսիացիքը ներս մտցնեն, և արդ իսկ նոյն իրենք են որ զանոնք մտցնելու վրայ են: (Յուզուս, շատ ձայներ. աղէկ):

ԼԵՔՐՈՆԴ զօրավարը, պարոնայք, զինուորական դպրոցին աշակերտ, վեց որդւոց հայր էր: Ընտանեաց ծանրութեանը ներքեւ ընկճած, կայսերական վարչութեանէն պզտի պաշտօն մը խնդրեր և ընդունել էր. պատերազմին ժամանակն այս պաշտօնը թողեր էր, որպէս զի մեր ճգնաց ընկերանայ: Իր պարտուց նահատակ մըն է և զոհ մեծ: (Յաւակցութեան նշանք):

Իսկ Քլէման Թոմա զօրավարին նկատմամբ, չեմ կրնար խօսիլ առանց խորին կերպով զգածուելու: Այս զօրավարս իր կեանքը հասարակապետութեան նուիրած էր, և անոր համար երկայն աքսորանքի մը վիշտը կրած էր, զոր նոյն ինքն ինծի պատմած է: Ազնուական ոգի մըն էր, և ես հոս յայտնի կ'ընեմ, որ պատերազմի ժամանակ ինքը թէ՛ արտաքին թշնամեաց հակառակորդ եղաւ և թէ՛ ներքիններուն, և թէ՛ ինքը իմ ամենէն հաւատարիմ, ամենէն քաջ և ամենէն մեծանձն վաստակակից ընկերս եղաւ: (Երախ հարուշիւնք):

Ես ազգային ժողովէն կը խնդրեմ որ հանդիսաւոր որոշմամբ մը ծանուցանէ թէ հայրենիքը ԼԵՔՐՈՆԴ զօրավարին ընտանիքն իրեն կ'որդեգրէ, և թէ Թոմա զօրավարին սպանութիւնը հասարակաց սուգ մըն է, որուն ողջոյն Գաղղիա սգակից է: (Երկայն ճախահարուշիւնք):

Ասիկէ ետեւ պաշարման վիճակին օրէնքը վճռուեցաւ:

Ուրիշ թատրոնական երեւոյթի տեսարան մըն ալ, որով այս նիստը լմնեցաւ, Գիւնքէ նուիրակին գալուստն եղաւ, որ այն ինչ բանտէն ելեր էր: Ի մեծ զայրոյթ ամենուն պատմեց ժողովին առջին թէ ինչպէս ինքը և Շանգի զօրավարը երկաթուղոյն կայարանը կառքի մը մէջ բռնուեր բանտարկուեր էին:

Զօրավարն ինքզինքը ծածկել չէր կրնար, որովհետեւ զինուորականի հանդիսի տարազը հագուած էր:

Մէկ քանի ձայներ կը կանչէն. «Է՛հ, ինչո՞ւ համար Բարիզու նուիրակը չեն երթար իրենց Բարիզն, որ Շանգի զօրավարին ազատութիւնը պահանջեն»: — Ուրոնց խօսքէն անմիջապէս ետքը ներքին գործոց պաշտօնէայն կը կցէ. «Ես և իմ ընկերներս պատրաստ ենք իրենց ընկերանալու»: — «Կ'ընդունինք» կը պատասխանեն Լանկուա և Շէօլէ:

Նաեւ երկրորդ նիստը (21ին) շատ բուռն եղաւ, որուն մէջ որոշեցին յայտարարութիւն մը ուղղելու առ ժողովուրդն և առ բանակն: Մինչդեռ քուէարկութիւն կ'ըլլուէր, մէկ քանի նուիրակ ուղեցին որ կեցցէ՝ Գաղղիա վերջնական ձայնին նաեւ կեցցէ՝ Հասարակապետութիւն ձայնն ալ աւելցուի: Այս խնդիրը յիրաւի օրինաւոր էր, և նոյն իսկ Թիէռ զնոյնը իրաւացի հրատարակելու վրայ էր. սակայն նուիրակաց մեծագոյն մասն աղմկելու հետ էր, և պատրուակաւ, որ ոչ նուազ օրինաւոր էր, թէ կարելի չէր եղած որոշման մը վրայ նորէն ետ դառնալ, նոյն յաւելման խնդիրը մէկ դի թողուցին:

Ժողովին նիստը լմնեցաւ վրայ էր, երբ Շէօլէ նուիրակը վրայ հասնելով անոր աւելի բուռն երեւոյթ մը տպաւորեց: Առջի օրուան տուած խոստումը պահելով, Շէօլէ՝ Քլէմանսո նուիրակին ընկերութեամբ՝ Բարիզ գնացեր էր որ Շանգի զօրավարին ազատութիւնը խնդրէ: Իր այս գործին ելքը պատմելու կը դառնար և «կը ցաշէր, մեծապէս կը ցաշէր» որ և ոչ կըցեր էր յաջողիլ Վիճակին ժողովին ներկայանալու: Այն ծեր հասարակապետականը յաւել ըսելու թէ Բարիզու հանգամանքը շատ ծանր էր. և հետաքրքրական դարման մը առաջարկեց:

«Թող Սէսէ ծովապետը իբր իր սպայակոյտին գլուխաւոր անուանէ մեր բուռն բարեկամը (ընդհանուր

գոշարքոշիւն) զհաղարապետն Լանկուա: Վաղուան օրն ալ ազգային պահանջորդաց զօրահանդէս մը պատուիրէ: Մնոնք ամենքն որ օրինաւոր վարչութեանէն զատուիլ չեն ուզեր, այս զօրահանդիսին գալու են: Կը յուսամ թէ ասով Բարիզ 200,000 մարդ տալու է իրեն »:

Սակայն ուրիշ հասարակապետական մը, Լոբուա անուն, փութաց ըսելու թէ այս դարմանն աղետալի ըլլալու էր, որովհետեւ զԲարիզ երկու մէկմէկու հաւառակորդ մասեր պիտոր բաժնէ: Բայց Քլէմանսօ դեռ ևս ուրիշ ապահով դարման մը պատրաստ ունէր. « Մեզ փրկելու մէկ հատիկ միջոցը անմիջապէս ընտրութեանց ձեռք զարնելն է »:

Այն ատեն վէճն այս խնդրոյս վրայ սկսաւ շրջիլ և Թիէռի ու Ֆալուի վսեմ ատենաբանութիւններէն ետեւ, այսու որոշմամբ աւարտեցաւ.

« Ժողովը, գործադրական իշխանութեան հետ համաձայն, հաստատուն որոշած ըլլալով, որ որչափ կարելի է շուտ ընտրեալ ժողովոց հիմանց վրայ Բարիզու և գաւառներուն քաղաքական մատակարարութիւնները նորէն կազմելու, օրական խնդրոյն կ'անցնի »:

Վէռսայի ժողովին երրորդ նիստը (22ին), ամենահամառօտ եղաւ: Վաղղիոյ վիճակական ընտրութեանց օրէնքին առաջարկը կարդացուելէն ետեւ, Ժիւլ Ֆալուը՝ Ֆապուիս Վերմանացոց զօրավարին հեռագիր մը կարդաց, զոր Բարիզու ապստամբութեան նկատմամբ գրած էր: Նմանապէս նաեւ իր հեռագրով տուած պատասխանն ալ կարդաց, զոր արժան է հոս տեղս մէջ բերել:

« Անմիջապէս այս ատենս կ'ընդունիմ այն հեռագիրն որ Ձեր վսեմութիւնը պատիւ բրաւ ինծի ուղղելու: Այն ապստամբական շարժումն որ արդ կը յաղթանակէ՝ ի Բարիզ, յանակնկալս դիպաւ, որուն առջին վարչութիւնը արժանի դատեց տեղի տալ,

որպէս զի քաղաքական պատերազմին վտանգը հեռացնէ:

« Այս գործը սակաւթիւ խումբաց արդիւնք է, զոր թէ՛ ժողովրդեան մեծագոյն մասը կը պարսաւէ, և թէ՛ թաղապետը՝ որ արիաքար անոր կ'ընդդիմանան. գաւառք համաձայն հաւանութեամբ զնոյնը կը դատապարտեն, և իրենց օգնականութիւնը կը խոստանան Ժողովին:

« Ձեր վսեմութիւնը, այս գործերը և մեր անկեղծ յայտարարութիւնը տեսնելով, պէտք չէ այն պատժոց ենթարկէք զԲարիզ, ինչպէս որ կը սպառնաք, որովհետեւ ատով մէկ քանի անօրէն մարդոց յանցանքներուն համար անմեղներն պատժել պիտոր ըլլայ:

« Վարչութիւնը զգացնէ պիտոր թաղապետաց Ձեր վսեմութեան հեռագիրը, և Բարիզու ժողովրդեան մեծագոյն մասին իմաստուն միջնորդութեամբը, հանդերձ Ժողովին անյողդողդութեամբը և գաւառաց ձեռննտուութեամբը, իրաւանց կողմը պիտոր յաղթանակէ, և քանի մը օրէ կարելի պիտոր ըլլայ մեզի լիովին ապահովութիւն մը տալ Ձեզի »:

Այս նամակէն ետեւ, Ֆալուը բանադնացութեանց ձեռք զարկեր էր Վերմանացոց հետ, որոնց պատճառաւ կը յուսար որ Վերմանացիք իրենց սպառնալիքները կատարելու չէին: « Սակայն ես կ'ուզէի, ըսաւ Ժողովին, որ անոնք որ զհայրենիս այսպիսի չարեաց մէջ կը ձգեն, հասկընային թէ ինչպիսի պատասխանատուութիւն կը ծանրանայ վրանին, թէ՛ քաղաքականութեան և թէ պատմութեան առջին »:

Սակայն աւելի էական եղաւ 23ին նիստը, որուն մէջ Բարիզու և Ժողովքին մէջի պատառուածքը յստակաբար նկարագրուեցաւ: Բարիզու թաղապետը ժողովին մէջ, կեցցէ՝ Հասարակապետոշիւն, կանչած ըլլալով, մեծ զայրոյթ ազդեցին ժողովականաց մեծագոյն մասին. և անով յայտնի եղաւ բաւական

նապէս թէ ինչ էր գծուած թեան բուն պատճառը: Բարիզու մէջ հզօր էին հասարակապետականք, ՚ի վէճայլ միապետականք:

Նոյն նստին մէջ, մարտի 23ին, ժողովը նախ Գառ- ժէ նուիրակին առաջարկ մը քննեց, զոր և յանձնա- ժողովին խնամօքը յանձն ըրաւ. և էր այս թէ բոլոր այն վարչութեան հաւատարիմ և անծանօթ անձանց ընտանիքն, որոնք մարտի 22ին ցոյցին մէջ, կեցցէ՛ Գաղղիա, կեցցէ՛ ազգային ժողովը, կանչելով սպան- նուեցան, Գաղղիա իրեն որդեգրէ »:

Ապա երախտեաց բարեմաղթութիւններ վճռեց առ սոլայս, եւ թատապոս և զօրականս 43դ. ռազմիկ գուն- դին որ վէճայլ եկեր էին, « որովհետեւ արդի պա- րագայից մէջ իրենց վարմունքը մեծագոյն դուրստից արժանի է »: Նոյնօրինակ բարեմաղթութիւնը վը- ճուեցան նաեւ հրետաձգաց ալ որ ՚ի Ղիւսանպուր բանակած էին, և նմանապէս վէճայլ եկեր էին:

Ուրիշ մէկ քանի առաջարկներէ ետեւ պարոն Առ- նո, Բարիզու թաղապետ և նուիրակ, խօսիլ սկսաւ այսպէս: — Իմ Բարիզու քաղաքական ժողովին ըն- կերներս վէճայլ եկեր են, որպէս զի ազգային ժողո- վին հետ աւերջութեան մէջ մտնան: Իրենց ծանօթ բան է թէ հասարակաց կանոն մըն է որ միայն ժողո- վին անդամներն իշխանութիւն ունին գումարմանց սրահը մտնելու: Սակայն արդի պարագայիս մէջ ի- րենք մտածեցին ձեզնէ խնդրելու որ այս անգամ բա- ցառութիւն մը ընէք իրենց համար: (Չախալոյդեանց դիւն կը թողոքեն):

Ատա՜հ եղբ, բաւական է որ ձեր ընկերներէն մէկն է այն որ այս բանս զգացնելու յանձնարարութիւնը վըրան առած է, որպէս զի ամեն անկարգութեան մը տաճութիւն վերնայ: Թող ժողովը ինչպէս կարծէ և ինչպէս արժանի դատէ, այնպէս որոշէ: Ես բան մը հաղորդելու յանձնարարութիւնն ունի, զոր և ամե-

նայն խղճիւ հաւատարմաբար կատարեցի: Որովհե- տեւ ձեր ընկերաց մէջ Բարիզու թաղապետք ալ կը գտնուին, անոնց մէկն ըլլալու է որ բեմէն կարգայ պի- տի ինչ որ ձեզի պիտոր հաղորդուի: Սակայն ես այս դիտողութիւնը կ'ընեմ, թէ որովհետեւ ամենքը միա- համուռ եկած են, առհասարակ ամենուն յանձնուած է այդ հաղորդակցութիւնն ընել, ըստ որում պատ- գամաբեր...

Ալախոյմէն: Որո՞նց կողմանէ պատգամաբեր:

Մէկ քանի ձայնք: Իշխանութենէն:

Ֆլորէ: Գուք ուրեմն քաղաքական պատերազմին շարունակութիւնը կ'ուզէք: (Աղաղակք:)

Առնօ: Պատգամաբերութեան վրայ խօսելու ա- տեն, որովհետեւ մենք ուրիշ իշխանութիւն չենք ճանչնար անկէ ՚ի զատ որ ընդհանուր ընտրութեան առաջ եկած է, կարծեմ թէ պէտք չունիմ մեկնու- թիւններ ալ տալու: Եթէ պատշաճութեան խնդիր մը ըլլար, դիւրաւ լուծանելի կը համարէինք: Սակայն ինչ որ ես հաւատարմութեամբ կը համարեմ այս է, թէ մենք ամենքս անոր համար հոս եկած ենք որ իմացներ թէ ինչ եւք ունեցան մեր միաբան ճգնաժամը, առ որ նաեւ այս ալ կը յաւելում ըսել թէ կը յու- սանք որ յաղթանակենք պիտի: Մենք ազգային ժո- ղովին խորհուրդն ու ձեռնարկութիւնը մեզի զօրա- վիզն կ'ուզենք ունենալ:

Պարոն նախագահին խնամօքը կը թողում ընտրե- լու այն միջոցն՝ որով լաւագոյն կերպիւ ամենայն ինչ հաշտութեան գայ: Այլ կը խնդրեմ որ իմ Բարիզու քաղաքական խորհրդոյն ընկերներուս մէկ բեմ մը որոշուի:

Նախագահ: Չկայ պարագայ բան քան միաբանեցը- նել ժողովոյն իրաւունքներն այն ակնածութեանը հետ որ Բարիզու թաղապետաց պարտական ենք: Կան թաղապետք որ նուիրակ են, և ինչ հաղորդելու բան

ունին կրնան հաղորդել: Միւս թաղապետք կրնան նախադահին բեմը նստիլ, զոր իրենց հանդստութեանը կը շնորհեմ:

Պազ: Երբ ինծի Բարիզու թաղապետաց գալուստը զգացուցին, ըստ որում գանձապետ, շուտ մը փութացի մասնաւոր պատուոյ նստարաններ շնորհելու իրենց: (Սղմուկ):

Այս ատենս ներս մտան բոլոր Բարիզու թաղապետք, և նիստը այնչափ կարեւորութիւն ստացաւ, որ արժան է արձանագրութեանց խօսքերը ճշգիւ մէջ բերել:

« Ժամը վեց է: Բարիզու քաղաքական ժողովքին տասուերկու անձինք կը տեսնուին որ ձախակողմի առաջին կարգի բեմերէն մէկու մը մէջ մանելով կը շարունակեն: Բոլոր թաղապետք և անոնց օգնական ընկերք ուսերնէն ի վար լայն ժապաւէն մը կը կրեն, և ոտքի վրայ կանգուն կը կենան: Սրահը մտած ատեննին, ողջոյն ժողովը ոտք կը կանգնի, և ջերմաբար անոնց կը ծափահարէ: Ձախակողմեանք միաբերան « Կեցցէ՛ Գաղղիա, Կեցցէ՛ Հասարակապետութիւն » կը կանչեն: Աջակողմեանք միայն « Կեցցէ՛ Գաղղիա » կ'աղաղակեն: Թաղապետք « Կեցցէ՛ Գաղղիա, Կեցցէ՛ Հասարակապետութիւն » ձայներով անոնց կը պատասխանեն:

Հազիւ թէ Բարիզու քաղաքական խորհրդին անձինք այս ձայներս կ'արտաբերեն, ծայրագոյն աջակողմեանցմէ վաթսուհի չափ անձինք թաղապետները մատնանիշ ընելով կը կանչեն:

— Ի կարգն, ի կարգն: Ժողովքին պատիւը չպահուիր: Բեմը դատարկել տուէք: Իրենք խօսելու իրաւունք չունին: Առանց ուրիշներէ առաւելութիւն մը ունենալու հոս ընդունուած են: —

Այս ծայրագոյն աջակողմեանց պահանջմունքներուն հետ, որոնց թիկունք կ'ըլլան նաև աջակողմեանց

մէկ մասը, իստոն կը լսուին նաև ձախակողմեանց բողոքներն ի նպաստ թաղապետաց:

Այս ատենս աղմուկը այն աստիճանի է սրահին մէջ, որ ամենեւին անկարելի կ'ըլլայ աջէն ձախ մէկը մէկ կտրող ձայներն լսել:

Ծայրագոյն աջակողմեան նուիրակներէն երեսուն հոգւոյ չափ գլխարկին գլուխնին կը դնեն, թէպէտ և նախադահը բաց գլխով աթուին վրայ նստած է, և դեռ ևս չէ ազգած որ նիստը ի կախ թողուած կամ լմնցած է:

Ձախակողմէն, Գլխարկները մէկդի առէք, ձայները կը լսուին: Նախադահը յարգեցէք: Դուք զձեզ յարգեցէք: Գլխարկնիդ վար առէք:

Յիշքէ, խօսքը աջակողմեանց ուղղելով: Դուք զԲարիզ կը նախատէք:

Աջակողմէն ձայնք: Հապա դուք զԳաղղիա կը նախատէք:

Շփոթութիւնը հանդարտելու տեղ կը կրկնապատկի: Ձախակողմեան նուիրակք իրենց տեղը մնան: Անոր հակառակ աջակողմեան նուիրակաց մեծ մասը, իրենց տեղերէն կ'ելեն և սրահէն ելլելու կը պատրաստուին:

Նախադահը տեսնելով որ այս բուռն պլայլուծիւնը խաղաղացնելու կարող չէ, կը ծանուցանէ թէ նիստն աւարտած է, և թէ ժողովը անմիջապէս պաշտօնարանները հաւաքուելու է, իրիկուան թողլով յաջորդ նստին գումարումը:

Այսպէս նիստը ժամը 6 1/2 աւարտեցաւ:

Ժողովը նոյն 23ին գիշերը նորէն նստի մը գումարուեցաւ, որուն մէջ ջանացին Բարիզու թաղապետաց եղած նախատիքին դարման մը ընելու, ըսելով թէ նիստը անմիջապէս իրենց հասնելուն պատճառաւ չվերցուեցաւ, հապա կանխաւ որոշուած էր զնոյնը աւարտելու:

Այս ճշմարտութեան թեթեւ այլայլութիւնը՝ խաղաղութեան բարւոյն համար ամեն կողմանք ընդունեցան:

Յետոյ Շըդայմ զօրավարին առ Յանձնաժողովն ուղղած հեռագրին վրայ մեկնութիւններ ուղեցին: Ժիւլ Ֆալը պատասխանեց թէ անոր վրայ ամենեւին ծանօթութիւն չունէր. այլ մանաւանդ թէ երկու հեռագիր ընդունելու էր Ռուանէն և Պէռլինէն, շատ տարբեր իմաստներով, որովհետեւ «վերապահութիւններ կը բուխնային որ կրնան սպառնալիք երեւնալ», և թշնամին յայտնի կը զուրցէ թէ ինքը կը համարի որ վարչութեան խիստ պարտաւորութիւն մը ըլլայ ապստամբութիւնը զսպելու: Ապա շատ մը ծանր տեղեկութիւններ ու խօսքեր յաւել ըսելու, և իր ոգւոյն բոլոր կիրքը այն խռովութեանը վրայ թափեց, որ Պերմանացոց նահանջման շարժումը դադարեցուց:

Ինչ որ հարկ է գիտնայ ժողովը, ըսաւ, և ինչ որ դժբաղդաբար շատ խոկ ճշմարիտ է, և մեր այս դիպաց մէջ ցաւալի իրականութիւն մ'ունի, այս է թէ Պերմանացիք որ իրենց նահանջին շարժումներն սկսած էին՝ դադարեցուցին, և այն բաղմնութիւն և օրինաւոր տրտունջը որ ամեն գրաւեալ երկիրներէն ինծի կը հասնին՝ վերջի աստիճանի բուռն են. բաց ասկէ նաև գրաւող թշնամոյն կիրքը սաստկացել է, որովհետեւ տեսնալով որ այս կերպով, իր բոլոր նախատեսութեանց հակառակ, նորէն ետ դառնալով վտանգը կը սպառնացուի իրեն, իր վրէժը այն դժբաղդ ժողովուրդներէն կ'առնու, որոնց երկիրը կը կոխկըռտէ:

Հարկ է ուրեմն որ Պաղղիա նոյնը գիտնայ. Բարիւ զու վնասապարտ խռովութիւնն է, այս անմեկնելի և միշտ անիծեալ յիմարութիւնն է, որ հայրենեաց թշուառութեան չափը կը լրացնէ: (Հաշակոսեանի մեծ նշաններ):

Մարտի 26ին նստին մէջ ժողովը մեծ կրից մէջ էր Բարիւ զու ընտրութեանց յաջողութեանը համար:

Կը զուրցէին թէ պէտք էր դատաստանի տակ ձգել այն նուիրակներն որ ընտրութեանց ձեռննտու եղած էին, պէտք էր նոյն ընտրութիւնները ջնջել, Բարիւ զու վրայ յարձընել, ժողովն ուրիշ տեղ փոխադրել, և այլն: Թիէռ ատենաբանութիւն մը ընկելով՝ բոլոր այս յուզմունքները հանդարտեցուց:

Սակայն հազիւ թէ ինքը խօսելէն դադարեցաւ և ծափահարութիւնը լմնցան, 80 նուիրակաց առաջարկ մը մէջ բերուեցաւ, որոնք կը պահանջէին Բարիւ զու ընտրութիւններն ինչպէս ամենեւին չեղած ոչինչ հրատարակել: Թիէռ այս առաջարկը մերժել տուաւ:

Ուրիշ նուիրակ մը այն ատեն ոտք կ'ելէ և կը ծանուցանէ թէ Բարիւ իր տանը դրանք վրայ, հրացանահար սպաննելու արժանի, դրուածքը դրոշմեր են: Ուստի ատոր համար Պարոն Լաուդ-Պիօնն կը խնդրէ՝ ի ձախակողմեան նուիրակաց որ իրենց «բարեկամներուն» ծանուցանեն թէ այնուհետեւ ինքը ինքզինքը պաշտպանութեան վիճակի մէջ պիտոր դնէ: Կրնայ մէկը երևակայել թէ ինչպիսի աղմուկ յարուցին այս խօսքերը: Հարկ եղաւ որ նուիրակն այն խօսքերուն մեկնութիւն տայ, ըսելով թէ ինքը չէր կրնար դիտաւորութիւն ունենալ այն նուիրակաց ակնարկելու որ ժողովքին մէջ կը նստին և հետեւաբար ալ անոր իշխանութիւնը կը ճանչնան, հասկանան որ խռովարարաց հետ միաբանել են:

Հազիւ թէ այս դէպքս լմնցած էր, երբ ուրիշ նուիրակ մը ոտք կը կանգնի և գործաւորաց համազգային ընկերութեան նախատինք կը դնէ: Այն ատեն, բուռն ջրքէ համբերութիւնը կորսնցնելով, կը կանչէ. «Այդ մարդիկ յիմար են»: Ասոր վրայ աղմուկը ահեղ երևոյթ մը առաւ, և նախագահը հարկ եղաւ որ խօսքը ընդհատողը բանից կարգը կանչէ:

Այսպէս կ'անցնէր ժամանակը 'ի Վէոսայլ, մինչ-
դեռ յեղափոխութիւնը յաղթանակելով 'ի Բարիզ
կը զօրանար:

Նոյն Մարտի 27ին օրը Վէոսայլի վարչութիւնը հե-
տեւեալ հեռագիրը կ'ուղղէր գաւառներուն.

Վէոսայլ, մարտի 19.

«Բարիզու ժողովրդեան և ազգային պահանջողաց
մեծ մաս մը, գաւառաց ձեռնտուութիւնը կը փու-
թացնէ բարեկարգութիւնը վերահաստատելու հա-
մար:

«Նմանակամ զօրաց վաշտեր կազմեցէք ու կանոնա-
ւորեցէք, որպէս զի այդ հրաւերքին և ազգային ժո-
ղովին ձայնին պատասխանէք»:

Ստորագրեալ է. ԲԻԳԱՌ:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Քաղաքական պատերազմը:

Վիճակաւորաց և ժողովրդին մէջ ամենայն միաբա-
նութեան յոյս ալ բոլորովին վերնալով, այնուհետեւ
ուրիշ միջոց չէր մնար բայց եթէ զինուց իրաւը խնդ-
րել, որուն անյապաղ ձեռք զարկաւ օրինաւոր վար-
չութիւնը: Այսպէս սկիզբն եղաւ քաղաքական պա-
տերազմին:

Վէոսայլի բանակը ձևացաւ պատերազմի բանակաց
մնացորդներէն, Զվիցցերայէն ու Փերմանիայէն դար-
ձող զերիններէն, շարժուն պահանջողներէ, և թարե-
կարգոյքեան ինքնակառններէ, որ իւրաքանչիւր գա-
ւառապետ իրեն պարտք սեպեց իր գաւառին մէջ ժո-
ղովելու:

Բոլոր այս մարդիկ երկու բանակ բաժնուեցան
Մաքման մարաջախտին գերագոյն հրամանատարու-
թեանը ներքեւ: Մէկն որոշուեցաւ իբր պահեստի բա-
նակ, և յանձնուեցաւ Վինուա զօրավարին: Այս բա-

նակը երեք բաժիններէ կը բաղկանար, և իրեն յանձնուած մասնաւոր գործը՝ ժողովքին ու վարչութեան վրայ հսկէն էր: Առջի բաժնին հրամանատարն էր Ֆառն, երկրորդին Պաիւա, երրորդին Վէռօէ: Իրեն յատուկ տասուերկու հրետանի ունէր, բայց ՚ի պահեստի հրետանիներէն:

Երկրորդ բանակը, Մաքման մարաջախտին մասնաւոր հրամանատարութեանը ներքեւ, Գործօն բանակ կամ Վէռսայի բանակ ըսուեցաւ: Երեք բանակախմբի բաժնուած էր, որոնց իւրաքանչիւրն երեք բաժիններէ կը բաղկանար, և հրամանատարը էին, առջինին՝ Լատմիուլ, երկրորդին՝ Սիսէյ, երրորդին՝ Պաուայլ, հանդերձ ձիաւորներով և տասուիրեք հրետանիներով, բայց ՚ի պահեստի տասը հրետանիներէ:

Այս ամեն զօրաց կականագոյն ուժը ծովային զօրքն էր. արք կիրթը, ամենայն աշխատութեանց փորձը և կտրիճք, որք մեծաւ մասամբ հարաւային ծովափներէն կու գային, ուր տեղի ժողովուրդ ոչինչ լաւագոյն յառաջադիմութիւն կը ձանձնայ. քան զկրօս և զարքայ:

Վիճակաւորք ասոնց ընդդէմ իրենց ազգային պահանջօրդաց վաշտերն հանեցին, ըստ ամբողջութեան 80,000 մարդ:

Գլխաւորք եղան, Քլուզուէ, որ ժամանակ մը բուն բանակին վերաբերեալ մարդ եղեր էր, և Տը Ֆլոդոր լէգէնուսով Իտալիոյ 1860ին պատերազմին մէջ մտեր էր, այր եռանդուն, ամեն բանի կարող, զինուորական արի խօսքով, և գերագոյն առաջադրութեանց յարմար: Եւ Տոմպուլսքի՝ յանդուգն ու քաջ զինուորական: Ոչ ոք սակայն կարող էր կշռադատել թէ որչափ հաստատուն էր այս երկուց մարդոց հաւատարմութիւնը վիճակաւորաց մտածութեանը ու գործին: Արկէ դուրս բոլոր զինուորական գործը երիտասարդի մը ձեռքն էր, որ քիչ ատենէ ՚ի վեր բազմա-

լուեստից դպրոցէն ելած էր, — և էր հազարապետն Ռոսէլ: — Բոլոր միւս գլխաւորներն յանձնաթից ամեն դիէն երեւան ելած էին:

Գաղղիոյ քաղաքական պատերազմը 1871 տարւոյն ապրիլի 2ին սկսաւ. յիշաւ յիշատակաց թուական:

Կռուին դաշտը անհուն է, և Բարիզու շրջապատին գրեթէ երկու երրորդը կ'ընդգրկէ. — Սէնդ Ուանի դռնէն սկսեալ, Սէն Տընիի դիմացէն կ'անցնի, և մինչև ցՎէնսէն կը ձգի. այս միջոցիս մէջ եօթը բերդք կան, որոնցմէ վեցը, զՎէնսէնն ալ մէկտեղ առնելով, դաշնակցաց ձեռքն են. իսկ Մոն Վալէուիէնը Վէռսայցոց ձեռքը:

Այս մարտիցք կան, պատնէշք, հրետանեաց տեղիք, ամրացուցած վայրք, որ տասնըչորս քառակուսի հազարամեդր միջոցի վրայ ցրցկնած են: Գետինը անհարթ է. ասդիս անդին ցցուած տեղուանք կան մերկ կամ ծառախիտք, գիւղօրէք, գեղջային տունք, պատով շրջապատած ամարանոցք, մահարձաններով ծածկած շէնքեր, ջրանցքներ և բարձրաւանդակք՝ հանդերձ ստորերկրեայ ապաստանարաններով:

Մարտի 20էն ետքն որ վարչութիւնը փախաւ Բարիզէն, ազգային պահանջօրդ տիրեցին Պիսէդուր, Մոնուուս, Վանս, Իսի ու Վէնսէն բերդերուն, Հօդ Պաիւէն ամրացուցած պատնէշներուն, Շադիյոնի հրետանեաց, և ամրոցներէն հեռի գտնուող ուրիշ կարևոր տեղեաց. — միով բանիւ՝ այն ամեն տեղերու որ Գերմանացոց ձեռքը չէին, Մոն Վալէուիէնը ՚ի բաց առեալ: Այն ամեն տեղեաց պահպանութիւն ընողք ինքնակամ անձնամատոյց ոմանք եղան. որովհետեւ դաշնակիցք երբեք մտքերնուն չէին անցուներ որ Թիէն միտքը դնէ Բարիզու վրայ կայծակի ու երկրթի բազուկ մը երկնցնել:

Սակայն այս խաբէական յոյսը շատ չքէց:

Թիէն մէկէն թշնամութիւնները Հրատարակեց,

այլ կամաց կամաց սկսաւ պատրաստութիւններ տեսնալ, ամեն կողմէն զօրքեր ժողովելով: Այն ատեն, պաշտպանութեան զգածմունքէ մը շարժեալ, Բարի զեցիք սկսան դէպ ՚ի թշնամեոյն սահմանն ամենայն ուղղութեամբ խուզարկութեանց գումարտակներ ղըկել, որոնք ՚ի Գուռալովուա, ՚ի Բիւդօ և ՚ի Ռիւէյլ տեսնուեցան: Այլ ևս քիչ մըն ալ անդին և Վէռ սայլի ամրութեանց կը մերձենային:

Թիէռ և ժողովականք մեծ անձկութիւն մէջ կը գտնուէին, տեսնելով որ վտանգն այնպէս մօտանց իրենց կը սպառնար, մինչդեռ ինքզինքնին պաշտպանելու ուրիշ միջոց չունէին, բայց եթէ այն վաշտերն որ Բարիդէն հետերնին տարեր էին, ուր ամենը ժողովըրդեան հետ գրեթէ եղբայրակցելու վրայ էին: Սակայն վտանգը մօտալուտ կը սպառնար. հարկ էր յարձակման մը ձեռք զարնել, որպէս զի կարելի ըլլայ կեցընել այն ալիքներն որ մերթ ընդ մերթ գուրս ցրցուելով կ'երևնային: Այսպէս ուրեմն գործ տեսնելու որոշումն ըրին:

Մէկիկ մէկիկ որոշուեցան բոլոր այն մարդիկ որ գործին սկիզբն ընելու էին. նախ օստիկանութեան և ծովային զինուորքն ընտրուեցան և այն բարեկարգութեան հին զօրականքն, որ սեպտեմբերի չորսին ժողովրդէնէն այնչափ նեղութիւն քաշած էին և սրտերնուն մէջ ոխ կը պահէին: Ասոնց թիկունք տրուեցան մաս մը ափրիկեան հեծելազօրուն, որոնց հրամանատարութիւնը յանձնուած էր Կալիֆէ մարգիզին:

Ապրիլի 2ին բոլոր այս հաւաքածոյ զօրքերը, երեք ջոկատ ձևացուցած, այս է՝ Պէռնատ և Տօտէ ջոկատը և Կալիֆէ հեծելազօրաց ջոկատը, յանկարծակի սկսան յառաջ քալել, և ազգային պահանջողաց վրայ իյնալով, որ ՚ի Գուռալովուա և ՚ի Նէյլի կը գտնուէին, անոնց հետ զարնուիլ:

Նոյն այն օրը կիրակի օր մըն էր. Բարիդու ժողո-

վորդը այն հրացաններուն ու թնդանթից չարագուշակ ձայնը լսեց: Այն անընդհատ թնդիւններէն բուլըր քաղաքը ապշութիւն մը ու խոր տրտմութիւն մը տիրեց, վասն զի հասկըցուեցաւ որ Բաղաքական կռիւն զոր այնչափ ջանացեր էին խափանել, վերջապէս սկսելու վրայ էր:

Իրաւ է որ արդէն քանի մը օրէ ՚ի վեր Վէռսայլի յառաջադէմ պահակերաց և ազգային պահանջողաց մէջ պզտի կռիւններ հանդիպեր էին, բայց այն ամենը թեթեւ զգացութիւնք էին ու մեծ ծանրութիւն մը չունէին: Հետզհետէ աւելի ընդհանուր և աւելի արիւնահեղ կռիւ մը մօտալուտ և անհրաժեշտ կ'երևնար: Ահաւասիկ ինչպիսի պարագայից մէջ թշնամութիւնք սկսուեցան:

Առաւօտեան ժամը ութ ու կիսուն, Վէռսայլցոց զօրքը Գուռալովուայէն Նէյլի կամրջին վրայ քալեց, ուր տեղ ազգային պահանջողք պահպանութեան կէցեր էին. մէկէն մերձենալով կը հրամայեն անոնց որ տեղը թողլով ետ քաշուին: Ազգային պահանջողք ընդհակառակն անոնց ուրիշ կերպ պատասխանելով կը հրաւիրեն զիրենք որ թշնամութիւնը թողլով ժողովրդեան հետ միաբանին: Վէռսայլի զօրաց հրամանատարը տեսնալով որ ամենայն խօսք ունայն էր, մէկէն դիտաւորութիւնը ՚ի գործ դնելով՝ կրակ ընելու հրաման կու տայ: Նոյն կրակին ազգային պահանջողք ալ մէկէն կրակով կը պատասխանեն, և անոր վրայ Վէռսայլցիք ետ կը քաշուին: Բիւդոյի ազգային պահանջողք ալ (37դ վաշտը) Բարիդեցոց հետ միաբան էին: Ուստի իրենք ալ փութացին ու Մէնի գետափը աստիճանաբար բանակելով Վէռսայլցոց հետ կռուիլ սկսան:

Այն ատեն դաշնակցաց մէկ քանի վաշտք Նէյլի կամրջէն անցնելով մինչև Գուռալովուայի բոլորըն կը հասնին: Այլ հոն հասնելով, Վէռսայլցիք կը սկսին

վրանին սաստիկ կրակ թափել: Հոն տեղ երկու կողմէն ալ երեք քառորդի չափ մէկզմէկ մահազոյժ կրակով մը գնդակոծելէն ետեւ, յանկարծ անդիէն ժողովին զօրաց օգնութեան կը հասնին: Ազգային պահանջօրդք աներկիւղ շատ անգամ փորձ կը փորձեն կտրել անցնիլ, սակայն միշտ ետ կը քշուին:

Ժամը տասնին ատենները Մոն Վալէռիէնի զառիւ վայրին այն կողմն որ Գուռալովուայի վրայ կը նայի, մէկ քանի միդուայէօզներ կը դրուին, ու կը սկսին զԲարիզեցիս զարնել: Բարիզեցիք հետերնին ամենեւին թնդանօթ չունէին. որով այն հարուածներէն անընդհատ զարնուելով, սարսափը կը տիրէ սրտերնուն, և տեղիք տալով անկարգաբար կը փախչին դէպ'ի Բարիզ: Սակայն վերջապէս իրենց սպայք աճապարելով զիրենք նորէն կը հաւաքեն ու կը կարգաւորեն, և Սէնի աջակողմեան գետափին վրայ կամուրջը պաշտպանելու համար շինուած պատնիշին ետեւ պատսպարուելով, կը սկսին Վէռայլցոց վրայ հրացանի սաստիկ կրակ թափել:

Այս ատենս Վինուա զօրավարն որ ժողովին զօրաց կը հրամայէր, Գուռալովուայի բոլորչի տեղը թընդանօթներ ու միդուայէօզներ բերել կու տայ, և հրետանիի կարգաւ կը շարէ: Անոնցմով կը սկսի ազգային պահանջօրդները հարուածել, որոնք ըստ բաւականի պաշտպանեալ չէին: Նէյլի ճամբան գնտակներով ու ռումբերով կը ծածկուի, որոնցմէ ոմանք ալ պատնիշէն անդին կ'իյնան:

Այս միդուայի անձրեւի տակ, որոնց գնտակներն նաեւ Նէյլի տանց վրայ ալ կ'իյնան, ազգային պահանջօրդք անկարգաբար դէպ'ի պատնիշը կը քաշուին, մեծ կորուստներ ընելով: Սակայն իրենց այս արիւնահեղ նահանջը պաշտպանելու համար՝ ազատ հրացանաւորք յառաջ կը նետուին, և ինքնակամ կռուի պալտեանց ընկերութեամբ ցրիւ հրաձիգք կը շա-

րուին, և մերթ հրացանով մերթ սլաքով Վէռայլի զօրաց հետ կռուելով՝ նահանջը կը պաշտպանեն: Այսպէս կատաղաբար գրեթէ մինչեւ Մայո դուռը կը կռուին, և ազգային պահանջօրդք այն դռնէն ներս մտնելով, պատուարին ետեւ կը պատսպարին:

Կէսօրուան դէմ, այդ կռիւը, որ քաղաքական պատերազմին ամենէն զզուելի, և ամենէն զարհուրելի յառաջաբանն էր, դադարէր էր:

Վէռայլի զօրքը գրեթէ հարիւր մեղք հեռաւորութեամբ մտնեցեր էին ամրութեանց: Բարիզու բոլոր դռները գոցուեցան: Կը գուշակէին որ թշնամութիւնք անմիջապէս նորէն սկսելու էին:

Այս գործը գլուխ տանելով Վինուա զօրավարը, Բարիզեցոց փոխադարձ յարձակմունքէն վախնալով, հրամայեց բոլոր առած տեղերը դատարկելով ետ քաշուիլ, և այսպէս ժամը վեցին Վէռայլցիք Մոն Վալէռիէնի կողմէն ետ քաշուեցան:

Այդ տխուր օրը ոստիկանութեան զինուորները, առանց մասնաւոր քննութեան, մէկ քանի բռնած գերիներ հրացանով սպաննեցին:

Այսպիսի բուռն սկզբնաւորութեան մը վրայ Բարիզու մէջ մեծ անհանգստութիւն մը սկսաւ տիրել: Մէկմէկու հակառակ ձայներ կը քալէին ժողովրդեան մէջ: Ոմանք, գուցէ բարեմտութեամբ, կ'ըսէին թէ Վէռայլցիք ետ քշուեր էին: Այդ վկայութեանը, որ իրաւապէս հանդիպածին բոլորովին հակառակն էր, ոչ միայն ժողովրդեան մէկ մասը հաւատք կ'ընծայէր, հապա, որ օտար իսկ է, նաեւ Վիճակին անձինքներէն ոմանք ալ կը հաւտային: Անանկ որ ապրիլի 2ին նրստին մէջ Վիճակին անձինքներէն ոմանք որ յուզմանը աւելի ջերմ էին, անխորհրդաբար Յաղթութիւն, յաղթութիւն, կը կանչէին: Սակայն ուրիշ աւելի հանդարտախոհ անձինք կ'ըսէին թէ ինչպէս տղայական և ծիծաղելի բան էր կրից պատճառաւ այդպէս

բոլորովին կուրցած մնալը: Եւ ստոյգը յայտնելով ծանուցին թէ ազգային պահանորդք յաղթուեր էին, և ալ անկարելի էր նոյնը կեղծել: Ուստի անոր վրայ Վիճակին անձինքներէն ընկերականաց մասը ձայնը բարձրացնելով՝ սկսաւ մեղադրել զգործարարներն որ առանց Վիճակին խորհուրդ հարցնելու և ոչ իսկ գործադիր Յանձնաժողովէն թոյլտուութիւն առնելու, կուռն սկիզբն ըրեր էին:

Այս արդար յանդիմանութիւնները լսելով, յեղափոխական հասարակապետականք պատասխանեցին թէ իրաւացի բան մը չէր այն մարդիկը մեղադրել որ մահու դիմագրաւ կ'երթային:

Վէստորունէն ետքը ազգային պահանորդաց ընդհանուր կոչը բոլոր քաղաքը հնչեց: Պէտժուէ զօրավարին առաջնորդելովը, ազգային պահանորդաց վաշտերն իրենց թնդանօթներովը հանդերձ, Նէոյլի ճամբուն մէջ սկսան ժողովիլ:

Արեւմտեան կողմի պատնէշը զինելու վախճանաւ թնդանօթներ սկսան տարուիլ: Այլ պատնիշին եւքը քիչ մը դժուարեւանելի ըլլալով, ազգային պահանորդք անուոց ներքեւ մտած կը վարէին զանոնք: Քիչ ժամանակի մէջ բոլոր թնդանօթ մահահանաց վրայ զետեղուեցան: Մի և նոյն ատեն հրաման կը խրկուէր Մայո դրան երկաթուղոյն կայարանին, որ բոլոր սրահները վերադարմանութեան տեղեր պատրաստէ: Բարիզու հարաւային դին զինուորական ճամբուն վրայ մեծ յուզում մը կը տիրէր: Ամենայն միջոցներով դէմ դնելու կը պատրաստուէին, ու կը հանդերձէին կուռն սկիզբն ընելու:

Ազգային պահանորդաց երեք հրամանատար զօրավարները Վիճակին գործադիր Յանձնաժողովին քովը երթալով, յեղափոխական ժողովրդեան փախաքը կը յայտնեն, անմիջապէս Վէստայլի վրայ քալելու: Եւ յերաւի քաղքին կեդրոնէն դուրս եղող թաղերուն

ազգային պահանորդք, առաւօտեան հանդիպածնուրուն վրայ շատ կիրք ելած ըլլալով, բազմութեամբ իրենց հաւաքուելու տեղը կը դիմէին, հաստատուն մտքերնին դրած ըլլալով յարձակման սկիզբն իրենք ընելու:

Սակայն այդպիսի առաջարկի մը դժուարութիւնը և ոչ իսկ կը մտածէին, նա մանաւանդ իրենց յետին մտածութիւն մը ըրեր էին: Իրենց անանկ կ'երեւնար թէ Վէստայլի զօրքը անանկ բազմութիւ ազգային պահանորդաց բանակ մը տեսնալով, շատ պիտոր չընդդիմանար, և դարձեալ դէմ ալ կենալու որ ըլլար, անյաղթելի արդեւք մը ըլլալ չէր կրնար:

Զօրավարը իրենց յարձակման յատակադիծը յայտնեցին գործադիր յանձնաժողովին: Ազգային պահանորդք երեք բանակախումբ պիտոր բաժնուէին, որ երեք այլ և այլ ճամբաներով Վէստայլի վրայ պիտոր քալէին: Մէկը Վոժիւառ դունէն ելլելու էր, և Խսիի, Շադիյոնի, Սէվաի և Մէօտոնի վրայէն պիտոր քալէր. միւրը Գուռպրվուայի, Բիւդօի, և Պուզանվալի բարձանց վրայէն պիտոր երթար. իսկ երրորդը Մոն Վալէուիէնը շրջելով, Ռիւէյլէն և Պուժիւլէն պիտոր անցնէր:

Համոզուած էին թէ Մոն Վալէուիէնը իրենց դէմ պիտոր չկուռէր: Վասն զի մարտի 20ին բերդին հրամանատարին պատուէր գնացած ըլլալով որ անձնատուր ըլլայ, պատասխան տուած էր թէ երբեք Բարիզու վրայ գնտակ արձրկելու չէր. այլ մի և նոյն ատեն կը հասկըցնէր նաև որ միայն պատերազմի պաշտօնէին պատուէրքին հնազանդէր պիտի: Այդ պատասխանը հաճոյ անցած էր. վստահութիւն ունէին թէ այս գործիս մէջ Մոն Վալէուիէնը չէզոք պիտոր մնայ:

Գործադիր Յանձնաժողովը անիոյթ եղաւ զօրավարաց առաջարկին ու յատակադիծին: Ուստի պա-

տուիրեց անոնց որ սպասեն, և Վիճակին խորհուրդը և կամբը չհարցուցած, ամենեկին բան մը չընեն:

Սակայն կռուին գրգիռը մեծ էր, ու զինուորեալները հանդարտեցընել անկարելի: Բոլոր Բարիզու յեղափոխականք ոտքի վրայ էին, և աներկիւղ համարձակութեամբ կռուի կը վազէին: Ողջոյն գիշերն ազգային պահանջողաց վաշտերը, իրենց զօրավարներէն գումարուելով՝ առանց Վիճակէն մասնաւոր հրաման մը ունենալու, Նէօյլի շրջակայքը և Վէռսայլի դուռը եկան խռնեցան: Ամենքը լի էին եռանդեամբ. ծերը ու երիտասարդք մի և նոյն աշխուժով կը քալէին: Հաստատուն մտօք յառաջ կը դիմէին, անյողդողդ սրտիւ որոշած ըլլալով իրենց իրաւունքը պաշտպանելու: Սւադելի չէր արդեօք ըսել որ այն քաջ և եռանդուն մարդիկներուն մէջէն շատերը յաջորդ օրը նոյն իսկ Գաղղիացւոց գնդակներէն պիտոր սպաննուէին: Միթէ ցաւալի չէր այդպէս յայտնի ընել աշխարհիս առջին որ իրենց ներքին հակառակութիւնները լուծելու համար, բարբարոս ժողովրդոց նման ուրիշ միջոցներու ձեռք զարնել չէին գիտեր, բայց եթէ վայրագ բռնութեան: Նոյն իսկ կանայք այս պատերազմիս ահաւոր կրակը բորբոքելու կը ջանային. շատերը պուլվարները կեցած, գրգռիչ խօսքերով կը յորդորէին այն ազգային պահանջողք, որ յառաջապահ տեղերը երթալու կը քալէին:

Ինչպէս վերն ըսինք, գործադիր յանձնաժողովը պատուիրեր էր զօրավարաց որ առանց վիճակին հրամանին ամենեկին թշնամական գործի մը ձեռք չզարնեն: Սակայն ապրիլի 3ին օրը զօրավարք ազգային պահանջողաց գրգռեալ ոգիքը հանդարտեցընել չկարենալով, տեղիք տուին անոնց բռնութեանը, և որոշեցին որ անմիջապէս, իրենց յայտնած յատակագծին համեմատ, Վէռսայլի վրայ քալեն:

Ի Վոժիւաւու և Վէռսայլի ու Վանվի դռները հաւա-

քուած զօրաց գլխաւոր հրամանատարք էին Տիւվալ և Էօտ զօրավարները. իսկ անոնք որ Նէօյլի ճամբուն մէջ ժողովէր էին, Պէռֆուէ զօրավարին և Ֆլուռան հաղարապետին հրամանին կը հպատակէին: Պէռֆուէ զօրավարն անկարող և ծիծաղի արժանի մէկ մըն էր. իսկ Ֆլուռան արի ու յանդուգն, այլ շփոթ մտօք:

Իւրաքանչիւր վաշտ քմացը համեմատ ուզած զօրավարն ընտրելով անոր քովը խմբեցաւ, առանց ինչ և իցէ պատուէր մը ընդունելու: Ամենքը պարզամիտ վստահութեամբ ու խաբէական յոյսերով լքուած էին: Մէկ քանի վաշտք հազիւ թէ հրամանի կը հնազանդէին. շատերն առանց իսկ հետեւին կերակուր առնելու ճամբայ կ'ելլէին: Հրամանատարաց շատերն ալ ամենեկին զուրկ էին ինչ և իցէ զինուորական գործոց հմտութենէ: Այսպէս առանց զինուորական բարեկարգութեան և գէշ առաջնորդութեան մը ներքեւ, այս մարդոց բանակը Վէռսայլի վրայ յարձակելու կ'երթար, առանց կանխաւ այն ձեռնարկին դժուարութիւնները մտածելու, և ոչ իսկ այն միջոցներն ալ պահոված ըլլալու որ նոյնը յաջողցնելու համար ամենակարեւոր էին: Արանկ խեղճ վիճակի մէջ անտարակուսելի էր որ այն անմիտ փորձը մահադոյժ ձախորդութեամբ մը պիտոր լմբնար: Եւ յիրաւի, այդ ձախորդութիւնը տեղի ունեցաւ, կէսօրուրնէ ետքը նախ այն զօրաց համար որ Գուռպրիւուայի ճամբով Բարիզէն ելեր էին, և նմանապէս օրուան վերջերն ալ այն վաշտոց համար որ Վէռսայլի դռնէն՝ դէպ 'ի Դադելյոնի տափարակն ու Սէվուի և Մէօտոնի բարձունքը քալեր էին:

Նախ այն ազգային պահանջողաց սիւնն որ Նէօյլի կամրջէն Սէն գետն անցեր էր, Մոնվալէռիէնի ստորուտէն անցնելով երկու կտրուեցաւ. վասն զի իրենց յուսոյն հակառակ, Մոնվալէռիէնը փոխանակ չէզոք կենալու, իր երկդիմի դիմակը մէկդի ձգելով՝ սկսաւ զի-

րենք գնդակոծել, որով երկուքի ճեղքեց զիրենք: Այն հատուածն որ դեռ ևս բերդէն կրակ ընել չսկըստուած՝ բերդէն անցած էր, երկու մասն բաժնուեցաւ, որոնցմէ մէկը Բիւդօի վրայէն յառաջ քալեց, միւսը Նանդեօի ճամբէն՝ մինչև ցՈւիւէյլ, Պուժիվալ և Շադու հասաւ, կալիֆէի հեծելազօրը առջևէն հալածական տանելով:

Վինուա զօրավարն այն ատեն դաշնակցաց դիտաւ որու թիւնն հասկընալով, բոլոր իր ուժը փորձի դրաւ յաղթանակելու, մինչդեռ ի Վէլուսայլ ժողովն ու վարչութիւնը կը դողային:

Կալիֆէ որ յաջողեր էր դարձեալ ճակատ յօրինելու, անցքը գոցեց և ապստամբաց քայլը դադարեցուց: Վինուա ալ Պուզանվալի կատարներուն վրայ ելեցաւ, և դէմ դրաւ թշնամեաց այն սեան որ տիրած էր Պուժիվալի: Կուր այն ատեն սաստկաբար սկսաւ սակայն յանկարծ այն սիւնը սարսափէ մը բռնուելով, երազընթաց փախաւ ցրուեցաւ: Այսպէս Վէլուսայլի զօրքը դիւրաւ յաջողեցաւ հալածելու զանոնք:

Իսկ սեան այն հատուածն որ մասնաւոր կերպով Մոն Վալէռիէնի մահառիթմ գնտակներէն հարուածեր էր, անպատմելի անկարգութեամբ Նէյլի կամուրջը դառնալով, այն տեղը պահպանութեան թողուած ազգային պահանորդները մղեց, և այլ և այլ դռներէ Բարիզ մտաւ, Մատնութիւն կանչելով: Ազգային պահանորդք իրենց հապճեպ փախստեան մէջ, Մոն Վալէռիէնի այն կողմի զառիվայրին վրայ որ դէպ ի Բարիզ կը հայի, թնդանօթ մը թողուցին. զոր տըղայք այն տեղէն առնելով Բիւդօ ինջեցուցին, և յետոյ այն տեղի ազգային պահանորդք առնելով մինչև Նէյլի կամուրջը տարին:

Այն ազգային պահանորդք որ Վէլուսայլի դռնէն ելեր էին, վանլ և Իսի բերդերուն և Շադիյոնի հրետանին օգնութեամբ Մէտոնի տիրեցին ու դղեակը

առին, որ արդէն կիսով չափ այրած էր, և հոն դադարեցան: Սակայն Վէլուսայլի կողմէն Ֆառոն զօրավարը աճապարեց ու սաստկութեամբ վրանին իյնալով, յամառ կռուէ մը ետքը յաջողեցաւ զանոնք ետ մղելու և նոյն դերիցը նորէն տիրելու: Այսպէս անկէ ալ վաճառուելով Բարիզեցիք, բռնադատուեցան իրենց Շադիյոնի դիրքերը քաշուիլ, և անկէ գնդակոծել զՎէլուսայլիս, որոնք նմանապէս ռումբերով իրենց կը պատասխանէին:

Ազգային պահանորդաց ուրիշ մէկ բաղմաթիւ հատուած մըն ալ, որոնց յառաջապահ գունդը ցորեկուան վերջերը Շալիյի շրջակայքը հասեր էր, շուտ մը ժողովին զօրաց յարձակմունքէն բռնադատուեցաւ ետ քաշուիլ ու Պլամաուի և Շադիյոնի պատնէշներուն ետև պատսպարիլ:

Միով բանիւ, այդ ապրիլի երրորդ օրը, որ շատ մահաբեր եղաւ ազգային դաշնակից պահանորդաց, ամենեւին իրենց յիմար յոյսերէն մէկի մըն ալ յաջողութիւն չբերաւ. ինչ ուղղութեամբ որ ելեր էին Վէլուսայլ երթալու, հարկ եղաւ որ դիտաւորութիւններն մէկդի դնեն և նոյն ուղղութեամբ նորէն Բարիզ դառնան:

Այս կռուին ձեռնարկող ազգային պահանորդաց թիւն էր ութսուն հազար. հետերնին հարիւրի չափ թնդանօթ ունէին, և մէկ քանի ալ Միդալլէօզ:

Այս կռուիս մէջ Ֆլուռան իսկ կեանքը կորսնցուց. Ռիւէյլի մէջ յանպատրաստից բռնուելով՝ ոստիկանութեան գնդապետէ մը սպաննուեցաւ: Այս անհանդարտ ու դեգ մարդուն նկատմամբ ահաւասիկ գրիչ մը ինչպէս կը խօսի, անոր վարուց համառօտ նկարագիր մը տալով:

« Ֆլուռան ի Ռիւէյլ գերի բռնուեցաւ:

— Անձնատուր եղիր, կանչեց իրեն ոստիկանութեան զինուոր մը: Այլ Ֆլուռան ատրճանակի հա-

բուժութիւն մը անոր պատասխանեց: Ուրիշ ոստիկանու-
թեան զինուոր մը սրովը փորին վրայ խոցեց զինքը,
ուրիշ զինուոր մըն ալ, նմանապէս սրով, գլուխը ճեղ-
քեց: Ոմանք ատրճանակին հարուածը կ'ուրանան ու
կարծեն որ զինքը բռնի սպաննած ըլլան: Ո՛րչափ մուծ-
դէպքեր, ուսկից ճշմարտութիւնը երբեք պիտոր չպար-
զի: Այլ ինչպէս ալ ըլլայ, մեռնիլը ստոյգ է, վասն զի
իր մարմինը 'ի վէճսայլ ճանցան: Իր մայրն այս առ-
տու ելաւ վէճսայլ գնաց որ իր որդւոյն դիակն առ-
նու: Ինչո՞ւ համար արդեօք այս մարդուն օրհասն, որ
այս ետքի տարիներուն ամեն յեղափոխիչ շարժմանց
մէջ խառնուեցաւ, զոր և մասնաւոր կերպով խաղա-
ղութեան ու բարեկարգութեան մարդիկ պէտք է ա-
տեն, զմեզ այնչափ կը դժգոհեցնէ: Տիւրքալ զօրավա-
րին մահը մեր վրայ այնչափ ազդեցութիւն չընաւ:
Ֆլուռան մեռնելով զմեզ կը տրտմեցնէ: Ա՛հ, այդ ա-
նոր համար է որ այս ետքինս ջերմ ու համոզեալ ոգի
մ'ունէր, և անկեղծ մէկ մըն էր: Հաւատացեալ մըն
էր: Ի՞նչ ալ ըլլայ կրօնքը, առաքելալը միշտ յարգու-
թիւն կ'ազդէ, ու վկայն ցաւակցութիւն: Այդ առա-
քեալն, այդ վկայն ճոխ ծնած էր. հռչակաւոր գի-
տունի մը տղայ ըլլալով, կրնայ զուրցուիլ որ ինքն ալ
գիտուն ծնած ըլլայ: Յետոյ, դեռ ևս երիտասարդ
հասակին մէջ, քաղաքականութեան արկածից մէջ
նետեց ինքզինքը: Ի կրետէ կը կուռէին, ելաւ կրետէ
գնաց: Հոն նոյն իսկ ապստամբութեան դէմ ապստամ-
բեցաւ, ոստիկանութիւնը ոչինչ համարեցաւ, բռ-
նուեցաւ, փախաւ արգելանոցէն, նորէն բռնուեցաւ:
միով բանիւ առասպել մը հնարեց, վէպ մը ստեղծեց:
Ճշգիւ ըսելով, որովհետեւ վիպասանական կեանք մը
ունեցաւ, անոր համար ալ հետաքրքրական մէկ մըն
է: Նորէն Քաղզիա դարձաւ: Մեծանձն ոգւով իր
դրամին շուայլ ինչպէս նաեւ իր արեան, ձմեռուան ժա-
մանակ Պէլլիլի հացէ ու կրակէ զուրկ թշուառներուն

կ'օգնէր: Եւ յիրաւի ձեղունէ ձեղուն կը քալէր, կը
քննէր, կը մխիթարէր և հոգի կու տար: Կը յիշէր
ինչ որ Վիկտոր Հիւկոյն վսեմ Բօլին Ռօլանի նկատ-
մամբ կը պատմէ: Ֆլուռանի հոգին ալ Բօլին Ռօլանի
հոգւոյն կը նմանէր: Այդ հայրենասէրն Ողորմու-
թեան քոյր մըն էր: Միւս կողմանէ քաղաքականու-
թեան ջերմ հետամուտ, և ընկերական մտացածին
երջանկութեան մը բնուող, ամենէն յուսահատ խըն-
դիրներուն մէջ ամուր բազկաւ մը կը նետուէր. ոչ
ոք երբեք քան զինքը նուազ խոհեմութեամբ շարժե-
ցաւ. ինքը նոյն իսկ թափառական, անկանոն և ամեն
բանի զարնուող գործունէութիւնն էր: Մնչարժ մը-
նալը արգիլուած բան մըն էր իրեն, երբ անգործ կը
ցուցնէր ինքզինքը, ըսել էր որ մութին մէջ գործ կը
տեսնար, և միշտ գործ մը կ'ընէր: Հանուի Ռոշֆօռին
հետ ներքին բարեկամական սիրով կապուեցաւ: Այդ
երկու « խռովայոյզ » մէկն իր գրչովը, միւսն իր բազ-
կաւը, մէկմէկու մտածել կու տային: Ռոշֆօռին
կշտամբական չափազանցութիւնները, Ֆլուռանին
վրդովիչ չափազանցութիւնները կը յիշեցնէին: Այդ
երկու բնութիւնը երբեմն մէկմէկու հակառակ կ'ել-
լէին. սակայն բարեկամութեամբ կապուած էին:
Տեսած էք երբեք գործատան մը մէջ երկու սկզբնա-
վարժ տղոց այն հռչակաւոր զաւեշտը ներկայացնելն
որ կը կայանայ ասոր վրայ, որ մէկն ինչուիցէ նիւթի
վրայ կը խօսի, մինչդեռ միւսն իր ընկերոջը ետեւը վեր-
արկուի մը տակ ծածկուած, ձեռքերն կ'երկնցնէ
և ամենէն այլանդակ ձևերն կ'ընէ: Ռոշֆօռ ու Ֆլու-
ռան ալ քաղաքագիտութեան մէջ այդ զաւեշտը կը
խաղցնէին, մէկը շաղփաղփելով, միւսը տատանելով:
յետոյ մէկմէկէ բաժնուեցան, և այս՝ Վիկտոր Նուառի
յուզարկաւորութեան օրը դիպաւ: Այն օրը Հանուի
Ռոշֆօռ, պէտք է այդ բանին համար իրեն արժանիքը
տանք, բազմութիւ մարդիկ զարհուրելի վտանգէ մը

պահեց: Ֆլուռան կ'ուզէր որ մարմինը 'ի Բէռ Լաշէզ տարուի. — Ճամբան զարնուելու ու խռով հանելու էին. այս բանս խռովչի մը ուղածն էր: Յաղթուեցաւ. խօսքը յաղթանակեց. « վրէժխնդրութիւն » արտաբերող հազարաւոր ձայնք օդը հնչեցին, սակայն միայն ձայնք լուեցան, և մէկ քանի գերեզմանք ապակահուեցան Նէյլիի գերեզմանատան մէջ: Ֆլուռան լաւագոյն առթի մը սպասեց խռովելով: Պատնէշ-մարդն էր: Չէր կրցած ըմբռնել որ սալայատակին վրայ կարենայ քալուիլ. իրեն մտածութեանը նայելով սալայատակն անոր համար եղած էր որ փողոցներուն լայնութեամբը կարգաւ դիզուի և հայրենամոլքը պատըսպարէ: Միւս կողմանէ թէպէտ և միշտ սև զգեստը կը կրէր, այլ այն սև զգեստներէն չէր որ խռովը յարուցանելով իրենք կը քաշուին կը ծածկուին մինչդեռ այլք կը կուրին. անձամբ կը պաշտպանէր այն պատնէշներն որ ինքը շինելու հրամայած էր. ամեն դին ուր մահու սպառնալիք կար ինքը կը դիմէր. և սակայն իր ինքնագրգիռ մշտնջենաւոր շարժման մէջ, բարեսիրտ երիտասարդի մը խաղաղ ու քաղցր երևոյթն ունէր, ազնուազարմ փափուկ մարդավարութիւնն, ու տղու մը զարմացական աչքերը: Այդ քաղցր, հանդարտ, գեղեցիկ երևոյթովն է անշուշտ որ զինուորին սրին տակը ինկաւ: Հիմա մեռած է. վրան կրնայ դատաստան ըլլուիլ, կրնայ մեղադրուիլ, այլ զինքն ատել կարելի չէ: Դիւցազն խենթ մըն էր. Վիճակն-անանկ ինչպէս որ մեր արդի տէրերը զնոյնը մեղի կը ներկայացընեն-այդ անձին արժանի չէր »:

Նոյն այս ապրիլի երրորդ օրը, եղբայրասպան կը ուրին ազդած կրից յուզման ժամանակը, Վիճակին անձինք իշխանական ատեանի փոխուելով, հետեւեալ վճիռը որոշեցին.

Բարիզու վիճակը,

Նկատելով որ Վէռսայի վարչութեան մարդիկ, քաղաքական կուրին հրաման տուին և սկիզբն ըրին, Բարիզու վրայ յարձըկեցան, ազգային պահանջք, ռազմիկ զինուորք, կանայք ու տղայք սպաննեցին ու վերաւորեցին.

Նկատելով որ այդ ոճիրը կանխաւ խորհելով և դարանակալութեամբ գործեցին, ընդդէմ ամենայն իրաւանց և առանց գրգռութեան,

Եւ վճռէ,

Յօդ. 1. Թիէռ, Ֆալուր, Բիգառ, Տիւֆոր, Սիմոն և Բողիւօ պարոններն ամբաստանութեան ներքեւ ինկած են:

Յօդ. 2. Իրենց ինչքը պիտոր դրաւուին ու պահեստի տակ պիտոր դրուին, մինչև որ ժողովրդեան ատեանին առջևը ելլեն:

Արդարութեան և հասարակաց ապահովութեան պատուիրակներուն յանձն է որ ներկայ վճիռս կատարել տան:

Բարիզու վիճակը:

Բարիզու Վիճակը մի և նոյն օրը ծանոց նաեւ թէ « բոլոր այն քաղաքացւոց ընտանիքը, որ Բարիզու և Վազզիոյ Հասարակապետութեան դէմ դաւադիր թագաւորականներուն ոճրագործ բռնութիւնը մերժելու համար մեռեր էին կամ մեռնելու ըլլային, ինքը կ'որդեգրէր »:

Ապրիլի 3ին օրը, ժամը երեքին ատենները, երեք հարիւր կանանց խումբ մը Պոնդոուտ հրապարակին մէջ կը հաւաքուէր: Այս կանանց խումբը, առջևնուն կարմիր դրօշ կրող կնիկ մը ունենալով, դէպ 'ի Բուան

տիւ ժողով սկսաւ քալել, « Ի վէճասայլ, կեցցէ Հասարակապետութիւն, կեցցէ վիճակ » կանչելով: Պատուարը հասնելով արգիլեցին անոնց պարիսպներէն դուրս ելլելու: Իրենց ունեցած նպատակը հարցընողներուն՝ զարմանալի հանդարտութեամբ մը ու վստահութեամբ կը պատասխանէին. « Մեր էրիկներուն քովը կ'երթանք, որ վէճասայլ երթալու ճամբայ ելան »:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Քաղաքական կռուիւն շարունակութիւն:

Ապրիլի 3ին օրը, ըսինք, վիճակաւորաց կռուին ելքը անյաջող գնացեր էր: Ի վերայ այսր ամենայնի իրենց դիրքերէն մէկ մըն ալ չէին կորուսած. այլ այս կորստեան դէպքն ալ ապրիլի 4ին պահուած էր:

Առջի օրուան սկսուած կռիւը Սէնի աջակողմեան գետափին վրայ դադարեր էր. ազգային պահանջողք որ միայն իրենց թափին հետեւելով անխոհեմաբար մինչև ցոլիւէյլ և Պուժիվալ յառաջեր էին, վերջապէս Ռուանի երկաթուղիին վրայէն յաջողեցան Բաբիզ դառնալ:

Գետին ձախակողմեան ափին վրայ, վէճասայլի զօրքը զգաճնակիցս մինչև իրենց Գլամառի ու Շադիյոնի պատսպարանները քշեցին տարին: Այս կողմէս կռիւը դիշերանալու ատենը լմրննալով, յաջորդ օրը դարձեալ անյուր կատաղութեամբ մը սկսաւ: Ժողովուած բանակին նպատակը, Շադիյոնի տափարակին

տիրելն էր, որ հարաւային բերդերուն վրայ կը նայի, և Մէօտոնէն Վէռօսայլ տանող ճամբան կը պաշտպանէ: Այն ազգային պահանորդք որ առջի օրունէն 'ի վեր նոյն տափարակը բռնած բանակած էին, ամենակին անփոյթ եղան նոյն կարևոր դիրքն ինչպէս որ պէտք էր ամրացնելու, որպէս զի իրենց ընելու յարձակմանց մէջ կարենան անկէ ալ պաշտպանուիլ:

Այսպէս առաւօտը ժամը 11ին, Վէռօսայլուց Տրոփա ջուկատը, Բըլէ զօրավարին գունդը իրեն օգնական ունենալով, սաստիկութեամբ յարձակեցաւ Շադէյոնի վրայ: Ազգային պահանորդք չկրցան այնչափ սաստիկ բաղիմանը ընդդիմանալ: Թնդանօթնին քիչ էր, հրամանատարութիւնը պակասաւոր, և սպայք իսկ, ինչպէս առջի օրը դիտուէր էր, շատ քիչ: Տեղիք տուին Վէռօսայլուց բռնութեանը առջին, որոնք անմիջապէս պատնիշափակին մէջ մտնելով, Թնդանօթնէրը տեղւոյն պաշտպանողաց դէմ դարձուցին: Մի և նոյն ատեն Բողիւօ ծովապետը և Էդանսըլէն ու Ռուփէ տիւ Նոր զօրավարները, զօրաց սեան մը առաջնորդելով, դիրքը յետուստ պատեցին, ու 1200 դերի բռնեցին:

Սակայն ազգային պահանորդք այն դիրքը կորսնցընելով մէկէն չքաշուեցան. հապա հզօր թափի զօրութեամբ նորէն յառաջ նետուելով յարձակեցան որ նոյն ամուր դրիցը դարձեալ տիրեն. բայց Թնդանօթից օգնութիւն չունենալով, անկարող եղան յաջողելու: Իրաւ Խի և Վանլ բերդերն իրենց օգնութեան հասան, այլ շատ ուշ էր: Անոնց արձրկած կրակը միայն այս օգուտն ունեցաւ, որ զիրենք հալածող Վէռօսայլի բանակը հարուածելով ետ մղեց ու նահանջնին պաշտպանեց:

Այսպէս ուրեմն Վէռօսայլի բանակը ապրիլի 4ին յաջողեցաւ Վիճակաւորաց ձեռքէն ամենակարևոր

զինուորական դիրք մը կորզելու, և զանոնք դէպ 'ի ձախակողմեան գետափին բերդերը քշելու:

Այս ազգային պահանորդաց անյաջողութիւնը, որ պաշտպանութեան նկատմամբ մեծապէս խիթալի պայման մըն էր, շատ մահառիթ եղաւ իրենց:

Վիճակաւորաց այս օրուան ամենէն ցաւալի դէպքը Տիւլալ զօրավարին կորուստն էր. այս զօրավարս իր երկու թիկնապահներովը պատնիշափակին մէջ Վէռօսայլուց ձեռքն իյնալով, անմիջապէս Վինուա զօրավարին հրամանաւը հրացանով սպաննուեցաւ: Ողբալի գործ արդարեւ. վասն զի այսպիսի բռն գործերով կարելի չէ խռովը հանդարտեցնել. նա մանաւանդ անմիաբանութիւնը և քաղաքական ատելութիւնները տածել կ'ըլլայ: Ուստի յայտնի է որ ասով դաշնակցաց զայրոյթը, ակաւելի բռն ու կատաղի ըլլալու էր:

Ապրիլի 5ը առանց կռուի պարզ գնդակոծմամբ անցուցին: Ազգային պահանորդք ձախակողմեան գետափին վրայ մինչև բերդերուն գիծը քշուէր էին. այս կողմէն իրենց ձեռքը եղած յետին սահմանը Գլաման էր:

Բոլոր գիշերը Թնդանօթից կռիւը շարունակեց. Վանլ և Խի բերդերը զՎէռօսայլիս կը գնդակոծէին որ 'ի Շադէյոն և 'ի Մուլէն տը Բիէռ հաստատուէր էին. անոնք ալ փոխադարձ զբերդերը:

Գլիւզուէ զօրավարն, որ զինուորական գործոց գործակատար անուանուէր, և Վիճակաւորաց Վէռօսայլի վրայ յարձրկելու փորձին կրցածին չափ հակառակեր էր, միտքը դրաւ որ ալ յարձակողական փորձի մը ձեռք չզարնէ: Արդէն Վիճակին անձինք ալ շատ մեղադրեցին այս զինուորական շարժումները, և անոնց մէջէն ամենէն խոհեմները պահանջեցին որ ալ ամենայն ունայն արիւնհեղութիւն դադրի: Գլիւզուէ տեսնելով որ ամենայն պաշտպանութեան տեղիք աղէկ

պահպանեալ էին, և ուստեք անհանգստութեան առիթ չկար, դաշնակիցները Բարիզ մտուց, զանոնք նորոգ կանոնադրեալ համար:

Ապրիլի 5-6ին գիշերը ազգային պահանջորդը սկըսան Նեյլի մէջ ամրանալ: Վէռսայցիոց կռիւնքն հազարապետը, առաւօտեան դէմ աճապարեց Մոն Վալէռիէնէն վրանին յարձրկեցաւ, և մինչև Գուռալը վռնայի բոլորչին յառաջ գնաց, տիրեց նորէն զօրանուցին, զոր ապրիլի 2ին գիշերը թողեր էին, և հոնտեղ թնդանօթներն ու միդալլէօնները շարեց: Իսկոյն կատաղի կռիւ մը սկսաւ, որ գլխաւորապէս դաշնակցաց համար շատ մահառիթ եղաւ: Վէռսայլի զօրաց նպատակը՝ Նեյլի կամուրջը և նոյն կամրջին անցքը խափանող պատնէշը, զոր դաշնակիցք գետին աջակողմեան ափին վրայ շինած էին, առնեւն էր: Շատ մը ժամ կռուելէն ետեւ, Վէռսայլիք այն դրից տիրեցին և մինչև ի Նեյլի յառաջ քալեցին, իրենց թնդանօթներն, և Մոն Վալէռիէնի կրակը՝ որ զՆեյլի կը գնդակոծէր ձեռննտու ունենալով: Դաշնակիցք այն ատեն կամրջին պատնիշին թնդանօթները ամրութեանց վրայ հանեցին: Այս գործը բերդէն տեսած ըլլալով, մէկէն զարհուրելի կրակ մը սկսան շրջապատին վրայ թափել: Մնկէ արձրկուած միդալլի տիներն ու ռումբերը, ոչ միայն ամրութեանց վրայ ինկան, հապա՛նաւ ամենահեռի տեղուանք, վեց հարիւր և մինչև ութ հարիւր մեղր ամրութիւններէն անդին:

Այս բանս Նեյլի, Շանդ-Լիզէի և Դէոն թաղերուն համար, կատարեալ ռմբակոծութիւն մըն էր:

Գիշերը հասնելու վրայ որ կ'ըլլար, Վէռսայցիք նորէն կամրջէն անդին անցան. այնուհետեւ կամուրջը Գուռալը վռնայի բոլորչին հրետանեաց պաշտպանութեամբ ասպհովաբար իրենցն էր:

Ձախակողմեան գետափին վրայ երկու կողմանք աննշան գնդակոծմամբ մը անցուցին:

Իսկ ներս ի Բարիզ սե շրջանակաւ տպուած ազգմը, որմոց վրայ կ'պցուելով, զքաղաքացիս այն ազգային պահանջորդաց յուղարկաւորութեանը կը հրաւիրէր, որ առջի օրերու կռիւներուն մէջ սպաննուեր էին:

Որոշուած ժամուն, որ էր ժամը իրեք, բազմութիւնը Պոթուան հիւանդանոցը գնաց, ուր կը գրանուէին երեսունութեք սպաննուած պահանջորդաց դիակները: Շատ մը պահանջորդաց վաշտեր նոյն յուղարկաւորութեանը համար հաւաքուեր էին:

Դադաղները երեք ահագին սայլերու վրայ դրուած էին: Սայլերն դրօշներով և կանաչ արմաւենիներով զարդարած, անթառամ ծաղկանց պսակներով ծածկուած էին:

Բարիզեցի ինքնակամ զինուորեալ երիտասարդաց վաշտ մը, հետի որսորդաց տարազը՝ հագած, յուղարկաւորութեան առջևէն կ'երթար: Մնոնց ետեւէն ազգային պահանջորդաց երաժիշտք կը քալէին սգաւոր եղանակներ հնչեցնելով: Մնոնցմէն ետեւ կ'երթային մեռելակիր սայլերն, որոնց չորս կողմէն ազգային պահանջորդ կը քալէին, զէնքերնին դէպ ի գետին շրջած: Վիճակին գրեթէ բոլոր անձինք, իրենց նշաններն դրած, սգաւոր հանդէսին ետեւէն կ'երթային. մեռնողաց ազգականներն, կանայք և մայրերն արտասուելից և սգաւոր՝ անոնց ետեւէն կը քալէին. յետոյ ամբոխը և ազգային պահանջորդաց վաշտերը յուղարկաւորութեան գծին վերջ կ'ընէին: Այսպէս այս տխուր արարողութիւնը Վիկտոր Հիւկո պուլվարին մէջէն երթալով ու մեծ պուլվարներուն մէջէն անցնելով, Պասդէլլի հրապարակը մտաւ և անոր չորս կողմը պտըտեցաւ. անկէ ետեւ Ռոբէզ-փողոցին մէջէն դէպ ի Բէռ Լաշէզ գերեզմանոցը գնաց:

Մնացաւորք այն տխուր յուղարկաւորութեան անցած ժամանակը, սգաւոր տեսարանէն սրտերնին ըզգածեալ, գլուխնին կը բանային:

Յեւոյ անոնց գերեզմանին վրայ Վիճակին այլ և այլ անձինք, և մասնաւորապէս Տըլէգլիւզ քաղաքացին, համառօտ ճառեր խօսեցան, յիշեցնելով թէ ինչ իրաւանց պաշտպանութիւն ընելով կեանքերնին զոհեր էին անոնք:

Սակայն այս տխուր արարողութիւնը ևս առաւել արծարծեց ամենուն փափագը որ խաղաղական միջոցներ գտնան այն ահաւոր կռուին վերջ մը տալու:

Ապրիլի 6-7 գիշերը Վէոսայլի զօրքը դարձեալ գետին ձախակողմեան գետափին վրայ յառաջ գնացեր էին: Դաշնակիցք աշխատեցան պատնէշը նորէն պաշտպանութեան վիճակի մէջ դնելու: Մայր դրան առջեւ ալ պատնէշ մը շինեցին, և անոր վրայ հրետանի մը յարմարեցնելով՝ Վէոսայլուց Գուռալուալի բոլորչին հրետանիները սկսան գնդակոծել:

Օրուան մէջ Վէոսայլուց Պըսոն և Բէշօ զօրավարներն իրենց ջոկատներովը առջիններուն թիկունք կու գան, որ առջի օրուան կիսատ մնացած գործը լրացնեն: Ամբողջ Գուռալուան և Նէյլի կամուրջը կ'առնեն, և Բարիզու կողմի կամրջադէսին պատնիշին վրայ կը յարձրկին և կը տիրեն թէ՛ անոր և թէ՛ անոր մերձակայ տանց: Սակայն Պըսոն ու Բէշօ զօրավարները կը սպաննուին. անոնց առաջնորդ Մոնդոտոն զօրավարը կը վիրաւորի, և ուրիշ շատ սպայք ալ որ զօրաց սիրտ տալու համար գլուխ կ'անցնին, կամ կը վիրաւորին և կամ կը սպաննուին: Այս կռիւս Վէոսայլուց շատ մահառիթ եղաւ և մեծ կորուստներ պատճառեց. վաճառ զի դաշնակիցք՝ տանց մէջ և պատնիշից և որմնց ետեւը պատսպարած էին:

Առջի օրուան նման Շանգ Էլիզէի և Դէռնի թաղերը Մոն Վալէռիէնէն գնդակոծուեցան: Շատ մարդիկ անկէ վիրաւորուեցան, ոմանք ալ սպաննուեցան: Աբբ տը Դըրոնֆի մօտ ալ մէկ քանի տուներ շատ փնասուեցան:

Իսկ հարաւային կողմէն բերդերն և Վէոսայլի հրետանիները փոփոխակի մէկզմէկ կը գնդակոծէին:

Ապրիլի 8ին Գլիւզուէ 'ի Բարիզ պատնէշներու մասնաժողով մը կազմեց, որ կը բաղկանար բերդին հրամանատարէն, Վիճակին երկու անձինքներէ, և իւրաքանչիւր շրջանակի մէկ ընտրեալ անձէ մը. այս յանձնաժողովը անմիջապէս յաջորդ օրը սկսելու էր իր գործը:

Հարաւային կողմէն բերդերուն և Վէոսայլուց գնդակոծման մենամարտութիւնը դեռ ևս սաստկաբար կը շարունակէր: Ապրիլի 8ին օրը դաշնակցաց հրետանիքք ազգային պահանջողաց պաշտպանութեամբ յաջողեցան քիչ մը յառաջ ելնելու:

Արեւմտից կողմէն Վէոսայլիք Լըվալուա Բըռէի մէջէն յառաջ գնացին և դէպ 'ի Աքնիէռի վրայ քալելու շարժմունք մը ըրին: Իսկ 'ի Նէյլի առաւօտուն սաստիկ հրացանակոծութիւնը եղան. սակայն դաշնակցաց դիրքերը մի և նոյն մնացին:

Քաղքին գնդակոծումը շարունակեց: Ռումբերը հետզհետէ պատնէշէն աւելի հեռաւոր կէտերու վրայ իյնալով պայթեցան. ինչպէս Բուէզպուռ և Մոռնի փողոցները:

Գլիւզուէ պատուէր հանեց այնուհետեւ որ ալ առնայն յարձակողական փորձ մէկ դի դրուի, և պաշտպանութեան միայն ուշ դրուի: Միանգամայն նաև հրամայեց որ շատ թաղերուն մէջ ազգային պահանջողաց հաւաքման համար տրուած շարունակեալ կոչը դադարեցնեն, որովհետեւ ուրիշ օգուտ չկար անկէ ելնելու ոչ անօգուտ տեղափոխութիւններով պահանջողները յոգնեցնել:

Վիճակը ապրիլի 8ին նստին մէջ հետեւեալ որոշմունքը վճռեց.

«Բարիգու վիճակը կը վճռէ».

«Ամեն մէկ քաղաքացի որ թշնամեաց դէմ Բարիգու իրաւունքները պաշտպանելու համար կռուելով վիրաւորի, եթէ վերքը այնպէս ըլլայ որ մասամբ մը կամ բոլորովին աշխատութեան անկարող ընէ զինքը, տարեկան ու կենօք չափ թոշակ մը պիտոր ընդունի, որուն սահմանը մասնաւոր յանձնաժողով մը պիտոր որոշէ, և չափը ըլլալու է երեք հարիւր ֆրանգէն մինչև հազար երկու հարիւր ֆրանգ»:

Ապրիլի 8-9 գիշերը դաշնակիցք հարաւային բերդերուն հանդիպահայեաց տեղերը շատ մը խուզարկութիւններ ըրին: Սակայն երկու դիմացէ դիմաց նստող բանակաց գիւրքերն ամենէին փոփոխութիւն մը չկրեցին:

Աիրակի բոլոր օրը Վանի և Իսի բերդերը գրեթէ առանց ընդհատութեան զնդակոծումը շարունակեցին: Իսկ Վէլսայլցուոց հրետանիք որ Շադիոնի տափարակին վրայ և Գլամառի անտառին մէջ զետեղած էին, միայն երբեմն երբեմն անոնց կը պատասխանէին:

Ի Նէոյլի Վէլսայլցիք կամրջին մօտ գտնուող շատ մը տանց տիրեցին: Յայտնի կերպով յառաջ կը քալէին:

Մայր դուռը շատ փնտրուած էր. Մոն Վալէռիէնի և Գուռալըւուայի բոլորչիին թնդանօթները վերջապէս յաջողէր էին շարժական կամրջին տախտակամածը վերցնող թւերը խորտակելու և դրան յիշնելի կործանելու: Այն խրամին դարման ընելու համար երկու Աադլինի հրետանիք զետեղուեցան, որոնց երկու կողմէն երկաթապատ կառքեր պաշտպանութիւն կ'ընէին. այս երկաթապատ կառքերն ամենամեծ փորոք ունեցող թնդանօթներով զինեալ էին: Իսկ դրան և

պատնէշներուն աւերակները, հանդերձ միդուայլի մշտահոս կարկտիւ, միշտ կարելի եղածին չափ դարմանելու հետ էին:

Միդուայլի տիւրն ու ռումբերը դեռ ևս Նէոյլի մօտ թաղերուն վրայ անձրեւելու կը շարունակէին: Գէռնի մէջ ալ անկարելի էր բնակիլ: Արք տը Գուիոնֆի վրայ շարունակ ռումբեր կ'իյնային և անոնց պայթմանց նշանները կը մնային: Սակայն անոր քանդակները մինչև այն ատեն անարատ մնացեր էին:

Մայր դրան հրետանին նոր թնդանօթներ աւելցնելով ալ աւելի ուժովցուցին. Գէռնի դուռն ալ թնդանօթը դրուեցան, և հետզհետէ ուրիշ նոր տեղուանք ալ կը շինուէին թնդանօթներ զետեղելու համար:

Նոյն այն օրը Վէլսայլցիք, Լոնշանի ձիւնթացիք դաշտին կողմը տարածուեցան:

Մոյն այս օրը յիրաւի հետաքրքրական բան մըն էր Շանգ Լիլգէի մէջ տեսնուած բազմութիւնը: Բոլոր օրը ամբողջ հոն տեղը ժուռ դալէն չդադարեցաւ, ինչպէս թէ քանի մը մեղր հեռաւորութեամբ կռիւ չըլլէր: Զատիկի օրն էր, օգն ալ ամենագեղեցիկ: Ազգային պահանջողք հազիւ կրնային զսպել այն անհամար ամբոխն որ ռումբերուն պայթիլը տեսնելու և թնդանօթից շաչիւնը լսելու կ'երթար:

Այս միջոցիս թէ՛ ի Վէլսայլ և թէ՛ ի Բարիզ բանակները կանոնաւորելու կը զբաղէին: Առջի գլխին մէջ տեսանք թէ ինչպէս Թիէռ Էտէ կ'ըլլար իր զօրաց գունդերը կազմելու: Իսկ Գլիւզոէ ի Բարիզ, կը հրամայէր նախ որ զանկարողն Պէռժոէ, իբր ձախորդութեանց պատասխանատու բանտարգել ընեն. նաև ուրիշ մէկ քանի գլխաւորներ ալ պաշտօնընկէց կ'ընէր: Մէկ քանի զօրաց վաշտեր ալ լուծելով՝ կը սկսէր բոլոր զօրքը հաստատուն ու զօրաւոր ուժով մը կանոնաւորել:

Ի վէճասյլ ընդհանուր բանակին հրամանատար կ'անուանուէր Մաք Մանն. իսկ 'ի Բարիզ Տոմ պրովսքի:

Մաք Մանն խօսք տուեր էր Թիէրի զԲարիզ առնելու, այլ և միանգամայն ըսեր էր թէ գործը դուզնաքեայ բան մը չէր: Նոյնը դիւրացընելու համար միայն մէկ միջոց մը կար. Վերմանացիներէն հրաման առնուլ որ իրենց գրաւած հիւսիսային արևելեան կողմէն գործ տեսնելու թոյլ տան: Այն կողմէն ոչ թնդանօթ մը կար և ոչ զինուոր մը որ զպարիսպը պաշտպանէ: Թնդանօթները զինուորական ճամբուն վրայ լքած թողած էին, ցանդապատը հերձոտած էին, գետնաշէն ապաստանարանք կործանած, որմոց մասհարձանք գոցուած, պատնէշը աւրուած և անձրևներէն ողողած: Եթէ Վերմանացիք յանձն առնուին, Բարիզ այս կողմէն մէկ ժամուան մէջ կ'առնուէր, առանց և ոչ հարուած մը արձրկելու. որովհետեւ ոչ 'ի վիլլէդ, ոչ 'ի Պէլլիլ, ոչ 'ի Մոմմաուդուր և ոչ 'ի Գլիլի ուրիշ ամրութիւն կար, բաց 'ի մէկ քանի ունայն պատնէշներէ: Սակայն Վերմանացիք վէճասյլցոց խնդրոյն զիջանիլ չուզեցին, որով Ֆալսը բռնադատուեցաւ ուրիշ բանազնացութեանց ձեռք զարնելու:

Խնդրեց Վերմանացիներէն որ թոյլ տան հիւսիսային արևմտեան կողմէն Բարիզու վրայ յարձրկելու: Այս վախճանաւ Գաղղիացոց զօրքը չէզոքեց մէջէն պիտոր անցընէր. Ազնիէօի և Գլիլիի ետեանց քերելով՝ Սէնդ Ուանի դրան գիմացը պիտոր դար, Սէն Տընիի դրան աջակողմը՝ Վերմանացոց դրից հանդէպ, որոնք արևմտեան կողմը Պուիլ բերդէն կը սկըսին: Անկէ Գաղղիացի զօրքը վերջին ծայրէն քերելով, դէպ 'ի ժընրվիլիէօ թերակղզոյն արևելեան դին պիտոր խոտորէր:

Մի և նոյն ատեն Մաք Մանն երկու յարձակողա-

կան ցոյց ընելու կը պատրաստուէր. մէկը Պիէվուր հովտին մէջ, Մոնուօթի և Շադիոնի մէջ տեղ. միւսը Գուուպրվուայի ճամբուն վրայ: Իւրաքանչիւր զօրաց խումբը 20-25,000 մարդէ պիտոր բաղկանար, և երկուքն ալ իրենց յարձակմունքը մի և նոյն ատեն ընելու էին:

Վերմանացիք այս յատակագծին հաւանեցան, ուրովհետեւ Գաղղիացի զօրքը չէզոք գետնին վերջի ծայրէն անցնելու էին, պատնիշաց և Սէնդ Ուանի դուռը հասնելու համար: Սակայն այս պայմանը պահանջեցին որ իրենք ալ իրենց Ազնիէօի և Սէն Տընիի դիրքերը զինեն, որպէս զի թէ վէճասյլցոց և թէ դաշնակցաց կարենան արգիլել որ չէզոք սահմանէն անդին չկարենան անցնիլ:

Այս դաշինք ու յատակագիծը վիճակաւորը ունայն հանեցին, որովհետեւ Մաք Մաննի բանակին շարժմունքներէն ու Ֆապուիս զօրավարին ներկայութենէն, որ անձամբ նոյն տեղ գնացեր էր, կարող եղան նոյնը գուշակելու: Ուստի Տոմպրովսքի զօրավարն աւսոր համեմատ իր պատերազմի յատակագիծը որոշեց, ու հրաման տուաւ իր զօրաց որ Ազնիէօի և Լըվալուայի վրայ յարձրկին:

Ազգային պահանջողք շատ մը ժամ կուռելէն ետեւ, ապրիլի 9-10 դիշերը Ազնիէօի տիրեցին և ամրացան: Երկաթուղոյն զրահապատ կառքերը Սէն գետին անդին յառաջելով, սկսան իրենք ալ գործ տեսնալ: Վիլլիէօի և Լըվալուայի կողմէն ալ դաշնակիցք դէպ յառաջ քաղեցին և յաջողեցան Նէյլի հիւսիսային արևելեան կողմին տիրելու: Գուուպրվուայի բուրջին և Մոն վալէօիէն, նոյն դիշերը գնդակոծումը շատ նուազեցուցած ըլլալով, նոյն անսովոր հանդարտութենէն օգուտ քաղեցին ու Մայո դուռը նորոգեցին, շարժական կամուրջը նորէն շինեցին ու պատուարին փնսր գոցեցին: Ապա նաև դրան առջև ուրիշ նոր հրետանիներ գետեղելու սկսան:

Գաշնակցաց այս շարժմանց պատճառաւ Մաք Մանն բռնադատուեցաւ իր որոշած յատակազիծը մէկդի դնելու:

Ապրիլի 9-10 թնդանօթին շաչիւնը սաստիկաբար լուեցաւ հարաւային բերդերուն կողմէն: Մայրաքաղաքին բարձր տեղերէն, թնդանօթից պայթիւններու պատճառած լոյսերը կը տեսնուէին, որ մէկմէկու ետեւէ ետեւ երազաբար կը յաջորդէին: Այդ չարագոյժ տեսարանը գրեթէ երկու ժամ շարունակեց. ապա թնդիւնները կամաց կամաց դադարեցան: Մաք Մանն բաղդին յաջողութիւնը փորձելու համար, հրաման տուեր էր իր զօրաց որ գիշերանց Վանլ և Խսի բերդերուն վրայ յանկարծակի իյնան, և սլաքով ներս յարձրկին: Սակայն ամուր գիւմակալութեան մը հանդիպելով խափանուեցան. և այս փորձը իրենց ծանր կորուստներ պատճառեց, որովհետեւ դաշնակիցք ամբրիկայի միդոյէօղներ սկսան գործածել, որ ցայն ատեն չէին գործածած:

Այնուհետեւ վիճակաւորք ամենայն գործունէութեամբ և ամենայն միջոցներով իրենց պաշտպանութեան գործերուն շինութեանը սկսան զբաղիլ: Ներսը սկսուած պատնէշներն ալ աւելի կ'ամրացնէին. պարիսպներուն վրայ նորէն թնդանօթները կը գետեղէին, որ զինադադարումէն 'ի վեր, պատնիշաց վրայ, գետինը տղմին մէջ մնացած էին: Գաշնակցաց մէջէն ամենքը մեծաւ եռանդեամբ կ'աշխատէին, և այս ամենայն ճգնաց, այս ամենայն արիութեանց տեսարանը, Դան օրագրին հետեւեալ խորհրդածութիւնը ընել տուին.

«Մեծ ցաւ կ'ազդէ մտածելը թէ երբ գործը զԲարիզ Բրուսիացոց դէմ պաշտպանելն էր, որչափ գիւրին բան ըլլալու էր աւելի վստահ և աւելի այրական ոգւոյ տէր հրամանատարի մը, բոլոր այն ուժը, բոլոր այն անձնանուէր զօհերը, բոլոր այն արիութիւնները

օգտեցնել, որ այն ատեն միայն մէկ նպատակ մ'ունէին. Բարիզ ազատել ու Գաղղիան փրկել »:

Ապրիլի 10ին իրիկուան ու գիշերուան լուութիւնը, և ամենայն թնդմանց պակասութիւնը, և նմանապէս այն փորձերն որ հաշտութիւն ընելու համար ձեռնարկեալ էին, Բարիզեցոց շատին վրայ յոյս մը արծարծեր էին ինչպէս թէ զինադադարման սկիզբն ըլլար. անկէ յայտնի էր որ ընդ հուպ այն թշուառաբար սկսուած քաղաքական պատերազմին վերջ դնող հաշտութիւն մը կրնար առաջ դալ: Ապրիլի 11ին օրն ալ անդորրութեամբ անցաւ. անանկ որ ռմբաց հարուածներուն տակ գանուող տեղեաց շատ բնակիչք համարձակելով իրենց գետնախշտի շտեմարաններէն դուրս ելան, որ կարենան քաղաքին ներսը ապահով պատսպարան մը գտնել: Այլ իրիկուան դէմ ամենուն յոյսը սուտ ելաւ. կռիւը դարձեալ նոր կատաղութեամբ մը կը սկսուէր: Բոլոր այն միջոցն որ Ազնիէօլի և Մոնուօթի մէջ տեղ կը գտնուի, և մասնաւորապէս աւելի հարաւային կողմը, դէպ Խսի, Վանլ և Մոնուօթ բերդերը, հրացանաձգութեանց և հրետաձգութեանց թնդիւններն ահեղաբար սկսան լուսուիլ:

Պատմութեան այս միջոցին որ հասած ենք եթէ ամեն օր ալ կռիւ կ'ըլլուի, 'ի վերայ այսր ամենայնի ոչ մէկ կողմը և ոչ մէկալ կողմը մեծ յաջողութիւն մը կը գտնէ: Բայց հանդերձ այսու այս անժխտելի է, որ Վէոսայլիք, թէպէտ ծանր, այլ միշտ քիչ քիչ առաջ երթալու հետ են: Արեւելեան հիւսիսային կողմէն հեծեալօրք ժիւլիզի և Շուազի Լը Ռուա տեղեաց տիրած ըլլալով, Ռուէանի երկաթուղին կտրած է, և այն կողմէն Բարիզու գաւառաց հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը և ուտելեաց մուտքը խափանած:

Այս գործիս պատճառաւ 'ի Բարիզ ապրուստը այն աստիճանի սղնալու հետ է ինչպէս առաջին պաշարման ատենները:

Ապրիլի 12ին օրը կատաղել կուռէ մը ետքը դաշնակիցք Նէօյլի նորէն կը տիրեն, և Առանգ ժող կողմին մէջ Վէոսայլի զօրաց մաս մը կը փակեն: Իրիկուան դէմ Վէոսայլիքը դարձեալ հարաւային բերդերուն վրայ կը յարձակին, այլ առանց ամենեւին յաջողութիւն մը գտնելու:

Ահաւաստիկ ուրեմն համառօտիւ, ինչ վիճակի մէջ էին գործերն ապրիլի 12ին: Կռիւր Բարիզու չորս կողմը անդադար կը շարունակի, դաշնակիցք մէկ քանի առաւելութիւններ կը ստանան. սակայն ինչ և իցէ առաւելութիւն օրական է. պաշտպանողք շարունակ կը տեղափոխին, և հետզհետէ կը բազմանան, և աւսով կուռողաց դիրքերն ալ կը փոփոխին:

Բայց յարձակման ու պաշտպանութեան դրութիւնը ամենեւին չփոխուիր: Յարձակողաց դիտաւորութիւնն այն է որ Բարիզու Վաղղիոյ հետ ունեցած բոլոր հաղորդակցութիւնները կտրեն, և ամենայն փնասաբեր ճիգն օրօշեալ միջոցի մը մէջ կեդրոնացնեն, խրամ բանալու համար: Այս ընտրեալ կէտերը Խի և Վանլ բերդերն են, և շրջապատին այն մասն որ զՄայո դուռն իբր կեդրոն ունի: Միւս կէտերուն նկատմամբ, Վէոսայլ ինքզինքը պաշտպանութեան դիրքի մէջ կը բռնէ: Բարիզու վիճակաւորք ընդհակառակն իրենց ներքին բոլոր հաղորդակցութիւնները պահելով, վերի ըսած կէտերուն վրայ իրենք զիրենք կը պաշտպանեն, և Նէօյլի և Սքնիէնի դէմ յարձակողաբար կը վարին, որպէս զի կողմնակի դէպ'ի Վէոսայլ անցք մը յաջողին բանալու: Չինտորաբար նկատելով երկու կողմի գործողութիւններն ալ երկարատեւ ըլլալ կ'երեւան. այլ շատ աւելի երկայն ժամանակի կարօտ է Վէոսայլի գործող դիտաւորութիւնը, քան Բարիզուց դիտած նպատակին յաջողութիւնը:

Երկուց կողմանց դիրքն ահա այս է, Բարիզու շրջակայից աշխարհացուցի մը վրայ նայողին: Դաշնակիցք

կը գտնուին յԱքնիէն և Մայո դրան զառ'ի վայրներէն քիչ մը անդին. իրենց ձեռքն են Նէօյլի գիւղին կէսը, Խի, Վանլ, Մոնուոթ, Պիսեդաք բերդերը, Մուլինօի, Վիլիւիֆի, Հոգ Պուլեոի, Մուլէն Սաքէի ամրութիւնները, և Գոքատէրօի հրետանիով ալ՝ Բուան տիւ ժուռը կը պաշտպանեն: Ժողովին բանակը իրեն ձեռքն ունի զՄոն Վալեուիէն, Ժընրվիլիէ, Գուլնայ, Լը Վալլուայի և Նէօյլի մէկ մասը, Գուլուա, Սէն Գլու, Գլամառ, Շադիյոն, Պանէս, Ֆոնդընէյ օ Ռօշ, Շուազի Լը Ռուա, Լը Հէյ, Թիէ, Շըվիլիէ, և ընդհանրապէս Բարիզու չորս կողմը բոլոր այն տեղուանքն որ Գերմանացիք բռնած չեն: Պաշարման շրջափակը հետզհետէ կ'ամփոփուի: Գնդակօծման շրջանակն ալ կ'ընդարձակի, և սաստիկութիւնը կը կրկնապատկի:

Որպէս զի գաղափար մը տանք թէ ինչ կատաղութեամբ կը կուռէին երկու կողմանք և ինչպէս անխնայութեամբ մէկգմէկ կը ջարդէին, ահա պատմի մը նկարագիր խօսքերը մէջ բերենք որ Նէօյլի վրայ խօսելով, հոն հանդիպած ահաւոր դէպք մը ակնառատեսի մը բերնէն կը պատմէ:

«Նէօյլի, քանի մը օրէ'ի վեր, այն Նէօյլի որ երբեմն իր արհեստաւոր խանութներովը, ժողովրդական գինետուններովը և իշխանական երէցներովը այնչափ զուարթ էր, Նէօյլի մէկ կողմէն իր վրայ հայոց Վէոսայլուց հրետանիներովն, միւս կողմէն Բարիզուց թնդանութներովն, և շարունակ Վալեուիէնի ուսմբերէն ու միգուայլ տիւերէն գնտակահար ըլլալովը, Նէօյլի իր շարունակ կրկին և կրկին առնուած կամրջովը, իր թողուած և դարձեալ ձեռք բերուած պատնէշներովը, շատ օրերէ'ի վեր ինչպէս ընդարձակ վիճ մըն է, որուն մէջ ինչպէս թէ գլխու պտոյտէ զարնուած դաշնակցաց վաշտերն մէկ մէկու ետեւէ

ետե անդնդասոյդ կ'ըլլան. կամ ինչպէս դժոխային սահման մըն է ուր արեան և մահու յիմարութեամբ կը զբօսնուն Վիճակին դատապարտեալները: Իւրաքանչիւր տուն բերդ մըն է: Ոստիկանութեան զօրքերն երեկ մինչև Սապոնիլիլի շուկայն յառաջելու յաջողեր էին. այս առտուն զանոնք եկեղեցիէն անդին քշեցին: Նոյն եկեղեցւոյն վրայ տղայ մը, Պ. Վէօլիէի որդին, գնտակաց տարափի մը տակ կարմիր դրօշը տընկեց: «Այդ տղայն մարդ մը պիտոր ըլլայ» ըսաւ Պլիւզուէ, պատերազմի դործակատարը: Այո, շատ է որ դիակ մը չըլլայ: Պատուհանք զպատուհանս հրացանահար կը հարուածեն: Տան մը վրայ կը յարձրկին. սանդղին վրայ մէկմէկու կը հանդիպին. գիշեր ցորիկ և ամեն ժամանակ առանց գթոյ կռիւք են: Երկու կողմէն ալ կատաղութիւնը նորանշան է: Այդ մարդիկ որ դեռ ևս ութ օր յառաջ բարեկամք էին, ալ միայն մէկ փափաք մ'ունին, մէկզմէկ սպաննել: Նէօլի բնակիչ մը որ ազատելու կարող եղաւ, այս դէպքս պատմեց ինծի: Երկու թշնամիք, մէկը ռազմիկ միւսը դաշնակից, բաղանեաց տունն, որ Նէօլի ճամբուն վրայ, Հիւիսիէ փողոցէն քիչ մը վեր կը գտնուի, մէկմէկու հանդիպեր էին: Սլաքնին հրացաններուն ծայրը, մերթ փախչելով, մերթ հալածելով, տանը տանիքին վրայ կը հասնին, և հոն մոլեգնեալ, զէնքերնին մէկ դինե տած ըլլալով, բազուկներով մէկմէկու կը պլլուին ու կը կռուին: Այն դարուվար տանիքին վրայ, որուն կղմիներները կտոր կտոր կ'ըլլուին, գետնէն հարիւր ոտք բարձրութեամբ, անողորմաբար և առանց շունչ առնելու կռուեցան, այնչափ որ վերջապէս մէկը, ռազմիկը, տկարացաւ և ուղեց իր հակառակորդին սղմող բազուկներէն փախչիլ: Այն ատեն դաշնակիցը—այն մարդն որ ինծի այս դէպքը պատմեց անոնց հանդէպ պատուհանի մը մէջ կը գտնուէր և անոնց շարժմունքներէն և ոչ մէկը կը կորսնցընէր—այն ատեն

դաշնակիցը գրպանէն դանակ մը հանեց, և պատրաստուեցաւ կիսով չափ կործանուած ռազմիկը սպաննելու. տեսաւ այս ետքինս որ ալ անյոյս կորսուած էր, տանիքին վրայ երեան 'ի վար փռուեցաւ, իր թշնամին մէկ սրունքէն բռնեց և յանկարծական ցնցմամբ մը քաշեց ու երկուքն ալ գլորտըկելով վարը գետնին վրայ ինկան: Ոչ մէկը և ոչ մէկալը սպաննուեր էին. սակայն ռազմիկն երեսը արեամբ ու փոշով կարմրեցած էր, և Բարիզեցին որ վար կործանելով իր թշնամւոյն վրան ինկած էր, դանակի հարուածով մը գանկը ջախջախելով սպաննեց զինքը: — Այդպիսի է այդ ամբարշտ կռիւը, այդպիսի է այդ անողորմ մաքառումը: Արդեօք ցորչափ արիւն կայ թափելու չգաղարկի պիտի »:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Վիճակաւորաց կառմ մարտի 18ին յեղափոխութեան
վախձանը:

Առիւը երթալով կ'երկարաձգէր առանց միջոց մը
ներկայացնելու որով կարելի ըլլայ թշնամութեանց
վերջ մը դնել: Այս բանս մեծ տրտմութիւն կը պատ-
ճառէր իրաւախոս և հայրենասէր անձանց: Շատ
փորձեր եղեր էին այս թշուառ հանգամանաց դար-
ման մը գտնելու, այլ ամենը անօգուտ տեղ: Այնու-
հետեւ ինչ պատճառ կրնային մէջ բերել որպէս զի
կարենան կռուողները համոզել որ թշնամութիւն-
ները դադարեցնեն: Երկու կողմէն ալ կարծես թէ
յամառներ էին իրենց բռնած ճամբուն մէջ. երկուքն
ալ հաւասարապէս իրենց պաշտպանած իրաւանց մէջ
յաղթանակել կ'ուզէին:

Բարիգու վիճակականք ուզելով հասկցնել գիւղա-
բնակ ժողովրդեան թէ ինչ սկզբամբ կը կռուէին և
ինչ էր մարտի 18ին յեղափոխութեան վախձանը, որ-
պէս զի զանոնք իրենց շահելով Վէռսայի վարչութե-

նէն հեռացնեն և իրենց ձեռնառու ընեն, Վէռսայի
և Պ. Մալոն քաղաքացին, հետեւալ յայտարարու-
թիւնը յօրինեցին « առ մէկս արտորէից » ուղղե-
լով. զոր ապա ազգային տպարանը փոքրադիւր թղթի
վրայ տպել տալով, վիճակին պաշտպանած իրաւանցը
հաւատարիմ եղող մարդոց ձեռքով, բոլոր գաւառ-
ները ցրուեցին:

Այս վկայական ծանուցադրէն, զոր հոս կը դնենք,
յայտնի կ'իմացուի թէ ինչ նպատակի կը հայէր մար-
տի 18ին յեղափոխութիւնը:

ՎԻՃԱԿ ԲԱՐԻՉՈՒ

Առ մէկս արտորէից:

Եղբայր, գրեղ կը խաբեն: Մեր ամենու շահը մի
և նոյն է: Ինչ որ էս կը պահանջեմ, դու ալ նոյնը կ'ու-
զես. իմ պահանջած ազատութիւնս, նոյն իսկ քու ա-
զատութիւնդ է: Ինչ փոյթ եթէ քաղաքին կամ
գիւղին մէջ է որ հացէ, զգեստէ, բնակարանէ և ա-
մենայն օգնութեանէ զուրկ է այն մարդն որ այս աշ-
խարհիս բոլոր ճոխութեան պատճառ է: Ինչ փոյթ
եթէ հարստահարողը, մեծ կալուածատիրոջ կամ
մեծ արհեստաւորի անունն ունենայ: Քեզի, ինչպէս
ինծի, ազատութիւնը, դիւրութիւնը, մտաց ու սրտի
կեանքը կը պակսի: Դու ալ էս ալ գեռ ևս և միշտ,
թշուառութեան ծառայք ենք:

Ահա գրեթէ դար մըն է, գեղջուկ, աւուրջէքով
ապրող դու, որ քեզի շարունակ կը զուրցուի թէ աշ-
խատութեան սրբազան պտուղը կալուածք են, և դու
կը հաւտաս: Այլ բաց մէյմը աչուրներդ ու նայէ
չորս դիդ. դու քեզի նայէ մէյմը և կը տեսնես որ սուտ
է: Ահա ծերացար, և միշտ աշխատութեամբ ապրե-

ցար. բոլոր օրերդ, արշալուսէն մինչև գիշերը, բահն ու մանգաղը ձեռքդ անցան, և սակայն հարստացած չես, այլ և ոչ իսկ ծերութեանդ համար կտոր մը հաց ունիս: Բոլոր ըրած շահերդ մեծաւ աշխատանք տղաքներ անուցանելու ծախուեցան, զորոնք զինուորագործութիւնը քեզնէ պիտոր առնու, և կամ, իրենք ալ կարգուելով, քեզի նման մի և նոյն դրաստու կեանքը պիտոր վարեն, և իրենք ալ, ինչպէս դու, թշուառ կատարած մը պիտոր ունենան. վասն զի անդամացող ուժը սպառած ըլլալով, ալ աշխատութիւն գտնալ պիտոր չկարենաս. քու ծերութեան ծանրութեամբդ տղաքդ պիտոր վշտացնեն, և բռնադատուիս պիտի անյապաղ պարկը ուսդ ու գլուխդ խնարհ գոնէ դուռ պտրտիլ և ամօթալի և ընդունայն ողորմութիւն մը խնդրել:

Այդ բանը արդար չէ, գեղջուկ եղբայր, դու ալ չես գգար: Կը տեսնես ուրեմն որ զքեզ կը խաբեն. վասն զի եթէ ճշմարիտ ըլլար որ աշխատութեան պըտուղը կալուածք են, դու ալ կալուածատէր կ'ըլլայիր, դու որ այնչափ աշխատեիր ես: Դու ալ պզտի պարտիզով ու շրջափակ հողով տանը տէր կ'ըլլայիր, որ քու կենացդ երազը, վախճանը և մէկ հատիկ իղձը եղած էր, բայց անկարելի եղաւ ստանալ, — կամ թէ դուցէ ստացեր ես, թշուառ դու, անանկ պարտուց տակ ինքզինքդ ընկճելով, որ զքեզ կը մաշեցնեն, կը սպառեցնեն և զտղաքդ բռնադատեն պիտի, մեռնելուդ պէս, և դուցէ նաև անկէ ալ առաջ, այդ պատըս պարութեան տունդ ծախելու, որ արդէն քեզի այնչափ ծանր նստած է: Այ, եղբայր, աշխատանքը կալուածատէր չընէր: Կալուածք ըստ պատահման կ'աւանդուին կամ խորամանկութեամբ ձեռք կը բերուին: Զօխք ծոյլ մարդիկ են. աշխատաւորք աղքատք ունենք են, և աղքատ կը մնան: Այդ կանոնն է. մնացածը բացառութիւն մըն է:

Այդ արդար չէ: Եւ ահա այս պատճառիս համար է որ Բարիզ, զոր դու կը դատապարտես, հաւատք ընծայելով անոնց որոնց շահը զքեզ խաբելն է, ահա այս պատճառիս համար է որ Բարիզ կը խռովի, բողոք կը վերցնէ, և ոտք ելլելով կ'ուզէ այն օրէնքներն փոխել որ աղքատաց վրայ ամենայն իշխանութիւն բանեցնելու ձիրքը ձոխերուն կու տան: Բարիզ կ'ուզէ որ գեղջուկին տղան անանկ ուսեալ ըլլայ ինչպէս ճոխին որդին, և օրի, որովհետեւ մարդկային ուսումը առհասարակ ամենայն մարդոց յատուկ բարիքն է, և ինչպէս աչք տեսնելու համար՝ ասանկ ալ ուսումը ապրելու համար մի և նոյն օգտակարութիւնն ունի:

Բարիզ կ'ուզէ որ ալ թագաւոր չըլլայ որ ժողովրդեան ստրկէն երեսուն միլիոն իրեն առնու, իր ընտանիքն և իր մտերիմները գիրացնելու համար: Բարիզ կ'ուզէ որ այդ մեծ ծախքին վերցուելով՝ նաև տուրքն ալ շատ նուազի: Բարիզ կը պահանջէ որ ալ 20,000, 30 000, 100,000 ֆր. թռակ ունեցող պաշտամունք չըլլան, որ մէկ մարդու մը, միայն մէկ տարուան մը մէջ շատ մը ընտանեաց ինչքը ուտել տան. և այդ խնայութեան ստրկով՝ աշխատաւորաց ծերութեան հասակին համար մասնաւոր ապաստանարաններ շինուին:

Բարիզ կը պահանջէ որ կալուածատէր չեղող մարդիկ և ոչ դրամ մը տուրք տան. նաև անոնք որ միայն պարտիզով տուն մը ունին, բան մը չվճարեն. քիչ ստացուածոց տեարք թեթեւ ծանրաբեռնին, և միայն մեծ հարուստներուն վրայ ինչայ բոլոր տրոց ծանրութիւնը:

Բարիզ կը պահանջէ որ պատերազմին հեղինակ եղող նուիրակներն, ծերակոյտը և պոնաբարդեանք՝ Բրուսիոյ հինգ միլիառը հատուցանեն, և այդ բանին համար անոնց կալուածներն ծախուին, հանգերձ

Թագին ըստած ինչքերովը, որոնց ալ պէտք մը չը-
կայ 'ի Գաղղիա:

Բարիզ կը պահանջէ որ դատաստանական իրաւանց
պէտք ունեցողները հատուցման ենթակայ չըլլան, և
նոյն խի ժողովուրդը նահանգին համեստ մարդոց մէ-
ջէն իր դատաւորներն ընտրէ:

Բարիզ կ'ուզէ վերջապէս, աղէկ ուշ դիր ասոր,
դու դաշտորէից աշխատաւորդ, աւուրչէքով ապրող
աղքատդ, փոքր կալուածատէրդ որ վաշխէ կը սպա-
ռիս, կալուածոց վարձուորդ, արտավարդ, դուք ա-
մենքդ որ կը սերմանէք, կը հնձէք, կը քրտնիք, որ-
պէս զի ձեր արդեանց լաւագոյն մասը ամենեւին աշ-
խատանք չընողի մը ձեռքը երթայ. — Բարիզու ու-
ղածը, վերջապէս, գետինը գեղջուկին սեփականելն
է, գործին գործաւորին, և աշխատանքն ամենուն:

Հիմա Բարիզու ըրած պատերազմը, վաշխին, ստու-
թեան ու ծուլութեան դէմ կուի մըն է: Ձեզի կը
զուրցեն. « Բարիզեցիք, ընկերակոմք, բաժանարար
են »: Ի՛հ, բարեմիտ մարդիկ, չէք տեսներ որոնք են
որ այդ բանը ձեզի կը զուրցեն: Բաժանարար չեն ար-
դեօք անոնք, որ առանց գործ մը ընելու, այլոց աշ-
խատութեամբը կը պարարին: Ձէք լսած երբեք ինչ-
պէս գողերը զուրիշը գող կարծեւ տալու համար « Առ-
գողն » կ'աղաղակեն, և մինչդեռ գողցուած մարդը կը
բռնուի, իրենք կը փախչին անյայտ կ'ըլլան:

Այո, երկրին արդիւնքն՝ անոր մշակներուն: Իւրա-
քանչիւր մէկին իր յատուկը. աշխատութիւնը ամե-
նուն:

Այսուհետեւ ոչ շատ հարուստք և ոչ շատ աղ-
քատք:

Ոչ աշխատանք առանց հանգստեան, և ոչ հան-
գիստ առանց աշխատանաց:

Այդ կարելի է. վասն զի լաւագոյն է բանի մը
հաստատ, քան թէ կարծեւ թէ արդարութիւնը կա-
րելի բան չէ:

Ատոր համար աղէկ օրինաց պէտք են, և այդ օրէնք
այն ատեն կրնան հաստատուիլ երբ աշխատաւորը
յանձն առնուն ալ պարապորդ մարդիկներէն չխա-
բուիլ:

Եւ այն ատեն, հաւտացէք, մշակ եղբարք, տօնա-
վաճառք և վաճառատեղիք շատ աւելի արդիւնաւոր
ըլլալու են անոնց համար որ ցորեն ու միս կը մշակեն,
և ամենուն համար ալ այնչափ առատապարգև, որ-
չափ երբեք կայսեր մը կամ Թագաւորի մը ժամանակ
եղած չեն: Վասն զի այն ատեն, աշխատաւորն ուժով
և աղէկ սնած պիտոր ըլլայ, և աշխատանքն ազատ ա-
մենեւին տուրքերէ, արքունի հրամանագիրներէ, հա-
սից հարկերէ, զորոնք յեղափոխութիւնը բոլորը չէ
վերուցած, ինչպէս կը տեսնուի:

Ուրեմն, զիւղօրէից բնակիչք, դուք կը տեսնէք
որ Բարիզու խնդիրը նոյն խի ձեր խնդիրն է, և ձեզի
համար է որ կ'աշխատի, ինչպէս նաև գործաւորին հա-
մար: Այդ զօրավարներն որ հիմա իր վրայ կը յարձը-
կին, նոյն այն զօրավարներն են որ Գաղղիոյ մատնտու-
եղան: Այդ նուիրակներն, զորոնք դուք առանց ճանչ-
նալու ընտրեցիք, կ'ուզեն Հենրիկոս Ե. մեր վրայ բե-
րել նստեցընել: Եթէ Բարիզ ընկճի, թշուառութե-
լուծը ձեր վիզը պիտոր մնայ, և ձեր որդւոցը պիտոր
անցնի: Օգնեցէք ուրեմն իրեն որ յաղթանակէ, և
ինչ ալ հանդիպելու ըլլայ, աղէկ յիշեցէք այս խօս-
քերը — վասն զի աշխարհիս վրայ միշտ յեղափոխու-
թիւնք ըլլան պիտի մինչև որ ասոնք գլուխ տարուին:

ԵՐԿԻՐԸ ԳԵՂՃՈՒԿԸ, ԳՈՐԾԻՆ ԳՈՐԾԱՒՈՐԸ, ԱՅԻՍՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՄԵՆՈՒՆ:

Բարիզու աշխատաւորք:

Ահաւասիկ այսպիսի սկզբունքներով էր որ կը շար-
 Ժէին յեղափոխականք, և իրենց պաշտպանած խնդ-
 րոցը աջակից գտնելու համար, նոյն սկզբանց հետա-
 մուտ պաշտպաններէն շատ մարդիկ Պաղղիոյ այլ և
 այլ քաղաքները կը ղրկէին, որպէս զի այն տեղի ժո-
 ղովուրդները նոյն խնդիրներուն իրաւանցը համոզե-
 լով, անոնց աջակցութիւնը ստանան, և անով իրենց
 կուսակցութիւնը զօրացուցած, կարենան հառակորդ-
 ները յաղթահարել, զորոնք իբր հասարակապետու-
 թիւնը կործանելու ջանացողք և Թաղաւորութեան
 հետամուտք կը հռչակէին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ա.

Ապստամբութիւնն 'ի գաւառս:

Բարիզու յեղափոխութեան արձագանգը հաղոր-
 դուեցաւ նաև գաւառաց: Բոլոր քաղաքաց մէջէն
 Լիոն էր որ նոյնը աւելի սաստիկ զգալու էր. որովհետեւ
 առջի անցած դէպքերէն արդէն պատրաստուած էր:
 Մանօթ է ընթերցողաց թէ ինչպէս Լիոն պատերազմին
 ժամանակը երկայն ատեն քաղաքական Ժողովի մը գե-
 րագահութեանը ներքեւ եղեր էր, որ Բարիզու յեղա-
 փոխական Վիճակին սկզբանցը կը հետեւէր:

Միայն մարտի 3ին Վիճակին կարմիր դրօշը Լիոնի
 քաղաքական պալատին գմբէթէն վար առնուեր էր,
 զոր քաղաքապետը հետեւեալ յայտարարութիւնը
 հրատարակելով ծանոյց.

«Յօդ. 1. Վտանգի մէջ եղող հայրենեաց և ցլե-
 տին ճիգն դիմակալութեան շքեղ դրօշը, Պաղղիան
 նուաստացնելու ծառայելու է. մարտի 3էն սկսեալ

Լիոնի վիճակին կարմիր դրօշը քաղաքական պալատին գմբեթին վրայ ծածանելէն դադարելու է:

«Յօդ. 2. Քաղաքական պալատին պատշգամբին վրայ իրեք օր սև դրօշը պիտոր տնկուի՝ ի նշան սգոյ վասն յօշատման հայրենեաց:

Լիոնի քաղաքապետ ՀԷՆՐԻ

Երբ Պաղղոյ ժողովը այնպէս յայտնի կերպով զկառնալարին իր ծոցէն կը մերժէր, Լիոն՝ քաղաքացւոյ պատիւը չնորհելով, չնորհակալութեւ թուղթ մըն ալ կ'ուղղէր, ըրած ծառայութեանը համար:

Ասկէ կը տեսնուի ուրեմն որ Լիոնի և ազգային երեսփոխաններուն մէջ բաժանման ոգի մը կը տիրէր: Պետինը պատրաստուած էր, անանկ որ Բարիզէն եկող առաջին կայծովը հրդեհը պիտոր արծարծէր:

Մարտի 22ին առաւօտը, մինչդեռ վիճակաւորաց յեղափոխութիւնը կը յաղթանակէր ի Բարիզ, ի Լիոն հետեւեալ ծանուցումը՝ կը հրատարակուէր.

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Վիճակ Լիոնի:

«Քաղաքացիք.

«Այն ծանր պատահարաց առջին որ ի Բարիզ կատարուելու հետ են, դուք խաղաղ մնալու էք: Գուք հասկըցած էք որ բարեկարգութիւնը հասարակապետական հիմնադրութեանց առաջին պահպանիչն է:

«Քաղաքական ժողովն որ ձեզմէ ընտրուած է, ձեզի պէս ինքն ալ հասարակապետութեան մնալը կ'ուզէ: Ինքը մոռցած չէ որ եթէ երբեք հասարակապետու-

թեան դէմ յարձակում մը ըլլուի, իրեն պարտքը ձեզի հետ յարձակմանը դէմ քալելն է զնոյնը պաշտպանելու համար:

«Կեցցէ հասարակապետութիւն.

Լիոնի քաղաքապետ
ՀԷՆՐԻ

Մի և նոյն օրը ազգային պահանջողաց բազմութիւ սպայք ժողովելով, որոշեցին վիճակին վարչութիւնը հրատարակել:

Գործը նոյն այն գիշերը յաջողցնելու փորձեցին, այլ չկրցան եթէ ոչ կիսով չափ: Ազգային պահանջողք ապստամբելով յանկարծուստ քաղաքական պալատին վրայ յարձակեցան ու տիրեցին անոր, ու բռնութիւն բանեցրնելով Վալանդէն գաւառապետին վրայ, անոր հաւանութիւնը ջանացին առնելու: Սակայն գաւառապետը այն արկիւծութեան դէմ կեցաւ, և անյողդողդ խօսեցաւ ապստամբաց հետ, որոնք հուսկ ուրեմն բանտարգել ըրին զինքը:

Յետոյ քաղաքական ժողովը լուծուած հրատարակեցին, ազգային պահանջողաց զօրավարը պաշտօնընկէց ըրին, ու քաղաքական պալատը նստան, հետեւեալ անձինքներով հասարակաց փրկութեան յանձնաժողով մը ձևացրնելով. Գուրսէն, Խօւան, Բեռէ, Վըլէյ, Պուլոդիէ, Բաուլադոն, Կալադոն, Կառէլ, Ժաբէ, Բոնսէ, Միքոն:

Յաջորդ օրը յեղափոխութեան հակառակ շարժում մը երևան ելաւ:

Ազգային պահանջողաց սպայք Պէլքուռ հրապարակը գումարեցան: Բոլոր վաշտուց գլխաւորք, մէկէ մը ի զատ, ներկայ էին: Այն գումարման մէջ ծանուցին որ առջի օրուան պատահարները յանկարծուստ պատահած և սակաւուց ոմանց գործ էին. ու

րով հետեւաբար « Լիոնի ազգային պահանորդք, ընդհանուր քուէարկութեամբ ընտրուած վարչութեան և Լիոնի քաղաքական ժողովին հետ միանալով, ինչ որ պարտքն իրեն կը պատուիրէ պիտոր ընէ՝ անոնց թիկունք ըլլալու համար »:

Շաբաթօ հրամանատարը՝ ընդհանուր հաւանութեամբ Լիոնի ազգային պահանորդաց առժամանակեայ գլուխ ընտրուեցաւ: Ամենքը երդուինցան մինչև ցմահ անոր հնազանդելու:

Յանձնաժողովին Թագաւորութիւնը կարճ եղաւ, և միայն երեք գիշեր կարողացաւ քաղաքական պալատը անցընելու: 24-25ին գիշերը Յանձնաժողովին անձինք ազատ դատաւորաց ատեան մը կազմելով՝ ի մահ դատապարտեցին, բարեբաղդաբար բացակայ դատուելոյնին, զՇաբաթօ որ ազգային պահանորդաց առ ժամանակեայ հրամանատար ընտրուած էր. զՍնտուիէօ, որ հասարակապետութեան գործակալ էր, և շատ մը վաշտուց հրամանատարներ, որոնցմէն էր Լուէն Եդ վաշտուն, Սիմիան Դիլին, Շառիօ Յիլին, միով բանիւ զանոնք որոնցմէ կը վախնային որ յետագիտական շարժմանը հակառակին:

Սակայն 25ին առաւօտը Վիճակականք ինքիրեն նուն իրենց տեղը Թողուցին հետեւեալ կերպով իրենց հրաժարումը առ գաւառապետն ղրկելով:

«Վիճակ Լիոնի».

«Նկատելով որ Լիոնի առժամանակեայ վիճակականաց ժողովը, զոր ազգային պահանորդք հիմնեցին, ալ ազգային պահանորդաց ձեռնադրութիւնը չընդունիր».

«Նկատելով որ ազգային պահանորդք իրենց ընտրեալ Վիճակը պաշտպանելէն ետ կը կենան».

«Վիճակին անդամք կը ծանուցանեն որ ազատ են

իրենք իրենց յանձնուած պարտաւորութենէն, և կը հրաժարին ընդունած ամենայն իշխանութենէ:

Առժամանակեայ Վիճակ
Պրան, Բաւարիոն»:

Բարեկարգութիւնը շուտ մը առանց արիւնհեղութեան նորէն հաստատուեցաւ, ու յաջորդ օրը 26ին, հասարակաց անդորրութեամբ, պատերազմի ատեանը, Աւնօ զնդապետին սպաննողաց դատաստանին վըճիւրը կտրեց, որ քանի մը ամսէ ՚ի վեր ՚ի կախ մնացած էր: Ամբաստանեալն Տըլը, հանդերձ բացակայ եղող՝ Պալլա, Պուվուէ և Սաս ամբաստանեալներովը, ՚ի մահ դատապարտուեցան: Ուրիշ երեք բացակայ դատուող յանցաւորք ալ, որ էին Պուաք, Պուիլյա և Շոլ, արքայանքի դատապարտուեցան: Ամբաստանեալն Բաքէ հինգ տարուան բանտարկելութեան մատնուեցաւ: Կատու, Ֆուռնիէ և Մուել հինգ տարուան կալանաւորութեան: Իսկ Կալլօ մէկ ամիս բանտարկել ըլլալու և 15 ֆրանկ տուգանք հատուցանելու դատապարտեցաւ:

Սակայն գործը շատ աւելի ծանր եղաւ ՚ի Մաուսիլիա:

Խառնակութեան առաջին շարժումը մարտի 23ին դիպաւ: Նոյն օրուան առաւօտը, ազգային պահանորդաց Թմբուկները բոլոր քաղաքը ընդհանուր հաւաքման կոչը հնչեցին: Ազգային պահանորդաց մեծ մաս մը շուտով իրենց ժողովներու տեղերը փութացին: Քաղաքացւոց մէջ մեծ տագնապ մը ծնաւ, սակայն քիչ տեւեց, որովհետեւ կէսօրուան ատեն ազգային պահանորդաց մեծ մաս մը իրենց տուները դարձան: Հանդերձ այսու Ադէնէի տեղը հետզհետէ հասարակապետական պահանորդաց մարդիկներով, կառիպալ տեաններով, ազատ հրացանաւորներով և Թաղին ազգային պահանորդներով կը լեցուէր:

Ժամը 4ին ատենները բոլոր այս մարդոց ընկերու-
թիւնքը զինեալ դէպ 'ի գաւառապետին տեղը սկսան
երթալ, կեցցէ՝ Բարիզ, կեցցէ՝ Հասարակապետո՞ւ-
թիւն կանչելով: Գաւառապետութեան հրապարակը
հասնելով անանկ կ'երենար ինչպէս թէ ամեն բան
պիտոր լմննար, արդէն շատ մը ընկերութիւնք կը
սկսէին քաշուիլ երթալ, երբ ձայնը տարածուեցաւ
թէ գաւառապետութեան տեղը արշաւողաց բազ-
մութենէ մը առնուեր էր: Եւ յիշաւի ալ անանկ ե-
ղած էր:

Մառսիլիոյ և Հոդգանոսի բերաններուն գաւա-
ռին բնակչաց առժամանակեայ գաւառական Յան-
ճնաժողով մը տիրած էր գաւառապետութեան տե-
ղոյն:

Այս Յանճնաժողովը շուտ մը փութաց իր յայտա-
րարութիւնը հրատարակելու: Յայտարարութեան
ներքեւ հետեւեալ անունները կը կարդացուէին:
Կասդոն Գուէմիէօ, Էդիէն հայր, Ժոպ, Պոզ Տաւի,
Տրսեւլի, Սիտու, քաղաքական Ժողովին խորհրդա-
կանք. Մալիէլ, Ալէնինի, Քէօլառ, Պառթըլէ, Է-
միլ Բոնշէ, Քառդու:

Այն օրէն սկսեալ կարմիր դրօշը գաւառապետու-
թեան պատուհանէն սկսաւ ծածանիլ:

Մառսիլիոյ քաղքին հանգամանքը շատ օտար դիր-
քի մէջ էին: Գաւառապետն իր սենեկին մէջ արդե-
ւական կը պահուէր, և առժամանակեայ գաւառական
Յանճնաժողովը գաւառապետութեան տեղը նստած
վարչութեան ծառայութիւնները կը մատակարարէր:
Ժողովուրդը փողոցներուն մէջ ըստ սովորականին խա-
ղաղ կը պտըտէր: Հետաքրքիրներու մէկ քանի խումբ
գաւառապետութեան առջև դադարած կեցած էին:
Մերթ ընդ մերթ զինեալ մարդիկ Սէն Ֆէռնոլ
հրապարակէն կ'անցնէին: Սակայն քաղաքը բոլորո-
վին անդորրութեան մէջ էր:

Արդ Յանճնաժողովը հետեւեալ յայտարարութիւնը
հրատարակեց, որմէն յայտնի կը տեսնուի որ այն շա-
րժամը վիճակաւորաց նպատակին կը հայէր:

«Յօդ. 1. 1871ին Ս. Միքայէլի օրէն սկսեալ ցԶա-
տիկ վեցամսեայ տանց վարձքը հետեւեալ համեմատու-
թեամբ կը շնորհուի.

1. Վեցամսեայ գնոյն կէսը կը շնորհուի այն վար-
ձուորաց, որոնց արդի տան վարձքը 300 ֆրանգէն
վեր չէ:

2. Երրորդ մասը կը շնորհուի այն վարձուորաց ու-
րոնց տարեկան վարձքը 300 ֆրանգէն վեր է, այլ ոչ
աւելի քան 4000:

3. Չորրորդ մասը կը շնորհուի անոնց, որոնց վարձքը
1000էն աւելի է:

4. Երրորդ մասը կը շնորհուի արհեստաւորաց,
գործատան տեւրաց, վաճառականաց, շտեմարանա-
պետաց և հասարակաց տեղիներու տեսչաց:

Յօդ. 2. Բոլոր այն գումարն որ տանց վարձուորը
մինչև այս օրս հատուցած են 'ի հաշիւ ներկայ վե-
ցամսէին, յաջորդ վեցամսէն պիտոր վերցուի»:

Մարտի 28ին Սէն Նիքոլա բերդին մէջ ապստամ-
բութիւն մը պատահեցաւ. բարեկարգութեան պատ-
ճառաւ պատժուած զինուորներն որ հոն զգուշու-
թեան տակ կը գտնուէին, յաջողէր էին այն ապրս-
տամբաց հետ հաղորդակցիլ որ գաւառապետութեան
տեղը բռնած էին, որոնց ձեռքը յանձնելու էին զբեր-
դը: Մէկ քանի հրացաններ պարպուեցան, այլ քիչ
հոգի զոհ եղան. մէկ մարդ մը սպաննուեցաւ, և եր-
կու կամ երեք հոգի ալ վիրաւորեցան:

Իրիկուան դէմ Բարիզու վիճակաւորներէն զըր-
կուած պատգամաւորաց յայտարարութիւն մը հրա-
տարակուեցաւ: Այս պատգամաւորք էին Ամուռու,
Լանտէք, Մէժի և Ալպէռ Մէյ: Այն յայտարարու-

Թեամբ ազգային պահանջողաց պատգամաւորները կը հրաւիրէին որ երկրորդ օրը դաւաճականութեան պալատը ժողովին, որպէս զի որոշեն թէ ինչ միջոցներով ջանալու են դէմ առնուլ այն կռուին և արին հեղութեան, որ հակառակորդներէն կրնայ յուզուիլ:

Եւ իրաւցրնէ հակառակողաց կռիւը անհրաժեշտ էր: Ապրիլի 3ին Էսթիւան զօրավարն որ Մառսիլիայէն դուրս բանակող զօրաց հրամանատարն էր, հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակեց.

«Յուլիսի 17ին 1871 թուականին օրինաց նայելով. Մարտի 26ին 1871 բաժնին պատուէրին նայելով, որ Օպաներ քաղաքը ինչպէս բաժնին զօրանիստ և բուն բանակ կ'որոշէր.

Նկատելով որ Սէն Նիքոլա և Սէն Ժան բերդերը, ինչպէս նաև բերդապահ, ապստամբներէն պաշարեալ են, որոնք ոչ միայն առանց իշխանաւորաց հրամանին զէնք առած են, այլ նաև այն վախճանաւ որ նոյն իսկ իշխանաւորներն ապօրինաւոր կերպով բանտարդեւ ընեն.

Նկատելով, որ ասկէ զատ ալ, ի Մառսիլիա ապստամբ ինքնակոչ վարչութիւն մը հաստատուեր է, որ կ'ըսէ թէ Բարիզու վիճակին անուամբ կը գործէ, քաղաքական ժողովին լուծումը վճռէր է, ապօրինաւոր կերպով ընտրութիւններ ընելու յորդորէր է, որպէս զի յեղափոխիչ վիճակ մը հաստատէ, և Հասարակապետութեան օրինաւոր իշխանաւորները պաշտօնէն ինկած կը ծանուցանէ.

Նկատելով որ զօրքը Մառսիլիոյ վիճակին զօրանիստներն այնպէս բռնած են, որ վերոյիշեալ բերդերն ապստամբաց ժողովակիներէն մօտ երեք օրուան ճամբու հեռաւորութեամբ կը գտնուին.

Յդ. զինուորական բաժնին զօրավար հրամանատարը կը վճռէ.

Մառսիլիոյ քաղաքն ու վիճակը պաշարման հանգամանաց ներքև դրուած են:

Քաղաքական ու զինուորական իշխանաւորաց յանձն է ներկայ վճիռս կատարել տալը, Հասարակապետութեան օրինաց համեմատ:

Արարեալ ՚ի բուն բանակն յՕպաներ,

3 ապրիլ, 1871:

Հրամանատար զօրավարն
Էսթիւան տր լա Վիկտուանէ:

Յաջորդ օրը, ապրիլի 4, արինահեղ կռիւ մը կը հանդիպէր:

Առաւօտեան ժամը իրեքէն ՚ի վեր սկսաւ ազգային պահանջողաց ընդհանուր կոչը զարնել Մառսիլիոյ փողոցները, և զանգակաց հաւաքման հնչիւնէն ժողովուրդը կ'արթննար:

Արշալուսոյն դէմ զօրքը քաղքին շրջապատ պատնէշներէն ելելով յառաջ կու գային: Մնոնցմէ հատուած մը դէպ ՚ի շողեկառաց կայարանը կը դիմէր, ուր տեղ քաղաքային պահանջողաց ու վիճակին զօրաց զօրանիստ մը կար. հոն պզտի կռու է մը ետքը, ուր վիճակին մարդիկներէն քանի մը հոգի մեռան, զամենը զէնքից ընելով տեղերնին կը ճամբէին:

Մի և նոյն ատեն զօրաց մնացած մասը դաւաճապետութեան տեղւոյն, որ ապստամբաց բոյնն էր, չորս դին բանակեցան: Հոն տեղ քաղաքացի պահանջողք վէսէնի որսորդաց վրայ կրակ ընելով, զօրքն ալ կրակով անոնց պատասխանեց, և ապա պալատը յարձըրեցաւ ու ներս մտնելով ստորին յարկին տիրեց:

Ի վերայ այսր ամենայնի ապստամբ բուռն դիմա-

կալութիւն ընելու շարունակեցին, և երկուստեք ալ սաստիկ կրակ կը թափէին մէկմէկու դէմ. Մոնղո փողոցը պատնէշ մը շինուած էր. կանոնաւոր զօրքը սաստիկ գնդակոծումէ մը ետքը անոր ալ տիրեց. քիչ մը ետքը նաև Աւմէնի փողոցը շինուած պատնէշի մը զօրքը տիրեց, ինչպէս նաև ուրիշ երրորդի մը որ Մոնկուան փողոցը շինուած էր, ուր որսորդք և ազգային պահանջորդաց ծղ վաշտուն մաս մը զապստամբները քշեց տարաւ:

Աւաւտուտուան դէմ շատ մը գերի բռնուեցան, զէնքը ձեռքերնին, որոնք մասամբ Սէն Նիքոլա բերդը տարուեցան և մասամբ մըն ալ Արդարութեան պալատը: Այս գերեաց մէջ շատ մը կառիպալտեանք ալ կային:

Վերջապէս միջօրէէն ետքը ժամը մէկին, որոշուեցաւ ծանր միջոցներու ձեռք զարնել, և սկսան Նոդուր տամ տը լա կառտ բարձրաւանդակէն և ուրիշ մէկ բերդէ մը զգաւառապետութեան տեղը գնդակոծել: Սակայն բերդին թնդանութից հարուածը բաւական ճիշտ չափուած չէր, որովհետև Բիւկա ճամբան ու Մինիմ փողոցը գնդակներ ինկան. մէկ քանի տանց ճակատը աւրուեցաւ և դժբաղդաբար ալ նաւաստի մը և ուրիշ մէկ մը որ Արդարութեան պալատը պահապան կեցած էին, սպաննուեցան:

Իսկ Նոդուր Տամ տը լա կառտ տեղէն ամենայն ճշդութեամբ հարուածները կ'արձրկուէին. երազ երազ գնդակները գաւառապետութեան տեղւոյն գալիթը կ'անձրևէին, և ժամը մէկէն մինչև կէս զիշեր այս գնդակոծումը միայն կէս ժամ մը ընդհատեցաւ: Այս ընդհատումն ալ անոր համար եղաւ որ պատգամախօսից միջոց դրուի. որովհետև ժամը չորսին տեհնները գաւառապետութեան աշտարակը ճերմակ դրօշ մը տեսնուեցաւ:

Վերջապէս ծովային զօրքը գաւառապետութեան

պալատին տիրեց: Այն ատեն գաւառապետը, իր քարտուղարները և այլ իշխանաւորք որ ապստամբութեան ատենը բանտարգել մնացած էին, ազատեցան:

Պարոն կասդոն Գուէմիէօ Բարիզու Վիճակին պատուիրակ և Մառսիլիոյ յեղափոխական վարչութեան նախագահ, բռնուելով բանտ դրուեցաւ: Եւ այսպէս շուտ և ազդու կերպով բարեկարգութիւնը նորէն հաստատուեցաւ: Իսթիլան զօրավարը մէկէն հրաման հանեց ազգային պահանջորդաց որ զէնքերնին յանձնեն:

Նոյն զօրավարն ուրիշ երկրորդ վճիռ մը հրատարակելով կը ծանուցանէր.

1. Ամեն օտարական որ բնիկ Պաղդիացի գրուած չէ, և 1870ին սեպտեմբերի առաջին օրէն ետքը Մառսիլիա եկած է, ներկայ վճռոյս հրատարակուելէն 48 ժամ ետքը դուրս ելլելու է Պաղդիոյ հողուն այն մասէն որ Զգ զինուորական բաժնին շրջապատին մէջ կ'իյնայ.

2. Բոլոր այն խտլացիք որ նորոգ զինուորութեանէն արձրկուած են, նոյնչափ միջոցին մէջ զինուորական վարչութեանէն իրենց նաւորդէքի տոմսակը խնդրելու են, եթէ չեն ուզեր բռնուիլ, բանտարկուիլ ու զինուորներով մինչև սահմանադուխը տարուիլ:

Երրորդ վճռով մը պատուիրուեցաւ քաղաքացւոց ամեն պատերազմի զէնք յանձնելու, հրացան կամ սուր առ հասարակ, 'ի բաց առեալ որսորդութեան զէնքերը. անուննդիր եղողներուն ծանր պատիժներու սպառնալիքներ կ'ըլլուէին:

Ի Սէնդ Էդիէն գարձեալ ուրիշ արիւնհեղութիւն մը եղաւ:

Մարտի 25ին միջօրէէն ետքը ժամը 5ին Սէնդ Էդիէնի քաղաքական պալատը ազգային պահանջորդաց ձեռքն էր, երբ յանկարծ խռովակից ամբոխ մը վրայ կը հասնի:

Օդու մէջ մէկ քանի հրացանի հարուած կ'արձր-
կուին. սակայն գնդակ մը, չգիտցուի որ ուսկից, խոռ-
վիչներէն մէկը գետինը կը փռէ. ինչպէս թէ ասիկայ
նշան մը ըլլար՝ խռովիչները Քաղաքական պալատին
վրայ կը յարձրկին, և զգաւառապետն ու Հասարակա-
պետութեան գործակալը գերի կը բռնեն:

Իրիկուան ժամը տասն էր երբ զպարոն Ալբէ դա-
ւառապետը, պարոն Ապպիան Հասարակապետութե-
գործակալին հետ մէկտեղ, Քաղաքական պալատին
մեծ սրահին մէջ քաշեցին տարին. զգաւառապետը
սրահին ծայրը տանելով՝ պատրաստուեցան որ հրա-
ցանահար սպաննեն: Այս ատեն, Ֆիլիոն տը Մաքլա
անուանով մէկ մը, որ դիւահարի մը կը նմանէր ու
խռովեաց առաջնորդ էր, պարոն Ապպիանին ծնդաց
վրայ գնաց նստեցաւ, որ սրտին այլայլութենէն սպա-
ռած, աթոռի մը վրայ ինկեր մնացեր էր, — ու պա-
րոն տը Ալբէ դաւառապետին գլխուն ատրճանակ
մը պարպեց:

Մի և նոյն ատեն շատ մը հրացանի հարուածք արձր-
կուեցան այն մարդոց խմբէն որ զգաւառապետը հրա-
ցանահար ընելու ժողոված էին, որոնցմէ մէկ քանի
գնտակ, անշուշտ շեղելով, զՖիլիոն և ուրիշ գործա-
ւոր մը զարկին: Իսկոյն երեք գիակը գետինը գլորե-
ցան: Այլ կարելի չէ ըմբռնել թէ ինչպէս յաջողեցաւ
պարոն Ապպիանի մահու ընէ ազատիլ:

Սակէ զատ Սէնդ Էդիէն քաղբին մէջ ուրիշ մէկ
քանի անմեղ մարդոց արիւնը թափեցաւ, և շուտ մը
Վիճակին վարչութիւնը հրատարակուեցաւ:

Սէնդ Էդիէնի գաւառապետն տը Ալբէ որ խոռ-
վիչներէն սպաննուեցաւ, հռչակաւոր ճարտարապետ
մըն էր, որ դեռ ևս իր կենաց քառասներորդ տարին
էր հասած: Թիէռլին աղաչանացը զիջանելով Սէնդ
Էդիէնի գաւառապետութեան պաշտօնը յանձն ա-
ռած էր: Երբ խռովեաց գնտակներէն զարնուելով

ինկաւ, դեռ ևս 48 ժամէ 'ի վեր պաշտօնատէր էր,
անանկ որ անձնական վրէժխնդրութեան մը գաղա-
փարն 'ի բաց առեալ, կրնայ զուրցուիլ որ պարոն տը
Ալբէ միայն իշխանութիւնը ներկայացնելուն համար
սպաննուեցաւ, և այն ալ անհաւատալի պատրուա-
կաւ մը, ինչպէս թէ Վիճակին յայտարարութեանը
ստորագրել էր ուղած:

Ապստամբութիւնը մինչև 28ին առաւօտը յաղթա-
նակեց. նոյն այն օրը առաւօտեան եօթնին զօրքը զօ-
րանոցէն կ'ելէ, և այլևայլ սիւն կը բաժնուի: Շուտ
մը զՕդէլ տը Վիլ կը պաշարեն, և բոլոր փողոցնե-
րուն անկիւններն որ դէպ 'ի հոն կը հանեն, պահա-
պան զօրք կը դրուի. Վոժից աղատ հրացանաւորք հրա-
պարակին մէկ կողմը կը բռնեն:

Զօրավարը Բարիզու ճամբով զօրաց հատուած մը
կը ղրկէ, պատուիրելով որ դռները բանան և Օդէլ
տը Վիլ մտնեն:

Դռները գոց են. զօրավարը կ'որոշէ զօրքը կամա-
րակապ ճեմելիքէն անցնելու: Սակայն հաշտարար ու
գուլ վառեալ, գնդապետ թիկնապահ մը կը ղրկէ
առ խռովիւ ազգելով անոնց որ զէնքերնին վար գնեն
և անձնատուր ըլլան: Պարոն Վիդալ տը Ռոշգայէ,
շարժուն պահանջողաց գնդապետի տարազով, կը
խնդրէ որ իբր պատգամաւոր՝ զօրավարէն ղրկուած
պատուիրակին ընկերանայ:

Այս պարոնայք պալատին գաւիթը կը մտնեն, մի-
դուայլէօցներուն գիծը կ'անցնին և մինչև թաղապե-
տութեան սրահը կը յառաջեն: Հոն ազգային պա-
հանորդաց գնդապետ մը կը ներկայանայ իրենց, որ
իբր բերդի հրամանատար պաշտօն կը վարէր. զօրա-
վարին յորդորն ու պատուէրն անոր կը հաղորդեն:

Մի և նոյն ատեն տը Ռոշգայէ պարոնը կը ծանու-
ցանէ թէ անոր համար պատգամաւորի պաշտօնը
յանձն առաւ, որ կրցածն ընէ ինչ և իցէ արիւնհե-

ղութիւն խափանելու համար. և խօսքը կը լմննցնէ յորդորելով զապստամբներն որ զէնքերը վար դնեն և ելլեն հետը զօրավարին երթան անձնատուր ըլլալու:

Այս խորհուրդն ընդունուեցաւ, և զօրքը շուտ մը Օդէլ տը վիժի տիրեց:

Ժամը եօթնին պարոն տը Ռոշդայէ, այն կարմիր լաթն որ մէջտեղի պատուհանէն կախուած էր, վար առաւ, ու տեղը եռագոյն դրօշը դրաւ, զոր ժողովուրդը մէկէն ծափահարութեամբ ողջունեց:

Ասիկէ նուազ զգալի եղաւ Գուլուզի շարժումը:

Վիճակին վարչութիւնը հաստատելու առաջին փորձ մը ունայն ելեր էր: Սակայն 25ին օրը ուրիշ երկրորդ շարժում մը, Տիւբուզալ քաղաքացւոյն մէջը մտնելով, յաջողեցաւ:

Սէն Կօտան քաղաքացին եղաւ որ Վիճակին վարչութիւնը հրատարակեց՝ այս մարդը յառաջ Վառիէ գէթ ետատրոնին տեսուչ եղած էր: Ազգային պահանջօրդաց ամենափոքր մաս մը վիճակին պաշտպան ելաւ:

Գուլուզի Վիճակին ծանուցագիրը հետեւեալն էր.

«Վիճակը ամենուն կարծեաց պաշտպան պիտոր կենայ, և հասարակաց՝ ինչպէս նաև առանձնակա՝ նաց շահուց պահպանութեանը վրայ պիտոր հսկէ. սակայն ամենայն խռովութեան փորձ խստիւ պիտոր պատժէ:

«Իր նպատակն է արքունի տանց ամեն կերպ դաւաճանութիւններէ զհասարակապետութիւնը ապահովել, կամ ժողովին արմատական երեսփոխանաց ձեռննտուութիւն ընելով, անհետ ընել բոլոր այն կասկածներն որ մեր անձկութիւնը կ'երկարեն»:

Սակայն այս խոստմունքները պահելու ժամանակ չունեցաւ, որովհետեւ իր թագաւորութիւնը երկու օր միայն տևեց. որմէն ետեւ Քեռադրի գաւառապետը, ազգային պահանջօրդաց և ինքնակամ զինուորելոց օգ-

նութեամբը, տիրեց բոլոր այն գլխաւոր տեղեաց որ ապստամբաց ձեռքն էին և իր իշխանութիւնը նորէն հաստատեց:

Նաև 'ի Նիցցա Մառտիլիայէն կարմիր հասարակապետութեան մարդիկ զըկուեցան Վիճակը հիմնելու դիտմամբ, այլ ընդունելութիւն չգտան: Նիցցա Գաղղիոյ յեղափոխութեանց անտարբեր մնաց:

Աւելի ծանր վիշտ կը հասնէր Գաղղիոյ Ալճերիի ապստամբութեանէն:

Մինչդեռ Գաղղիա քաղաքական կռուով ինքզինքը կը կոծէր, Ալճերիի հարաւային մասը ապստամբութեամբ ոտք ելաւ. ամենայն ցեղք, իրենց Մարապուդից քարոզած մարգարէութեան մը հետեւելով, որուն համեմատ 1871 տարւոյն ամենայն Ռուսք Ալճերին թողլով ծովուն մէջ պիտոր թօթափէին, զարհուրելի կատաղութեամբ ամեն կողմէն զինուք ոտք ելան:

Սիտի Մոքրանի, Կոստանդինա գաւառին ամենէն մեծ իշխաններէն մէկը, յայտնի կերպով Գաղղիոյ դէմ պատերազմ հրատարակեց: 40 հազար արաբացիներով Մեքանայի ցեղերուն վրայ յարձրկեցաւ, և նոյն գաւառին բոլոր հարաւային մասին տիրեց. Ալճերիէն 25 փարսախ հեռու էր:

Սիտի Մոքրանի մեծանձնութեամբ շարժեցաւ. այս բանիս ձեռնարկէն յառաջ իր պատուոյ նշանը և իր թռչակին եռամսեան ետ դարձուց: Այս ալճերցի իշխանը որսորդութեամբ զբօսնող մէկ մըն է, և շատ տարի կայսեր արքունիքը անցուցած. 45 տարուան կայ, երկու միլիոն եկամուտ ունի, և զԳաղղիան շատ աղէկ կը ճանչնայ:

Իր ջանքն էր որ զՔապիլին ալ ոտք հանէ:

Չորս ջոկատ զօրաց և երկու բաժին ճամբայ ինկան որ հաղորդակցութեան ճամբաները կտրեն և զմեծ Քապիլին պաշարեն:

Այլ անօգուտ տեղ. ապստամբութիւնը զօրացաւ

ընդարձակեցաւ ու Մարոքոյի սահմաններէն մինչև Դունիզի սահմանը ձգեցաւ, որ է ըսել գրեթէ բոլոր երկիրը բռնեց: Պաղղիոյ պաշտօնեայք 80,000 զօրք օգնութիւն խնդրեցին, առանց մէկ մըն ալ ընդունելու, եթէ ոչ ուշ ատեն:

Այս ամբիկեան գաղթականութեան ապստամբութիւնը ամենածանր էր: Պաղղիոյ դժբաղդութիւնները հարաւային ցեղերուն ականջը հասնելով, որոնք դեռ ևս բոլորովին ընկճուած չէն, անկախութեան փափաքը դարձուցին իրենց վրայ. և այն տեղական ապստամբութիւններն որ իսկզբան անանկ կ'երեւային ինչպէս թէ վտանգաւոր չըլլան, երթալով տարածուեցան և ընդհանուր եղան: 24 ժամուան մէջ գրեթէ չորս հազարամեդրի ելեքտրական թելեր կտրտուեցան, և ամբիկեցի ապստամբք Օմալ քաղքին չորս կողմը պաշարեցին:

Վիճակաւորաց կործանելէն ետքն էր որ այս ապստամբութիւնն ալ պիտոր զսպուէր:

ՎԼՈՒԽ ԺԲ.

Վիճակը:

Երբ հասարակաց քուէարկութեամբ նոր վարչութեան անձինքն որոշուեցան և Վիճակը հրատարակուելով յ'Օդէլ տը Վիլ աթոռը դրաւ, ծերունին Պեզլէյ հասակաւ երիցագոյն ըլլալով նախագահութեան ճառ մը խօսեցաւ.

«Բաղաքացիք, կ'ըսէր, ձեր հոս ներկայ գտնուելովը կը վկայէք Բարիզու և Պաղղիոյ, որ Վիճակը հաստատուած որոշուած է, և Բարիզու Վիճակին ազատութիւնը, տարակոյս չկայ Հասարակապետութեան բոլոր Վիճակներուն ազատութիւնն է:

Յիսուն տարիէ 'ի վեր հին քաղաքավարչութեան ունակացած մարդիկ, իշխանութիւնը բաժնելու և աշխարհը աշխարհով կառավարելու մեծ խոստմունքներով զմեզ խաղ կ'ընէին: Մեծ խօսքեր էին ասոնք, այլ մեզի իրական բան մը չտուին:

Գուք ձեր նախորդներէն աւելի կտրիճ, իմաստնոյն պէս բրիք, որ շարժմունքը ապացուցանելու համար կը քալէր. դուք ալ քալեցիք, և կարելի է վստահ ըլլալ որ Հասարակապետութիւնը ձեզնով պիտոր քալէ:

Ատոր վրայ կը կայանայ յերաւի, ձեր խաղաղական յաղթութեան պսակը: Ձեր հակառակորդներն ըսին թէ ատով Հասարակապետութեան հարուած տալ մըն էր. մենք կը պատասխանենք, որ եթէ մենք հասարակապետութիւնը հարուածեցինք, մեր հարուածը ցցի մը կը նմանի որ զարնուելով գետինը աւելի խոր կը մխի:

Այո, Վիճակին կատարեալ ազատութեամբն է որ Հասարակապետութիւնը ՚ի մեզ պիտոր արմատանայ: Հասարակապետութիւնը այսօր ալ նոյն չէ ինչ որ էր մեր յեղափոխութեան մեծ օրերը: ԳՅին Հասարակապետութիւնը զինուոր մըն էր, որ թէ դուրսը և թէ ներսը կռուելու համար, հարկ էր հայրենեաց բոլոր զօրութիւնը իր ձեռքին տակը կեդրոնացընէր. 1871ին Հասարակապետութիւնը աշխատաւոր մըն է, որ ամեն բանէ վեր ազատութեան պէտք ունի խաղաղութիւնը բեղմնաւոր ընելու համար:

Խաղաղութիւն և աշխատութիւն. ահա այդպիսի է մեր ապագան: Ահա այդ է մեր փոխարինին և մեր ընկերական վերանորոգութեան ապահովութիւնը, և այսպիսի առմամբ, Հասարակապետութիւնը կրնայ դեռ ևս զՊաղղիան տկարաց նեցուկ ընել, աշխատաւորաց պաշտպան, աշխարհիս մէջ ընկճեալներուն յոյս և ընդհանուր Հասարակապետութեան հիմն:

Վիճակին ազատութիւնը, ուրեմն, դարձեալ կը կրկնեմ, նոյն իսկ Հասարակապետութեան ազատութիւնն է. խումբերէն իւրաքանչիւրն իր կատարեալ անկախութիւնը և իր գործոյ կատարեալ ազատութիւնը պիտոր գտնէ:

Ինչ տեղական հոգ կայ՝ Վիճակին գործ ըլլալու է:

Ինչ գաւառական գործ, Գաւառը ինամելու է:

Իսկ ինչ ազգային բան որ ըլլայ, Տէրութիւնը պիտոր փոյթ տանի:

Ըսենք նաև բարձրաբարբառ. մեր այս հիմնած Վիճակը, վիճակաց օրինակն պիտոր ըլլայ: Աշխատութիւն ըսել, բարեկարգութիւն, տնտեսութիւն, համեստութիւն, խիստ հսկողութիւն ըսել է, և Բարիզ հասարակապետական վիճակին մէջ 400 միլիոն նէն գող մարդ պիտոր չգտնէ:

Վարչութիւնն ալ իր կողմանէ, այսպէս կիսով չափ նուազեալ, հասարակաց ընտրութեան հլու հրամանակատարը պիտոր ըլլայ և Հասարակապետութեան պահապանը:

Ահա, քաղաքացիք, մեր երթալու ճամբան ինծի այս կ'երևնայ. քաջապէս և հաստատուն մտօք նոյն ճամբան մտէք: Մեր ծանուցադրին որոշած սահմանէն անդին չանցնինք, և հայրենիքնիս և վարչութիւնը բարեբաղդ ըլլալու են այդ յեղափոխութեան ծափահարելու, որ այնքան մեծ է և այնքան պարզ, և մեր պատմութեան ամենէն արդասաւոր յեղափոխութիւնը պիտոր ըլլայ:

Իսկ ես, քաղաքացիք, իմ կենացս ամենէն գեղեցիկ օրը կը համարիմ այս մեծ օրուան ներկայ գլուխուիլս, որ մեզի համար մեր փրկութեան օրն է: Հասակս ինծի չներէ պիտի իբրև Բարիզու Վիճակին անդամ ձեր վաստակոց մասնակից ըլլալու. իմ ուժս ստէպ արիութեանս մատնիչ ըլլալու է, մինչդեռ դուք զօրաւոր ըմբիշներու պէտք ունիք: Զօգուտ յառաջադէմ յաջողութեան, բռնադատուիմ պիտի իմ հրաժեշտ տալու. սակայն ապահով եղիք որ ձեր քոյն՝ ինչպէս ձեզի հետ, ուժիս համեմատ, իմ ջերմ ձեռքն տուութիս ձեզի շարունակելու, և ձեզի նման աշխա-

տութեան ու Հասարակապետութեան սուրբ իրաւանց ծառայելու պիտի ճգնիմ:

Կեցցէ՛ Հասարակապետութիւն, Կեցցէ՛ Վիճակ»:

Ե. ՊԵՂԷՅ:

Հարկ է մէկէն ըսենք որ Պեղէյ քաղաքացին իր հրաժեշտին վրայ հաստատուն չկեցաւ: Իր ճառախօսութիւնը յստակ կերպով Վիճակին առաջադրեալ ծանուցագիրը կը յայտնէր, և ամեն վիճակական մը տածութեան խելացի կուսակիցները, ուրիշ բան չէին կրնար փափաքիլ ասկէ՝ ի զատ, որ նոր քաղաքական իշխանութիւնը այդ ծանուցագրին առաջադրութեանէն չխոտորի:

Իսկզբան Բարիզու Վիճակին ոգին Ստի գործաւորն եղաւ, որ շատ ծանօթ էր ըստ որում Գուէօղոյի խումբներուն պատճառն ու նեցուկն եղած էր, և նաեւ համազգային ընկերութեան գաղղիական հատուածին ամենէն ազդու և ամենէն գործունեայ անդամն էր:

Բարիզու վարչութեանը համար ենթակայ կեդրոնական յանձնաժողով մը ձևացուց որ տասուերկու անդամներէ կը բաղկանար, որոնցմէն էին նոյն ինքն Ստի, Գլիւզուէ, Պէռօռէ, Նանսի, Կուիէ, Պապիւր, Ավուան՝ որդին, Մադի Ժուռնալ, Տիւվալ, Ժըռէզմ:

Այս ենթակայ յանձնաժողովին յանձնուած գործն էր ազգային պահանջորդաց հրամանատարութիւնը, քաղաքական ժողովին պաշտպանութիւնը, քաղքին ոստիկանութիւնը, և Հասարակապետութեան դէմ ամենայն մատնութեան յանցանաց դատաստանը: Իր աթոռը Բաղաքական Պալատն էր:

Նոյն իսկ առջի օրերէն անմիաբանութիւնը սկսաւ Վիճակին գլխաւորաց մէջ սպրդիլ: Անոր գլխաւոր անդամներէն մէկը, Շառլ Լիւլիէ, որ Բարիզու ազգային պահանջորդաց զօրավար և ընդհանուր հրամա-

նատար անուանած էր, կ'ուզէր որ Կեդրոնական յանձնաժողովը Բարիզու թաղապետաց ու նուիրակաց հետ միաբանի, որպէս զի ազգային ժողովքէն վիճակական ազատութիւններ ձեռք բերէ: Կը յաւելուր ըսել որ եթէ յաջողէր մասնաւոր առանձնաշնորհութիւններ ձեռք ձգելու, Կեդրոնական յանձնաժողովը ոչ երբէք զղջալու էր իշխանութիւնը ձեռք առնելուն վրայ: Պարոն Լիւլիէ կը խնդրէր նաեւ ամեն գումարման մէջ, որ զՇանդի զօրավարն ազատ թող տան: Իրքն այս դիրքիս մէջն էին, երբ Վանտոմ հրապարակին հրացանահարութիւնքն հանդիպեցան, որոնց համար Լիւլիէ մեղադրութիւններ ըրաւ: Այն աղետալի օրուան իրիկունը, նորէն Կեդրոնական յանձնաժողովը խորհրդի գումարուեցաւ, որուն մէջ Լիւլիէ դարձեալ ճգնեցաւ իր ընկերները հաշտութեան համոզելու: Սակայն իր խօսքերը գէշ ընդունելութիւն գտան, և ինքը հակառակորդի, դիկտատորի և Շանդիի կուսակցի ամբաստանութիւնները լսեց: Այդպիսի առնանակոչութիւնք բռնադատեցին զԼիւլիէ որ ինքն ալ Յանձնաժողովին նոյնպիսի կերպով պատասխանէ: «Ի՞նչ կ'ըլլայիք դուք հոս առանց ինծի, ըսաւ անոնց. ես զձեզ հոս բերի, և ով որ զձեզ իշխանութեան հասցուց, կրնայ ալ անկէ մերժել»: Այս սպառնալիքը Լիւլիէին ընկերները զարհուրեցուց, որոնք որպէս զի անոր կատարումը խափանեն, ազգային պահանջորդներէն մարդիկ կանչեցին, ու զինքը բանտարգել ըրին: Յետոյ ձայն հանեցին ինչպէս թէ Լիւլիէի վրայ խենթութիւն եկած ըլլայ, և որպէս զի արդիւնէն զինքը որ չըլլայ թէ ինքզինքը պատուհանէն նետէ, քովը պահապան կեցուցին:

Գոնսիէռօռի բանտէն Լիւլիէ բողոքոյ գիր մը հանեց, առ ազգային պահանջորդս և առ Բարիզու քաղաքացիս ուղղելով զայն: Իր առ նոր վարչութիւնը բողոք ըրած ծառայութիւնները յիշէին ետեւ, հետեւեալ խօսքերով խօսքը կը լմնցնէր:

« Հինգ օրուան միջոցի մէջ ընդ ամենը եօթն ու կէս ժամ քնացայ, երեք անգամ կերակուր կերայ, 28 ժամ ձիւ վրայ անցուցի, և ամենայն ուղղութեամբ գրեթէ 2500 զինուորական պատուէրք զըրկեցի :

« 24ին, առաւօտեան ժամը Աին, խոնջեալ, ուժաթափ և հազիւ ոտքի վրայ կենալու կարող, Յանձնաժողովին ներկայացայ և ըսի. « Բաղաքացիք, զինուորաբար տէր ենք Բարիզու. արդի հանգամանաց նկատմամբ պատասխանատուութիւնը գլխուս վրայ. սակայն քաղաքականին նկատմամբ մեծ խոհմանութեամբ գործելու ենք :

« Եւ չորրորդ անգամ Շանզի զօրավարին աղատութիւնը խնդրեցի :

« Այն վայրկեանէն սկսեալ ալ ինծի պէտք չունէին : Յաջորդ օրը Յանձնաժողովէն կանչուեցայ, և հոն դոց դռներով, 30 պահապաններէ պաշարեալ, առանց ուրիշ արարողութեան մը բանտ տարուեցայ, ինչպէս թէ Վէոսայլի հետ հաղորդակցութիւն ունենայի, որովհետեւ Ալէ Պիզուանին անցագիր մը տուած էի :

« Ինծի հետ մէկտեղ բանտարկուեցան նաև Պուիսոն Զոկատի զօրավարը, սպայակոյտիս գլխաւորը, և Վիլլիկուան հաղարապետը :

« Եւ ոչ արժանի կը սեպեմ ինքզինքս արդարացընելու : Իմ ընաւորութիւն զիս ամեն տեսակ կասկածէ վեր կը դնէ : Այսպէս տմարդի կերպով նախատեալ այս կուրծքիս մէջէն մէկ ձայն մը միայն կը լսուի, մէկ գերագոյն աղերս մը առ այնոսիկ որոնց իրաւունքը կենացս վտանգաւ միշտ պաշտպանեցի :

« Ժողովուրդ Բարիզու, քու մտաց խղճիդ բողբ կը կարդամ : Ժողովուրդ, արդարութեան կը բողբեմ :

« ՇԱՌԼ ԼԻԻԼԻԷ »

Քիչ մը ետքը յաջողեցաւ բանտէն փախչելու. և հետեւեալ նամակն առ իւր բարեկամ Ռոշֆոռ ուղղեց :

« Սիրեցեալդ Ռոշֆոռ,

« Գիտես թէ ինչպիսի նենգաւոր դաւաճանութեան մը զոհ եղայ : Անգորոնական յանձնաժողովին հրամանաւ առանց պատճառի բռնուելով՝ անանկ ժամանակ ոստիկանութեան պահեստի տեղոյն մէջ բանտարկուեցայ, որ Բարիզ դործոն մարդոց և հմուտ զինուորականաց մեծ պէտք ունի :

Այն պահեստի տեղը տէրութեան բանտ փոխուած է, և հոն բանտարկեւոր նկատմամբ ամենայն խիստ զգուշութիւններ կ'ըլլուն :

Հանդերձ այսու իմ քարտուղարիս ընկերութեամբ յաջողեցայ հանգարտօրէն սենեկէս դուրս ելլելու միջոց գտնել, երեք փակ դուռ բանալ տալ, և ոստիկանութեան պահակներէն իսկ զինուց պատիւն ընդունիլ : Հիմա երկու հարիւր անյողգողգ մարդ ունիմ որ ինծի իբր պահապան կը ծառայեն, և երեք աղէկ ուրվովէն գրպաններուս մէջ լեցուն կը պահեմ :

Շատ երկայն ատեն պարզմտութեամբ, առանց զինուց և առանց բարեկամի պտըտեցայ. բայց հիմա հաստատուն մտօք որոշած եմ որ զիս բռնելու առաջին եկողին գլուխը ջախջախեմ : Ես պահուրտած չեմ, այլ աղատաբար պուլվարները կը պտըտիմ :

Եղբայրաբար ձեռքդ կը սեղմեմ :

Քու հաւատարիմ բարեկամդ

ՇԱՌԼ ԼԻԻԼԻԷ »

Դժուարին է նոր վարչութեան բոլոր կազմութիւնը ներկայացընել : Այս վարչութիւնը բաղկացաւ ար-

դարու թեան յանձնաժողովէ մը, քաղաքական ոստիկանութեան մը և մասնաւոր գործակատար պաշտօնէից խումբէ մը:

Վիճակն իշխանութեան մէջ ամբառնալով իր ասպարէզն ալ ընդարձակեց, ինչպէս հետեւեալ ծանուցագրին այլ և այլ կէտերէն կը տեսնուի.

«Վերանորոգել անմիջապէս քաղքին թաղերուն վարչութիւնը ըստ անոնց արհեստական և առևտրական պահանջմանց: Ինքնանունութիւն ազգային պահանորդաց, որ պիտի բաղկանան ամեն ընտրելու կարողութիւն ունեցողներէն, և որոնք պիտոր ընտրեն թէ՛ իրենց գլխաւորները և թէ՛ իրենց սեպհական սպայաւորը, պահելով քաղաքական և դաշնակցական կանոնադրութիւններն, և զկեդրոնական յանձնաժողովն իբրն երկայացուցիչ պիտոր ունենան: Մարտի 18ին յեղափոխութիւնը իր յաղթանակը ազգային պահանորդաց պարտական է: Խափանել ոստիկանութեան վերակեցութիւնը: Հսկել քաղաքին վրայ ազգային պահանորդաց միջոցաւ, որք անմիջապէս Վիճակին հրամանացը ներքե պիտոր ըլլան:

«Բարիգու մէջէն բառնալ կայուն զօրաց բանակը, որ քաղաքական ազատութեանը փնտսակար է և հասարակաց գանձուն ծանրաբեռնութիւն:

«Կարգաւորել գանձը, որով շնորհուի Բարիզ քաղաքին անձամբ հոգ տանել իր յատուկ եկամտին ու ծախուց, ի բաց առեալ այն մասն որ իրեն կ'իյնայ տալու իբր տուրք ընդհանուր ծախուց և հասարակաց ծառայութեանց, և ըստ իրաւանց և արդարութեան բաժանորդել նպաստատուաց ծանրութիւնը անոնց բրած ծառայութեանցը համեմատ:

«Բառնալ ու ջնջել այն ամենայն դրամական թռչակը, որք որոշեալ են ի նպաստ կրօնից, թատերաց և տպագրութեան:

«Ծաւալել ի ձեռն աշխարհական վարժապետաց ամբողջական և արհեստական ուսմունքն, որ կարենայ միաբանեցընել խղճի ազատութիւնը, և որդւոյ շահն և իրաւունքն, ընտանեաց հօր իրաւանց և ազատութեանը հետ:

«Սկսիլ անընդմիջապէս խստապահանջ քննութիւն մը այն մարդոց վրայ, որոնք պատասխանատու են այն ամենայն աղիտից որ Վաղղիոյ վրայ ծանրացան. և յայտնել ստուգիւ քաղքին գանձուն, առևտրոյ, արհեստից, և ընկերութեան վիճակը, և անոր ունեցած դրամագլուխն և ուժը, և իրաւախոհութեամբ և բարեկամական ճամբով մնացած հին պարտքերը սրբելով ու գոցելով՝ նորէն յարգ գանելու միջոց գտնել:

«Կանոնաւոր սահմաններ որոշել ընկերութիւնն ամենայն դրամական վտանգներէն ապահովելու, նաև երբ գործաւորաց գործ կը պակասի և սնանկացողաց երեսէն փնտսներ կը հասնին:

«Մնդուլ և անդադար փնտուել թէ ինչ պատեհագոյն հնարքներով կարելի է արհեստագործ մարդուն դրամ, աշխատութեան գործիները, ձեռագործներուն վաճառքը և անձնական վարկը հոգալու. որ պէս զի թռչակաւութիւնը և քստմնելի աղքատութիւնը արմատէն քանցուի. և անով բոլորովին դադարին վրիժառու և արիւնահեղ կռիւներն որ անոնց չարաբաղդ հետեւանքներն են »:

Մի և նոյն ատեն նաև դաշնակցական դրութեան մտածութիւնը կը զօրանար, որով բոլոր Վաղղիոյ վիճակները, մէկմէկէ բոլորովին անկախ, նոյնչափ թուով պզտի տէրութեանց դաշնակցութիւն մը պիտոր. ձևացընէին: Այսպիսի մտածութեան գլխաւոր պաշտպանը նոյն ինքն Ասի գործաւորն էր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Գ.

Բարիգոռ հանգստանքները:

Կռուին առջի օրերը քաղքին երեւոյթը շատ տխուր էր: Քաղքին դռները տանող ճամբաներուն մէջէն գաղթող մարդկանց բազմութիւնը անհամար էր: Խիտ խիտ խումբեր կը տեսնուէին, ամենքը շտապող քայլով, ամենուն երեսը տխուր, ամենքը զարհուրած երեւոյթով: Ճամբորդութեան կառքեր, կահարասեաց սայլեր, ճամբու պարկեր, ամենուստեք լի էին: Արտաքին դռները գոց էին, սակայն ամեն երկու ժամ մէյմը կը բացուէին, այս ամեն բանի ճամբայ տալու համար. 15 կամ 20 վայրկեան ետքը նորէն կը դուրսուէին, ու երկու ժամ ամբողջ գոց կը մնային:

Յիսսի շարժական կամուրջները վերցուցած էին, և Վէռսայլի դռներուն մերձակաները խիտ հսկողութիւն կ'ըլլուէր: Հետաքրքիր բազմութեամբ սպասէններուն վրայ կը ժողովէին, սակայն պահակները բազմութիւնը ամենայն ուղղութեամբ կտրելով չէին

թողուր որ խոնած մնան, այլ շրջապելու կը բռնանադատէին: Եթէ մէկ մը իբր Վէռսայլէն զրկուած դրգուիչ գործակատար զուրցուէր, շուտ մը վրան ձեռք դնելով կը բռնէին զինքը: Այսպիսի անվստահ հսկողութիւն մը բոլոր Բարիգոռ մէջ տարածուեցաւ, և գլխաւորապէս բոլոր այն փողոցներուն գլուխներն որ դէպ 'ի Բէ փողոցը, Վանտում և Օգէլ տը Վիլի հրապարակներ կը հանէին, որոնք նաև նոյնչափ բանակահետղ փոխուեցան եղան:

Քիչ մը ժամանակ ետքը առհասարակ ամենուն արգիլուեցաւ Բարիգոռ հեռանալու: Այլ Բարիգոռ ժողովրդեան մեծ զարհուրանք ազդեց հետեւեալ Պատուակից Օրէկքն զոր Վիճակին վարչութիւնը հրատարակեց:

Վ Ի Ճ Ա Կ Բ Ա Ր Ի Զ Ո Ւ

Նկատելով որ Վէռսայլի վարչութիւնը յայտնի կերպով մարդկութեան, ինչպէս նաև պատերազմի իրաւունքներն ոտից կոխան կ'ընէ. և անանկ ոճիրներով յանցաւոր դատուեցաւ, ինչպէս և ոչ իսկ Վաղղիոյ հողը արշաւողք երբեք արատաւորեցան:

Նկատելով որ Բարիգոռ Վիճակին ներկայացուցիչք անհրաժեշտ պարտքն ունին երկու միլիոն բնակչաց կեանքն ու պատիւը պաշտպանելու, որոնք իրենց ապագային իրաւունքն անոնց ձեռքը յանձնած են. և հարկաւոր է անրնդմիջապէս հանդամանաց պահանջած բոլոր միջոցները ձեռք առնուլ:

Նկատելով որ քաղաքական մարդոց և քաղաքին իշխանաւորաց կ'իյնայ ամենուն փրկութիւնը այն յարգութեանը հետ միաբանեցընել, որ հասարակաց ազատութեանց կը վերաբերի:

Կը վճռէ,

Յօդ. 1. Սկսն մէկն որ Վէռսայլի վարչութեանը

դաւակից ցուցուի, անմիջապէս ամբաստանութեան
Հանգամանաց ներքեւ պիտոր ձգուի:

Յօդ. 2. Քսանրչորս ժամուան մէջ ամբաստանու-
թեան ատեան մը պիտոր որոշուի, որ իրեն հաղոր-
դուած յանցանքները քննէ:

Յօդ. 3. Ատեանը 24 ժամուան մէջ իր վճիռը պի-
տոր տայ:

Յօդ. 4. Բոլոր ամբաստանեալք, զորոնք ամբաստա-
նութեան ատեանը բանտարգել մնալու վճռէ, Բա-
րիզոս ժողովրդեան պատանդ պիտոր ըլլան:

Յօդ. 5. Պատերազմի գերեաց կամ կանոնաւոր
վարչութեան իւրաքանչիւր կուսակցին սպանութեանը
համար, անմիջապէս երեք հոգի պիտոր սպաննութիւն այն
պատանդներէն, որ 4դ յօդուածին զօրութեամբը
արգելական բռնուած ըլլան. ասոնց ընտրութիւնը
վիճակաւ պիտոր որոշուի:

Յօդ. 6. Ամեն պատերազմի գերի ամբաստանու-
թեան ատեանին լաւջը պիտոր հանուի, և ան պի-
տոր որոշէ թէ արդեօք ազատ թողուելու է եթէ իբր
պատանդ պահուելու:

Այս օրէնքը, որուն շոյափելի անիրաւութիւնը և
ոչ իսկ վիճակին արտաքոյ կարգի հանգամանքներէն
կարելի է անմեղադիր ընել, շատ չքնեց գործադրու-
թեան մասնելու Բարիզոս արքեպիսկոպոսին բանտար-
գելութեամբը:

Ապրիլի 6ին ժամը 4ին ատեններն եղաւ որ զարքե-
պիսկոպոսն Տառպուա բռնեցին: Թէպէտ և իր քանի
մը բարեկամներէն կանխազգած եղած էր իրեն սպառ-
նացուած վտանգին, չուզեց արքեպիսկոպոսարանէն
հեռանալ: Ուստի վիճակէն ղրկուած մարդը կար-
միւր գօտեւորած իր դաշնակիցներովը անոր երթալով,
ամենեւին աշխատանք չկրեց փնտռած մարդը գրտ-
նելու:

Տառպուա Արքեպիսկոպոսը անխուով մնաց, և ա-
ռանց իսկ դիմակալութեան մը ցոյցն ընելու, վիճա-
կէն ղրկուած մարդոց ետեւէն գնաց:

Նաև արքեպիսկոպոսին քոյրը և արքեպիսկոպոսա-
րանին բոլոր մարդիկները մասնաւոր պահապաններով
բանտ տարուեցան: Միայն դռնապանը և անոր կնիկը
իրենց բնակարանը թողուեցան. սակայն անոնց ալ
խստիւ պատուիրուեցաւ անկէ դուրս չելլելու:

Հաղիւ թէ արքեպիսկոպոսը և անոր մարդիկը հե-
ռացան անկէ, մէկէն պալատին վրայ յարձընեցան և
ամեն բան աւարեցին: Ամենայն ինչ վերուցին տարին.
պաշտաման առարկայք, արծաթեղէնները, արքեպիս-
կոպոսին անձին վերաբերեալ նիւթերը, քաղքին վե-
րաբերեալ զարդերն, ամենը առհասարակ խտռնա-
փընդոս մասնաւոր արկղերու մէջ նետուեցան: Աւար-
աւութիւնը մինչև առաւօտեան 6ին շարունակեց:

Իսկ արքեպիսկոպոսը Մազաս արգելական դրուե-
ցաւ:

Նոյն 6ին գիշերը բռնուեցաւ նաև Մատլէնի աւագ-
երէցը:

Առաւօտեան ժամը երկուքին ատենները տասուեր-
կուքի չափ ազգային պահանջողք երիտասարդ սպայի
մը առաջնորդութեամբ Մատլէնի աւագերիցուն տու-
նը գնացին: Միօգուտ տեղ երկայն ատեն զանգակը
զարնելէն ետեւ, դռնապանին հրամայեցին որ բանայ.
այլ ամենեւին պատասխան մը չընդունելով, իրենց
հրացաններուն կրունկովը դուռը խորտակեցին:

Այն ատեն ազգային պահանջողք տանը մէջ ամեն
դին ցրուեցան, և սկսան բոլոր ազնիւ բաները վերցը-
նելով տանիլ:

Պաշտաման հանգերձանքը, ճերմակեղէնը, ար-
ծաթեղէնը, հետզհետէ կապոցներու մէջ դրուե-
ցան, և անյապաղ կառքի մը մէջ դիպուեցան որ նոյն
վախճանաւ հոն բերուած էր: Այսպէս այս տան ա-

աւարառութիւնը, տանը վերի դստիկոնէն սկսեալ մինչև դետնայարկը, ինչուան ժամը 6 1/2 տեւեց: Անկէ ետեւ բռնուեցաւ Տրկէութի աւագերէցը, որ 74 տարուան ծերունի մըն էր, ու բանտ տարուեցաւ: Ահա ահանատես մը ինչպէս կը պատմէ այս երկու բանտարգելութիւնները:

« Սէնդ Օնորէ փողոցէն անցնելով ազգային պահանորդաց խումբ մը տեսայ որ սալարկին վրայ շարուած էին: Այսպիսի հանդիպմունք սովորական են, անոր համար ալ ատոր ամենեւին ուշ չդրի: Մոն-Թապու փողոցը ոչ որ կայ, լուութիւն, միայնութիւն է: Յանկարծ ինծմէն քանի մը քայլ անդին դուռ մը բացուեցաւ ու մարդ մը դուրս ելաւ և աճապարելով անկէ հեռացաւ եկեղեցւոյն հակառակ ուղղութիւն մը բռնելով: Այդ եւրը փախստեան մը երևոյթ ունէր: Կանկ առի ուշադրութեամբ: Անմիջապէս նոյն դռնէն երկու ազգային պահանորդք դուրս յարձրեցան, և աղաղակելով սկսան փախչողին ետեւէն վազել որ քիչ առաջ գնացած էր. զինքը առանց նեղութեան բռնեցին ու ետ դարձուցին, մինչդեռ այն պահանորդք որ Սէնդ Օնորէ փողոցը տեսած էի, այն աղաղակները լսելով դէպ 'ի հոն կը վազէին: Կանչուըռտները և ամեն տեսակ նախատանաց խօսքերն, ինծի հասկըցուցին որ բռնուած մարդը Ապպէ Տրկէութի էր, Մատենի աւագերէցը: Զինքը նորէն տունը մտուցին, դուռը նորէն գոցուեցաւ ու դարձեալ լուութիւնը տիրեց:

« Այս առտուն լսեցի որ Տառապու Բարիզու արքեպիսկոպոսն ալ գրեթէ նոյն ժամուն և նոյնօրինակ հանգամանքներով բռնուեր էր:

« Նաև եկեղեցականաց դասուն ուրիշ բանտարգելութիւնք ալ կը զուրցուին: Սէն Սէվէռնի աւագերէցը, Սէնդ Լօսդաշի աւագերէցը, բռնուած ըլլալու են, առջինը իր տանը մէջ, երկրորդը իր եկեղեցիէն դուրս ելած ժամանակը: Նորդը Տամ տէ Վիք-

դուառի աւագերէցն ալ նմանապէս բռնուեր պիտի բայց նա ժամանակին կանխազգած ըլլալով, կըցաւ ինքզինքը ապահով տեղ նետել:

« Ոստիկանութեան գլխաւոր տեղը տարուելով Տառապու արքեպիսկոպոսը, Ռիկոլ քաղաքացի պատուիրակը զինքը հարցաքննեց:... Արտաքոյ կարգի հետաքրքիր չեմ, սակայն կ'ուզէի գիտնալ թէ այդ Վիճակին անդամը ի՞նչ բան հարցուցեր է Տառապու արքեպիսկոպոսին: Որովհետեւ ստուգապէս այս ետքինս մէկ յանցանք մը ըրած է, որ է քահանայ ըլլալը, և անտարակոյս նոյնը կեղծելու շատ փափաք չունենալով, կարելի չէ ըմբռնել թէ հարցաքննութիւնը ի՞նչ բանի վրայ կրնայ եղած ըլլալ:... Այլ ինչ ալ ըլլայ, Վիճակին օրագիրները անկեղծ զարմացմամբ մը այս խօսակցութեան հատուածը կը նշանակեն:

— Տղաքս, ըսած ըլլալու է Բարիզու արքեպիսկոպոսը, որուն մագերը ճերմակ են:

— Բաղաքացի, կանչեց Ռիկոլ պատուիրակը որ դեռ ևս երեսուն տարուան չկայ, տղոց առջին չես այլ դատաւորաց առջին »:

« Ատիկայ բռնցի զարնել ըսել է, և կ'ըմբռնեմ թէ ինչ եռանդ ազդելու է պարոն Ռիկոլ Վիճակին անձանց: Սակայն այդ քաղաքացին այդպէս գոռոզաբար խօսքը ընդհատելով միայն գոհ չէ եղած: Կրնամ հաստատել (և ամենայն իրաւունք ունիմ կարծելու թէ զիս աղէկ տեղեակ ըրած ըլլան) թէ ըսած ըլլայ:

— « Միւս կողմանէ շատ չ'ինցած է այդ բանը (կրօնքը). հազար ութ հարիւր տարի կայ որ ատով զմեզ կը խաղցնէր »:

« Ատիկայ, իրան ըսելու է, ոչ նուազ ոգելից խօսք մըն էր որչափ նաև վայելադեղ, և հարկ էր որ այս կերպով ինքզինքը հասկընէր սիրուն պատուիրակը, որ անցած օրը թերևս չափազանց գթութեան մը ժամանակ, հրաման տուած ըլլալով քահանայի մը որ 'ի

Պոնտիֆիկատի բանտ դրուած մէկի մը կարենայ այց ելլել, այս իմաստով իրեն անցագիր մը տուաւ. «Թոյլ տուք անցնի անուանեալն Ք. որ ինքզինքը Ստուած ըստածի մը ծառայ կը զուրցէ»։ Ա՛հ, որչափ շնորհք և որչափ մտաց աշխոյժ»։

Այս համառօտ խօսքերէն կրնայ իմացուիլ թէ ինչ պիտի մարդ էր այն Ռաուլ Ռիկոլ պատուիրակը, զոր Վիճակին անձինք ոստիկանութեան գլխաւոր կարգած էին։ Այս մարդս բուն և իշխանասէր բնաւորութեան մը տէր ըլլալով, միշտ փափաքած էր իշխանաբար ոստիկանութեան առաջնորդութիւնը վարելու։ Անմիջապէս որ գլխաւորութիւնը ձեռք առաւ, սկսաւ ոստիկանութեան պաշտաման նկատմամբ իր ունեցած գաղափարները ի գործ դնելու։ Իր մտածութիւնն էր թէ, գլխաւորապէս յեղափոխութեան ժամանակը, հարկ էր բանտել, և նաև մէջ տեղէն իսկ անյայտ ընել այն ամէնքը, որ հաստատուած իշխանութեանը թշնամիք կ'երևնային։ Այսպիսի սկզբնաւոր մը հետեւելով, անհամար բազմութիւն մարդոց բանտարկուեցան. և շատ անգամ այդ բանտարգելութիւնը ոչինչ պատճառանօք կ'ըլլուէին։ Շատ քաղաքացիք երկայն ատեն բանտարկեալ կը մնային առանց ինչ և իցէ ատեանի մը առջևը հանուելու։ Այս բանտարգելութեանց գլխաւոր նպատակ եկեղեցականք եղած էին, որոնցմէ և շատերը բռնուեցան։ Եկեղեցիներուն մէջ խուզարկութիւններ ընելու պատրուակաւ շատ աւարառութիւններ եղան, և անոնց արծաթեղէն և ոսկեղէն հանդերձանքը կողոպտուեցան։

Այսպէս աղաւթ մնացած քահանայք այս բանտարգելութիւններէն զարհուրած, ալ չէին համարձակել իրենց եկեղեցական հազուստովը մէջ տեղ երևնալու. այլ կը ջանային ինքզինքնին կեղծել աշխարհականի զգեստ հագնելով ու մօրուքնին թողլով որ աճի։

Պաշտօնէից նուազելովը, որոնք կամ բանտեալ էին և կամ փախած՝ եկեղեցեաց շատերը գոցուեցան։ Ապրիլի վերջերը եկեղեցիներէն մէկ քանին ուրիշ բանի գործածուեցան. ժողովուրդը գիշերները հոն ժողովքի կը գումարուէր։

Այս քահանայից մեծ մասին բանտարգելութիւնը մեծ ցաւ եղաւ բարեպաշտից։ Խեղցի մարդիկ շատ մեղադրեցին այս գործը, որովհետեւ իրաւամբ աւելի ծաղրականութիւն մը երևցաւ քան թէ դէպքերէն պահանջուած հարկաւորութիւն։

Մարտի 18էն սկսեալ Բարիզու բնակիչներէն շատ մարդ մայրաքաղաքէն հեռացեր էին։ Այլ գաղթականութեան շարժումը ալ աւելի երազեց երբ այն վճիռն հրատարակուեցաւ, որուն զօրութեամբ ազգային պահանջաց վաշտուց մէջ զինուորագրելու էին բոլոր այն անձինք՝ որ տասնըինը տարիէն սկսեալ մինչև երեսունուհինգ տարուան հասակին մէջ էին։ Անոր համար ալ երկաթուղեաց կայարանները մեծ հսկողութիւն կ'ընէին. հարկ էր Բարիզէն ելլել ու զողին իր հասակին տարիքը ապացուցանել։ Սակայն հոռի ապա այս կերպս ալ անբաւական դատուեցաւ, և սկսան անցագիր պահանջել։

Հանգերձ այսու շատ մարդիկ որ իրենց հասակին պատճառաւ զինուորագրութեան ենթակայ էին, և չէին ուզեր սկսուած կռուին մասնակցիլ, յաջողեցան ամենայն հսկողութիւն ունայն հանելով Բարիզէն փախչիլ։

Սովորական ատեն Բարիզ գործածուած օրական ալիւրին չափն է 8,000 կենդինար. այս ատենս ընդհակառակն 5,000 կենդինարի իջած էր, որ յայտնի ապացոյց մըն է թէ որչափ նուազած էր Բարիզու բնակչաց թիւը։

Իսկ քաղաքէն դուրս ապականիչ կռիւր կատաղաբար կը շարունակէր, որուն կը մասնակցէին նաև կա-

նայք, որոնք կարծես ալ աւելի կատաղութեամբ կը կռուէին:

Նէոյիի կռուին մէջ շատ կանայք ալ վիրաւորեցան ու մեռան. մառանապետ կին մը տեսնուեցաւ, որ գլխուն վրայ վիրաւորելով, վազեց իր վէրքը պատել տուաւ, և անմիջապէս դարձաւ իր կռուին տեղը մտաւ:

61դ վաշտուն մէջ եռանդուն կին մը կը կռուէր. և իր ձեռքովը շատ մը ոտիկանութեան զինուորներ և խաղաղութեան պահապաններ սպաննեց:

Շաղիյոնի դարուվերը մառանապետ կին մը աղ-գային պահանջողաց խմբի մը մէջ մնացած, առանց դադարելու շարունակ իր հրացանը կը լեցնէր ու կը պարպէր, անխոնջ և անդուլ: Ինքը յետինը եղաւ ետ քաշուելու, ստէպ ստէպ դառնալով ու հրացանը պարպելով:

68դ վաշտուն մառանապետուհին, կռուին սկիզբը ռումբի մը կտորէն զարնուելով, անմիջապէս մեռաւ: Այն ռումբին կտորը կնոջը կուժը ջախջախէր էր, և անոր կտորները թռուաւին մարմնոյն մէջ մղէր էր:

Այլ ամենէն աներկիւղ դիւցազն կանանց մէջէն, Էօտ՝ Վիճակի զօրավարին կինը կը յիշուի:

Ապրիլի 3ին իրիկունը Վոժիւառի թաղապետու-թեան տեղը ազգային պահանջողաց ութ դիակ կը տարուին: Մէկէն նոյն թաղին բոլոր տնարար կանայք հառաչելով ու շողակրատելով հոն կը վազեն և մէկ-զմէկ մղելով այն անձուկ տեղը կը խոնին, և կանթե-ղի մը մթնշաղ լուսովը, զոր մէկմէկու ձեռքէն կը կորզեն, լալով ողբալով ոմն հայր մը, ոմն եղբայր մը կամ էրիկ մը կը բնտուեն: Այն դիականց մէջէն ին-ներորդը երիտասարդ մառանապետուհւոյ մը դիակն էր, որ գնտակներէ ծակ ծակ եղած էր: Մոնղոլայի փողոցը յանկարծ խանութի մը մէջ կնիկ մը կը մտնէ, հրացանը ուսը զարկած և սլաքը արիւնոտած: —

«Միթէ լաւագոյն չե՞ որ տունդ կենաս ու զաւկը-ներդ խնամես» կ'ըսէ հոն ստող խաղաղասէր կին մը, որուն մտածութիւնն էր թէ մայրերը իրենց տունը կենալու և միայն տնական գործոց զբաղելու են: Սա-կայն այս կնկան խօսքէն ծանր վիճաբանութիւն մը կը ծագի. երկուստեք ալ ծանր խօսքեր կը սկսին մէկմէկու զուրցել, և բանը այն աստիճանի կը հաս-նի, որ կռուէն դարձող կնիկը, կրից կատաղի յուզ-ման ժամանակը կը յարձրիկ հակառակորդին վրայ և անոր վիզը չարաչար կը խածնէ: Յետոյ քիչ մը ետ քաշուելով հրացանը կ'առնու որ զմիւսը սպաննէ. այլ յանկարծ անշարժ կանկ կ'առնու, թեւ դէպ 'ի վեր վերուցած, աչքերը շեշտակի տնկած և զարհուրելի կերպով գունատած կը մնայ. քիչ մը այսպէս կենալէն ետեւ գետինը կը կործանի: Դուտ մը կը վազեն անոր օգնելու, այլ կը տեսնեն որ մեռած էր. սաստիկ կիր-քէն երակ մը ճաթեր զինքը սպաննէր էր:

«Տղաքն իսկ, կ'ըսէ աւանատես մը, չէզոք չեն մնար այս ահաւոր կռուին մէջ: Տղաք կ'ըսէք: Մի ծիծա-ղիք: Բարեկամներէս մէկը խեղճ՝ պզտի տղայ մը տե-սեր է, որուն աչքը դամով մը փորած էր: Սհա ե-ղածն այս է: Ուրբաթ իրիկունն էր, երկու հարիւր տղաք, — ամենէն մեծերը տասուերկու տարուան հա-ղիւ կային — Ռէոյի փողոցը ժողոված էին. ամենուն ձեռքը մէյմէկ գաւազան կար ուսերնուն վրայ կըռ-թընցուցած, անոնց ծայրն ալ կտրոցի հատու թի-թեղով մը կամ գամով մը կը վերջանար: Մէկզմէկ համրելէն ետեւ ամենքը թուով նշանակուեցան. դը-խաւորը ալ կար — իրենց հրամայե-ցին որ կէս կէս հատուածին, յետոյ ճամբայ ելան դէպ 'ի Շարանդոնի պատուարը. պզտի տղայ մը առ-ջենուն ինկած փոքր փող մը կը փէր, զոր խաղաղիկ ծախող խանութպանէ մը առած էր. հետերնին նաեւ մառանապետուհի մը ունէին, որ վեց տարուան պզտի

աղջիկ մըն էր: Դատ չգնաց ճամբան երթալու ատեն նին ուրիշ տղայոց խումբի մը պատահեցան որ թուով գրեթէ հաւասար էր: Այս պատահմանս արդեօք կանխատես եղած էին, որոշած էին արդեօք առաջուց կուիւ ընելու: Չգիտցուիր: Իրականն այս է որ շատ չուշացան կռուին սկիզբն ընելու. մէկ կողմի հաւառակողդք Վէռսայլիք կը ներկայացընէին, միւս կողմինները զգաւնակիցս: Կռիւ այո՛, և ստոյգ կռիւ մը, դուր թաղին բնակիչները մեծաւ դժուարութեամբ հազիւ կարող եղան դադարեցնելու. և մեռած ու վիրաւոր ալ եղաւ, ինչպէս կ'ըսեն Վիճակին պաշտօնական հեռագիրները: Ալեքսիս Մեռսիէ, տասուերկու տարուան տղայ մը, որուն իր ընկերները գնդապետութեան աստիճանը տուեր էին, կտրոցի հարուած մը ընդունելով փորոն վրայ սպաննուեցաւ:

«Ա՛հ, հաւտացէք, այդ ատելութեամբ գինուլցած կանայք, այդ տղայք որ սպանութեամբ կը խաղան, զարհուրելի նշաններ են: Գեռ ևս քանի մը օր ալ և Բարիզ սպանութեան կատաղութիւն պիտոր յիմարի»:

Բարիզեցւոց ոգիքը Վէռսայլի դէմ աւելի գրգռող բանը Բարիզու գնդակոծումն էր. այս բանիս համար նաև իսկզբան Վիճակին կուսակից չեղողներն ալ մեծապէս գրգռուած էին: Ականատես վկայ մը այսպէս կը խօսի այս գնդակոծմանը նկատմամբ.

«Այս առտու արձրկուած ումբերուն առջինը, ամբողջութեանց վրայ ճաթեցաւ, և հինգ ազգային պահանորդք սպաննեց՝ որոնցմէն մէկը գնդապետ էր: Քաղաքական կռիւը պատերազմաց մէջ ամենէն ահաւորն է, սակայն գրաղաքացիս աւելի կատղեցընող բանը գնտակաց բաղմութիւնն է որ պատնէշներէն շատ անդին քաղքին մէջ կ'իյնան: Ասոնցմէ երկու հատ Աբբ տը Գոփոնֆին դպան, ուրիշ շատք Ալլընի տը լա կռակտ Ալմէ ճաթեցան, ուրիշ մըն ալ դարձեալ Ալլընի Ենայի անկիւնը ինկաւ, ուր արեան

փոս մը կ'իմացընէ թէ ի՞նչ ճախորդութեան պատճառ եղեր է: Դատ ումբեր Ալլընիւ տ'էյլը և լէ Գէռն միջոցին մէջ ինկեր են, ուրիշ մը Օսմանեան դէսպանատան գաւթին մէջ ինկեր է, ուր տեղ բոլոր ապակիները խորտակուեր են, և մինչդեռ այս տողերը կը գրենք, չորս զարհուրելի պայթիւններ որ մէկմէկէ քիչ միջոցաւ որիշ կը լսուին, կը յիշեցընեն որ մենք ալ ամենեւին ապահով չենք:

«Միով բանիւ, Լադուալի թաղը ծակ ծակ եղած է: Այս առտու փռանալան մը իր խանութին մէջ ըսպաննուեր է. ծխնելուղից կատարք կտոր կտոր եղած են. շատ տանց անկիւնները խորտակած են, և նոյն իսկ Ալլընիւ տը լա կռանտ Առմէին ճամբուն կարածիւթը փշրած է երկրթի կարկտէն որ շարունակ վրան կը թափթըփի. անդադար ամեն դիէն, «Աւշ դիք ումբ բին» աղաղակը կը լսուի:

«Ալլընի ինքիքէն անցած ժամանակնիս Պոփոն թաղը երթալու համար, ետենուս զարհուրելի շաչիւն մը կը լսուի, ինկած կայծակի շառաւմանը նման, և անմիջապէս ականջներնուս քովէն ումբի կտոր մը սուլելով կը թռչի, ու մեզմէ մէկ քանի մեղր հեռաւորութեամբ անդին կ'իյնայ: Հինգ վայրկեան ետքը, ուրիշ գնտակ մը ճրագակալի մը գլուխը կը տանի, և անոր մէկ կտորը անցաւորի մը կուրծքը կը ջախջախէ, որ ինչպէս կայծակէ զարնուած գետինը կը կործանի: Թշուառ մարդը ի՞նչ բան ընելու կ'երթար այն կողմէն: Գուցէ տեսարանաց ախորժը, թէպէտ և ահաւոր տեսարանք, առիթ պիտոր ըլլայ մեր քաղաքական դժտութեանց զոհերուն թիւը շատցընելու:

«Դանդ Էլիզէի ճամբուն երկայնութեամբը սալարկներուն վրայ ազգային պահանորդաց վաշտերը շարուած են, և խռովարարք ժուռ եկողաց կարգելուն աւելի վեր ելելու: Դանդ Էլիզէի բոլորակ տեղն է միայն ուր մարդ ապահով է: Անոր համար ալ է որ

այսօր բազմութիւնը հոն կը յաճախէ, ինչպէս երէկ կը յաճախէր ՚ի Բխաւ տը Լէփոսալ » :

Նաև Պայմանի Թղթակիցն հետեւեալ կերպով դատաստան կ'ընէր գնդակոծման և Վէճասայլի վարչութեան վարմանը վրայ :

«... Այն քիչ ռումբերն որ Շանգ Էլիզէի մէջ տեղւանք ինկեր են, խաղաղ քաղաքացիներ գետինը կործանելով, և կանայք ու տղաք սպաննելով, այնչափ վնաս ըրած են ժողովրդին վարչութեան, որչափ բարիք չեն ըրած իրեն իր արդի յաղթութիւնները : Անխուհեմաբար, անտարակոյս, պաշարման ամենագէշ օրերը յիշեցուցին, և անանկ նմանութիւններ յարուցանելու պատճառ եղան, որոնցմէ փախուստ տալը լաւագոյն ըլլալու էր : Բռնութեամբ զԲարիզ առնելու համար, անտարակոյս աւերիչ մեծ մեքենաներ գործածելու հարկ է. սակայն աւելի խոհեմ բան ըլլալու է այնպիսի մեքենաներ միայն այն ատեն գործածել, երբ քաղաքը յարձակմամբ առնելու դիտաւորութիւն ունենան :

« Այս անստոյգ և ընդհատ գնդակոծումը, որուն մէջ սաստիկ բաղնաման մը միջոցը չբանեցուիր, երկմիտ վարանաց շատ կը նմանի, և Վիճակին խոնջ զօրաց արիութիւնը շատցնելու կը ծառայէ : Կրենց կողմը նոր նոր կուսակիցներ կը ձգէ, որոնք ցարդ ծառայութենէ հեռի կեցած էին, և Բարիզու ժողովրդեան մեծագոյն մասին անանկ մտածութիւն մը կ'ազդէ ինչպէս թէ Վէճասայլ բաւական ուժ չունենայ յաղթանակելու. ուստի, որովհետեւ անով Վիճակը իր գոյութիւնը երկարելու կը սպառնայ, լաւագոյն կը համարին հոսի ուրեմն հետը միաբան քալել, քան թէ անոր հակառակ զինիլ : Այսպէս Վիճակական բանակն որ չորս օր յառաջ ինքզինքը պաշտպանութեան դիրքի մէջ կը բռնէր, որուն և ապրիլի 2ին կարելի էր առանց կռուի յաղթել, արդ. նոր զօրքով զօրացած,

խրախուսած ու կանոնաւորած է : Պիւզզէ զօրավարն իր երկրթէ ձեռքովը կէտ առ կէտ բոլոր ստորագրած վճիռները կատարել կուտայ... : Նոր զինուորագրեալքը, վիճակաւորաց խումբին մէջ անցնելով, և անոնց հետ խառնուելով ու կրթուելով, քիչ ատենէ անանկ բանակ մը պիտոր ձեացընեն, որ 180,000 — 200,000 մարդ պիտոր հաշուէ » :

Քաղաքական կռիւը զայրացընող ուրիշ մէկ պատճառ մըն ալ, Վէճասայլուց բռնած գերիներուն սպանութիւններն էին :

Ահա ասիկ ինչպէս Պէլճիքայի օրագրի մը Թղթակիցը այսպիսի մէկ ցաւալի դէպք մը կը պատմէ :

« Մոն Վալէուիէնի կողմէն, բոլորչին ձախ դին գրտնուող մշակեալ դաշտի մը մէջ, նորոգ քրքրած կտոր մը հողին վրայ, հինգ խաչ կը տեսնեմ կոշտաբար ճիւղերով շինուած : Անոնցմէ մէկին վրայ քէքի մը գրուած կայ, ուրիշի մը քով ալ աստառով պատած գլխարկ մը կը գտնուի :

« Այն տեղն է որ կիրակի առաւօտուն ոստիկանութեան զինուորները գերի բռնած հինգ ազգային պահանորդք հրացանով սպաննեցին : Երիտասարդ մէկ մը, որ այն ձախորդ տեղէն քանի մը քայլ հեռու խրճրթի մը մէջ փակուած էր, ամբողջ այն զարհուրելի տեսարանին ներկայ գտնուեցաւ :

« Պոռաւրվուայի բոլորչին մօտերն է որ ոստիկանութեան զինուորները, քսան թուով, ձեռք բերին այն հինգ դաշնակիցները, որոնցմէն չորսը ազգային պահանորդք էին, իսկ մէկը ռազմիկ զինուոր :

« Հրացանի կրնկով և սրով շարունակ զարնելով, մինչև սպանութեան տեղը քշեցին տարին : Ոստիկանութեան զօրաց կիրքը անպատմելի էր. կ'ուզէին այն գերիները Մոն Վալէուիէն տանիլ, սակայն այն խեղճերուն ուժը սպառած էր. միայն ռազմիկ զինուորը, որ դեռ ևս երիտասարդ էր, ինքզինքը կը բռնէր, խեղճին ձեռքերը կռնակին ետեւը կապած էին :

«Աստիկանութեան զինուորը տեմնալով որ անկա-
րելի էր իրենց գերիները աւելի անգին տանիլ, որոշե-
ցին հոն տեղումը սպաննելու: Զանոնք իրարու դէմ
առ դէմ շարեցին, յետոյ իրենց շարք քառապինա-
ները լեցուցին, և տասը քայլ հեռաւորութեամբ ա-
նոնց դիմացը շարուեցան: — Հո՛ւր, կանչեց անոնցմէ
մէկը: Չարագոյժ ճուինչ մըն էր լուռեցաւ, և այն
հինգ եղկելի ողջակէզները մէկմէկու վրայ կործանե-
ցան: Յետոյ ոստիկանութեան զինուորը հեռացան,
առանց իսկ ստուգելու թէ արդեօք այն խեղճերը
կ'ապրէին դեռ ևս...»

«Ես կէս ժամ մը՝ սպասեցի, ըսաւ ինծի այն երի-
տասարդը, որ այն զինուորները հեռանան. յետոյ մօ-
տեցայ այն զարհուրելի կոյտին: Ա՛լ ամենքը դիակ էին:

«Միայն երկուշաբթի առտուն կարելի եղաւ զա-
նոնք վերցնել տանիլ: Ամենուն վրայ հրացանի կրուն-
կի ու սրոյ յայտնի նշանները կը տեսնուէին, որով
կանխաւ ծեծուած էին:

«Այն չորս ազգային պահանորդք կարգուած էին.
երեքը տղոց հայր ալ էին, իսկ չորրորդը տարի մը կար
որ կարգուած էր, և առջի օրը իր կնիկը Մադէնիդէ
տարած էր, աղայաբեր վիճակի մէջ գտնուելով: Ին-
ծի ըսին որ այն երիտասարդը ամենաբարի մարդ
մըն էր, անուշ բնավորութեամբ, աղէկ սրտով և
անստգիւտ վարքով. շաբաթ օրուան բոլոր գիշերը
մինչև կիրակի առտուն աշխատած էր. ժամը հինգին
հաւաքման ընդհանուր կոչը զարնելով, ելաւ իր տեղը
գնաց: Կէսօրուան դէմ հրացանահար սպաննուեցաւ:

«Քսանի չափ ազգային պահանորդք վերաւորեալ
վէճապլ տարուեցան: Զինուորները սաստիկ կիբը ե-
լած, կատղած էին, ըսաւ ինծի պանդոկապետը: Եր-
կու ազգային պահանորդք՝ զօրաց ձեռք ինկեր էին:
Անոնցմէ մէկը ծնկի վրայ ինկած կ'ազաւէր որ զինքը
չսպաննեն: «Գուք վատաբար մեր գլխաւորները աւա-

զակեցիք, կանչեց զինուորին մէկը. ձեզի գլխութիւն
չկայ». և սրի հարուածով մը գլուխը ճեղքեց:

— «Գլխութիւն, թողէք որ ապրիմ, չորս զաւակ
ունիմ» կ'ըսէր միւս պահանորդը:

— «Եթէ դու չորս զաւակ ունիս, ինչո՞ւ անոնց
քովը չմնայիր» կանչեց զինուոր մը, և անմիջապէս
գնտակ մը այն խեղճը սպաննեց:

«Այսպիսի տեսարանք պահեցին այն արիւնահեղ
օրը, որ Պաղղիոյ պատմութեանը մէջ անջնջելի ա-
մօթ պիտոր մնայ»:

Այս քստմենքի անօրէնութիւնները, որ քաղաքա-
կան պատերազմաց սովորական ընկերը են, երկու կող-
մի հակառակորդներն ալ կը սկսէին արատաւորել:
Ի՛նչ զարմանք եթէ ոգիներուն այսչափ զրգուած
ժամանակը ամեն հաշտութեան փորձ ունայն գնաց:

Հաշտութեան առաջարկը մասնաւորապէս երկու
խումբ անձինք ձեռնարկեցին: Այս խումբերուն ա-
ռաջինը ազգային միութեան ընկերակցութիւնը եղաւ,
որ Բարիզու եօթը կամ ութը հազար վաճառականա-
կան կամ արհեստական մարդ կը բովանդակէր: Այս
այլ և այլ ընկերութեանց պատուիրակներն էին Ռօլ,
Լըվալլուա, Իբբոլիդ, Մառեսգէն, Լիւիլլէ, Ժիւլ
Ամիկ: Ասոնք ամենը եօթնին իրիկունը վէճապլ գնա-
ցին, և ժողովքին աջակողմեանց ու ձախակողմեանց
և Թիէռի հետ խօսակցեցան: Անոնց տուած համա-
րագրէն կը տեսնուի որ իրենք աւելի դիւրութիւն
գտան միաբանելու այն աջակողմեանց հետ որ 'ի Բա-
րիզ ինչպէս միապետական ու յետագայը միտում ու-
նեցող կը նկարագրուէին, քան թէ արմատական ձա-
խակողմեանց հետ, որ քիչ շատ յարեալ են 78ին
սկզբանց, որով և դաշակցական գաղափարաց հետ
չեն կրնար միաբանիլ: Ի վերայ այս ամենայնի հետե-
ւեալ առաջարկը յօրինելու յաջողեցան.

« Բարի՛ղ քաղաքն ընդունի թաղական առժամանակեայ օրէնքը, զոր կարելի եղածին չափ շուտ ժողովը պիտոր որոշէ »:

« Ի Բարի՛ղ այս օրինաց համաձայն, այսինքն ամենաքիչ օրուան մէջ, հաշտութեան Յանձնաժողովին խնամօք ընտրութիւններն ըլլուին »:

« Այս ընտրութիւններէն ծագած թաղական ժողովը՝ իշխանութիւն ունենայ ժողովքին առաջարկ մը ներկայացընելու այն մասնաւոր պայմանաց վերաբերեալ, որոնց կարևորութիւնը, մէկ քանի նկատմանց պատճառաւ, օրինաց առաջարկը արդէն կը ճանչնայ »:

« Հետեաբար, ամեն ջանք ըլլուի, որպէս զի վերոյիշեալ առաջարկներուն վերաբերեալ դաշնագրութիւնները դիւրանան »:

« Այս նախնական պայմանները Բարի՛ղ ընդունելէն անմիջապէս ետքը, ղինուորական դործերը դադարին, առանց փաստ մը բերելու, ներկայիս նկատմամբ, ազգային պահանջողաց ղինմանը կամ կանոնաւորութեան, խնդիր մը որ թաղական ժողովքին վերջին քննութեանը և ազգային ժողովքին Պաղղիոյ ղինուորութեան նկատմամբ վճռելի նոր կանոնաւորութեան որոշմանցը կը պահուի »:

« Քաղաքական յանցանաց ընդհանուր անյիշատակութիւն »:

Պատուիրակը այս առաջարկութեամբ ելան Թիէռի գնացին, և իրենց տուած համարադրէն կը տեսնուի թէ իրենց եղած ընդունելութեան և առած խոստմունքներէն մեծապէս գոհ եղեր են: Եւ յիրաւի Թիէռ « Իր պատուոյն վրայ խոստացաւ հաստատուն և անկեղծ խօսքերով, քի երբեք ցորչափ ինքը իրանոքեան գրոշ կեցած է, Հասարակապետութիւնը պիտոր չվերցուի, և յաւել ևս ըսելու թէ Հասարակապետութիւնը խորհրդարանէն վախճալու բան

մը չունէր, որովհետեւ 500 նուիրակաց քուէք այսու գաղափարաւ իրեն նեցուկ կ'ըլլային: Բարի՛ղու ազատութեանց նկատմամբ, ըսաւ թէ Բարի՛ղ վարչութեանն ուրիշ ոչ աւելի և ոչ պակաս ակնկալելու բան մը ունէր այն հասարակաց իրաւունքէն դուրս, զոր ժողովքը թաղական օրինաց նկատմամբ վճռելու վրայ էր »:

Թիէռ նաև ուշադրութեամբ առաջարկութեանց ընթերցմանը մտիկ ըրաւ, որոնց բնագրին թարգմանութիւնը վերը դրինք. « Առանց յայտնապէս վաւերացընելու, մէկի մընալ խիսապէս չեմ հակառակիր » ըսաւ. և այս կամ այն առաջարկին նկատմամբ երկուստեք տրուած մեկնաբանութիւնները, և գլխաւորապէս անյիշատակութեան նկատմամբ, ամենուն մտաց մէջ այս տպաւորութիւնը թողուցին, թէ այն առաջարկութեանց խնդիրները, որչափ որ Վէրսայի գործադիր վարչութեան կ'իյնար, կրնային համարուիլ միաբանութեան համար ըլլալիք յետին խօսակցութիւն մը:

Այդէ ետեւ պատուիրակը Բարի՛ղ դարձան Վիճակին անձանց մտածութիւնը հարցընելու համար:

Հաշտարարաց երկրորդ խումբը, Ա. Տրսոնազ, Պոնվալէ և Ա. Ստան պարոններէն կը բաղկանար, որ Բարի՛ղու իրաւունց Հասարակապետական միութեան ղաւաւորաց պատուիրակը էին: Իրենց ծանուցադիրն այս կերպով ներկայացուցին Թիէռի, և անոր մեկնութիւնները այսպէս տուին:

« Այն ամեն բանի նկատմամբ որ Հասարակապետութեան ընդունելութեան կը պատկանի, Թիէռ անոնց պահանջութեանը երաշխաւոր կ'ըլլայ, ցորչափ որ ինքը իշխանութեան գլուխը կը մնայ: Ինքը հասարակապետական Տէրութիւն մը ընդունեցաւ, և իր պատուոյն վրայ կ'երդնու որ նոյն տէրութիւնը անվերջապէս պահէ »:

« Իսկ Բարիգու թաղական ազատութեանց նկատմամբ, Թիէն կ'ըսէ թէ Բարիգ ալ հասարակաց օրինաց համեմատիւր ազատութիւնները նոյլին հափով պիտոր վայելէ ինչ հափով որ կը վայելեն բոլոր միւս քաղաքները, ոչ աւելի և ոչ պակաս: »

« Բարիգու պահպանութեանը նկատմամբ, որ բարձրակապէս ազգային պահանջողաց յանձնուի, Թիէն կը ծանուցանէ թէ ազգային պահանջողաց կանոնաւորութեան մը ձեռք պիտոր զարնուի, սակայն չկրնար ընդունիլ այն սկզբունքը որով բանակը ատոր մէջէն բոլորովին դուրս կը ձգուի: »

« Իսկ ինչ որ արդի վիճակին կը հայի, ինչպէս նաև այն միջոցներուն որով վերջ մը տրուի արիւն հեղութեան, Թիէն կը ծանուցանէ թէ չկարենալով ընդունիլ որ պատերազմողի իրաւունք ունենան այն անձինք որ ժողովին դէմ կը կռուին, ինքը ոչ կրնայ և ոչ կ'ուզէ զինադադարման մը պայմանագիր ըլլալու, սակայն կ'ըսէ որ եթէ Բարիգու ազգային պահանջը ոչ հրացանի և ոչ թնդանօթի հարուած մը արձրկեն, Վէոսայի զօրքն ալ ոչ հրացանի և ոչ թնդանօթի հարուած մը արձրկեն պիտի, մինչև ցայն անորոշ ժամանակ յորում գործադիր իշխանութիւնը որոշէ գործելու և պատերազմը սկսելու: »

« Թիէն կը յաւելու ըսել. Ով որ զինուց կռուէն ետ կենայ, այս ինքն ով որ ամենայն թշնամական կերպ թողլով տունը դառնայ, ամեն հետազօտութենէ ազատ պիտոր ըլլայ: »

« Թիէն միայն բացառութիւն մը կ'ընէ Վըքնդ և Քլէման Թումա զօրավարներուն սպանողաց նկատմամբ, որոնք գտնուելու որ ըլլան, դատաստանին պիտոր տեսնուի: »

« Թիէն ճանչնալով որ ժողովրդեան մաս մը ներկայապէս աշխատութենէն զուրկ ըլլալով, անկարելի է որ առանց դրամական շորհքի մը կարենայ ապրիլ,

այս դրամին օգնութիւնը դէռ ևս քանի մը շաբաթ պիտոր շարունակէ: »

Ասոնցմէ շատ հեռի էին Բարիգու տիրող վիճակին անձանց մտածութիւններն ու պահանջմունքներն, և Թիէնին առանձնաշնորհօրէն կարելի չէր որ զանոնք դո՛հ ընէին: Ուստի կռիւը աւելի բուռն ու կատաղի շարունակեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Դ .

Քաղաքական կռուին շարունակութիւնը :

Ապրիլի 12էն ինչուան 15, երկու կողմի հակառակորդը զիրար զնդակոծելով ու մէկմէկու հետ կռուելով անցուցին . այլ ոչ ոք նշանաւոր առաւելութիւն մը ունեցաւ :

Այն տեղուանք ուր կռիւն աւելի բուռն կ'ըլլուէր, հակառակորդաց դիրքը հետեւեալն էր :

Վէռսայլի բանակը միշտ Նէշլի պատնէշը բռնած կը կռուէր : Սակայն այս պատնէշն ալ անմարդի կէրենար, որովհետեւ զան պահպանող զօրքը պատասպանաց ետեւը պահուրտած էր, որպէս զի չմաստէին այն կրակներէն որ Մայո դռնէն և ուրիշ պատնիշէ մը, զոր դաշնակիցք կամրջէն քիչ մը հեռի շիներ էին, իրենց դէմ կ'արձրկուէին :

Վէռսայլիք իրենց կողմանէ, բաց 'ի Գուռալլուայի պատուարներէն, ուրիշ պատնէշ մըն ալ շինած էին, Սէնի ու Ռոնբուանի մէջտեղի զառիւկայրին վրայ :

Նէշլի կամրջին պատնէշը յիշաւի ոչ Վէռսայլիք կրնային պաշտպանել և ոչ Բարիզեցիք :

Ապրիլի 14ին իրիկունը, այն կիսաբոլորն որ Բարիզէն դուրս Առժանդէշլէն մինչև ցՊիսէդուր կը ձգէ, Թնդանօթից ու հրացանից հարուածներով կը Թընդար :

Այս խլացնող կռիւը գիշերանց հարաւային կողմէն հրացաններու կրակներով սկսաւ, որոնց նաև ամբողջ դժին վրայ Թնդանօթը նեցուկ կ'ըլլային, Մուլինօէն սկսեալ ցՊիսի, Իսիէն ցՎանսլ, և Վանսլէն ցՄոնուուօ և նաև ձախակողմը Պիսէդուրի առջև :

Գիշերուան տաանին ատեններն այս ետքի բերդէն մէկ քանի ուումը կ'արձրկուէին, և Հօդ Պուիլէն պատուարներէն ալ մէկ քանի Թնդիւններ կը լսուէին :

Ժամ մը ետքը կռիւը կ'երենար որ Վանսլ բերդին տակը կը կեդրոնանար : Յըրև հրաձգաց սաստիկ կրակին հարուածները կը լսուէին, սակայն դաշնակցաց պատնէշներուն միդուայլէօզներն անոնց կը յաղթէին :

Վէռսայլեաց Դադիյոնի բարձրաւանդակին հրետանիք ալ իրենց կողմանէ Վանսլ բերդին վրայ սաստիկ կրակ կը սկսէին Թափել, զոր մի և նոյն ժամանակ նաև ուրիշ կողմէն ալ ուրիշ հրետանի մը կը զնդակոծէր :

Նաև Մոն Վալէուիէն ալ այս զնդակոծման մասնակից էր : Կէս գիշերուան կռիւը նուազելու վրայ էր . անձրեւն ու քամին ալ երթալով կը սաստկանար : Սակայն այս դադարը միայն երկու ժամ տևեց . որմէն ետեւ զնդակոծումը աւելի սաստկուածեամբ սկսաւ հարաւային դիէն ու Մոն Վալէուիէնին կողմէն :

Առաւօտուան դէմ Մոնուուօի, Վանսլի և Իսիի կողմէն միդուայլէօզներու շառաչիւնը անդադար էր . Մոն Վալէուիէն ալ իր հարուածները կը կրկնապատկէր : Գուռատէրի, Մայո դրան և Ազնիէուի պատնէշներն այն տխուր երաժշտութեանը կը ձայնակցէին : Վէռ-

սայլի զօրաց ձախ թւին և դաշնակցաց աջ թւին մէջ, այսինքն Նէօյլի և Ազնիէոի մէջ, հրացաններու կրակն ամենեւին չդադարեցաւ:

Կռիւր Վէոսայլուոց ետ քաշուելով լմնցաւ, որ ամեն կողմէն ետ մղուեցան: Էօտ զօրավարն որ Բաւրիէցոց կ'առաջնորդէր, հետևեալ համարագիրը գրեց:

Բարիզ 15, ժամ 7:

«Զօրավարն Էօտ առ զօրավարն Գլիւզուէ պատերազմի պաշտօնեայ և առ Գործադիր Յանձնաժողովն:

«Ամենայն ինչ լմնցած կ'երևնայ. գիշերն ահաւոր եղաւ: Կռիւր միայն իրիկուան 10ին դադարեցաւ: Վանլ բերդն է որ սաստիկ յարձակման մը գէմ դրաւ:

«Թագաւորականք մեծամեծ կորուստներ ըրին և ընդհանուր գծին վրայ ետ մղուեցան: Վիճակին դրօշին վրայ արձանագրելու յաղթութիւն մըն է այս: Մեր դաշնակիցքն դիւցազունք են, առիւծներու պէս կը կռուին: Կը խնդրեմ որ զամենքը օրական պատուերին կարգը անցունէք:

«Սակայն հարկ է մասնաւորապէս յիշել Վրտոիւ քաղաքացին, որ Վանլ բերդին հրամանատարն է: Երբ բոլոր տեղեկութիւնները ձեռքս հասնին, մանրամասն համարագիր մը ձեզ կը ղրկեմ»:

(Ստորագրեալ) Զօրավարն ԷօՏ:

Միւս կողմանէ Թիէո ալ գործոց երկարաձգելուն մեկնութիւնը տալու համար, հեռագիրներ կ'ուղղէր առ գաւառապետս, ըսելով թէ վարչութիւնը գեռ ևս բանակը կանոնաւորելու զբաղած ըլլալով, մեծ բանի մը ձեռք զարնել չէր ուզեր. և ինչ որ կը հանդիպէր՝

ընդունայն գնդակոծմունք էին, որով թշնամին իր այրեցագործ նիւթերը կը վատնէր:

Ապրիլի 18ին օրը Վիճակաւորաց չարագոյժ եղաւ:

Առաւօտեան ժամը հինգին Վէոսայլու յԱզնիէո թշնամեաց դրից վրայ յարձրկեցան:

Տալու հազարապետն իր զօրաց առաջնորդելով, սլաքի յարձակմամբ Պէքոն դղեկին վրայ կ'իյնար, կէս ժամուան մը մէջ անոր կը տիրէր, ու մէկէն հոն հրետանի մը կը հաստատէր: Այն հրետանին և Գուռալը վուայի միւս հրետանիները սաստիկ կրակ կը սկսէին թափել զրահապատ վակոններուն դէմ, զորոնք ապրտամբք Ազնիէոի երկաթուղոյն վրայ զետեղած էին: Այն կառքերը Վէոսայլուոց կրակին աղէկ պատասխանել չէին կրնար. շարժմունքնին ծանր ու շփոթ էր: Աւջինը յանկարծ անուոց երկաթմետէն դուրս ելաւ. իսկ միւսք անշարժ տեղերնին մնացին:

Ուռմբերն՝ կայարանին ու գիւղին առջի տուններուն վրայ կ'անձրևէին: Զօրքը սկսաւ յառաջ քալել. աղգային պահանջներն որ գերեզմաննոցին ատամնաւոր պատերուն ետեւը պահուրտած էին, զանոնք տեսնելով ամեն բան թողուցին փախան: Այլ փախտականք առաջին պատնէշներուն հասնելով դադարեցան, և սկսան դիմակալութեան պատրաստուիլ: Վէոսայլուցիք այն ատեն երկու միգրայլէօզ անոնց դէմ ուղղեցին. անոր վրայ աղգային պահանջողաց դիմակալութիւնը քիչ տևեց: Վիճակին պաշտպանք առանց շատ երկնցնելու, գետին աջակողմը թողլով, փախտեամբ գերծան: Այսպէս փախչելով մինչև Ազնիէոի պատուարները հասան. հոն տեղ հարկ եղաւ որ դռները փախտական պահանջողաց դէմ գոցեն, որպէս զի չըլլայ թէ Բարիզ մտնելով, աղետալի լուրը տարածեն: Այնկէ կռիւ մը ծագեցաւ փախչողաց ու դուռը պահողաց մէջ:

Վիճակին փախտական զինուորները խուճի խուճի

Ագնիէոսի և Պինոսի դռները կը հասնէին, և շտապաւ կը խնդրէին որ իրենց մանեւու թոյլ տրուի. հետի, անդէն և շաղախի մէջ թաթխուած զինուորներ, օմնիպիշսի ձիոց վրայ հեծած մարդիկ, ազգային պահանջը, հրետաձիգք, պատրուած զգեստներով զուավք և ռազմիկ զօրաց գունդեր, այսպիսի էր այն մարդոց խառնուրդը որ հոն կը խոնէր: Ի սկզբան դռները անոնց դէմ անողորմաբար գոց կը մնային. ներս գտնուող զինուորները դուրսիններուն կ'աղաղակէին որ նորէն կռիւի դառնան. սակայն փախստականաց աղաղակներն ու սպառնալիքներն երթալով կ'աճէին, մինչև որ այն սարսափն որ իրենց վրայ տիրած էր, ներսիններուն ալ հաղորդուեցաւ. այս ետքիններս այն ատեն շտապաւ կամուրջը վար ինջեցուցին, և շուտ մը Պադինեօլի ու Վիշիի պուլվարներն այն խառնիճաղանձ բազմութեամբ լցուեցաւ. ամենքը ձևերով ու շարժմունքներով կ'աղաղակէին, և սարսափած քաղաքացւոց եղածը կը պատմէին, ջանալով իրենց պատմութիւնը անանկ զարդերով ու պատահարներով զարդարել, որ իրենց փառք կ'աւելցունէին և յանկարծական փախուստը կը մեկնէին:

Յաջորդ գիշերը Վէոսայլի զօրքը Նէօյլի եկեղեցւոյն տիրեցին, ու հարիւր յիսուն քայլ դէպ 'ի ետ քշեցին զվիճակաւորները:

Ապրիլի 19ին Տոմարուլքի ջանաց իր մարդիկը նորէն հաւաքելով նոյն դիրքին դարձեալ տիրել. սակայն Վէոսայլցւոց օգնութեան զօրք հասած ըլլալով, Տոմարուլքիին զինուորներն ալ աւելի դէպ 'ի ետ քշեցին՝ շատ ջարդ պատճառելով անոնց, և բռնադատելով որ իրենց ամենէն հեռաւոր պատնիշաց ետեւ քաշուին. այս պատնէշը այն տեղ շինուած էին, ուր Բէռոնէ փողոցը Խքերման պուլվարը կը կտրէ: Եւ որովհետեւ Վիճակաւորը յառաջ քալած ատեննին պարտիզաց պատերուն վրայ ծակեր բացած էին հրացա-

նով կռուելու համար, Վէոսայլցիք հիմա զիրենք հաւածելով, այն ծակերէն վրանին սաստիկ կրակ կը թափէին, որով շատ մարդ սպաննուեցաւ. և դիտաւորապէս սպայից խումբը մեծ կորուստներ ըրաւ:

Նէօյլի բուն բանակին վերադարմանից տեղերուն վրայ սկսան ռումբեր իյնալ. որով վերաբոյժք և վերադարմանութեան կառքերն հարկ եղաւ որ շտապաւ ելլեն փախչին անկէ: Տպագրութեան վերադարմանից կառքին լծուած ձի մը սպաննուեցաւ, երկու հիւանդապահ սպասաւորք ալ վիրաւորուեցան:

Ամբողջ օրն Ագնիէոսի ուղղութեամբ կրակը շարունակեց: Մոն Վալէոիէն լուռ կը կենար: Գուռալը վուայի կիսալուսնին հրետանիք բոլոր գիշերը Մայո դուռը գնդակոծեցին, անանկ որ այն թաղը մեծ երկիւղի մէջ էր յարձակման մը ենթակայ ըլլալու. սակայն վախով միայն աղատեցաւ: Գուռատէոսի եօթը թնդանօթք իրենց կրակը դադարեցուցին. իրենց հարուածներն անօգուտ էին, որովհետեւ շատ հեռու չէին հասներ:

Այսպէս փոփոխ յաջողութեամբ այն մահազոյժ ու եղբայրասպան կռիւը կը շարունակէր:

Ապրիլի 22ը կարեւոր օր մը եղաւ: Որովհետեւ Վէոսայլի զօրաց բազմութիւնը Բարիզու վրայ գալու կը շարժէր, Վիճակին զինուորական առաջնորդութիւնը գիշերային ընդհանուր յարձակմունքէ մը վախնալով, ամենայն զգուշութեան միջոցները տեսած էր: Ներսէն բոլոր զինուորապահ տեղեաց պահապաններն կրկնապատկեր էին, և բոլոր զինուորական էական կէտերը, ինչպէս Շահուսակը և այլն, զօրքով բռնուած էին: Բոլոր գիշերն ալ կեդրոնի թաղերը բազմութիւ պահակերք կը պտրտէին:

Հիմա որ ձախակողմեան գետափին վրայ պաշարման գիծը երթալով կ'ընդարձակէր մինչև 'ի Շուաղի Լը Ռուա, բոլոր հարաւային բերդերը կռուին գոր-

ծակից կ'ըլլային: Պիսեղուր, Մոնուստ, Վանլ, Խաի, Հօդ Պոխյէն և Մուլէն Սաքէ բոլոր օրը Վէնսայլցուոց դիրքերը գնդակոծեցին, առանց անոնցմէ պատասխան առնելու:

Գետին վրայէն տեղափոխիչ հրետանիներով միջոցը պաշտպանեալ էր, և Վալ Ֆլէօռիի ուղղութեամբ Գլամանի վրայ ռումբեր կ'արձրկէին:

Մայո դրան և Գէոնի պատուարները, մեծամեծ թնդանօթներով զինեալ, դժոխային կրակ մը կ'արձրկէին, թէպէտ ռումբերու անձրև մը շարունակ վըրանին իյնալով կը պայթին: Նէօյլի երէցոցին կողմէն սաստկաբար կը կռուին: Հրացանից սաստիկ կրակ մը միդալայներու հարուածոց հետ խառն՝ կը տւէ:

Լըվալլուայի բազմաթիւ մարդիկ իրենց կահովը հանդերձ փախչելով Բարիդ կը մտնեն:

Կռիւր Նէօյլի երէցոցին բոլորը, կամ թէ լաւ ևս Վիլլէն երէցոցին բոլորը կը շարունակէ, որովհետեւ այս երէցը բուն այս յետին տեղը կը գտնուի և ոչ ի Նէօյլի: Իրեք օրէ ի վեր Վէնսայլցիք, Լըվալլուայի կողմէն, նոյն երէցոցին բոլորը գտնուող մէկ քանի տանց մէջ ամրացեր են, որպէս զի իրենց դիրքերը կարենան դաշնակցաց ցրիւ հրաձգաց յարձակմանցը դէմ պաշտպանել: Այն տեղի թշուառ բնակիչները բռնադատուեցան գետնափոր շտեմարանաց մէջ փախչել պատսպարիլ, մինչդեռ զօրքը պատուհաններէն անդադար կը հարուածեն զթշամիս:

Ազգային պահանջողաց սիւն մը, Կնքեռման փողոցէն դուրս ելլելով, այս տանց վրայ քայլեց, բռնութեամբ առնելու դիտմամբ և այնպէս զՎէնսայլցիներն անկէ մերժելու: Սակայն այս յետինք վերջի աստիճանի կատաղութեամբ կռուելով դէմ դրին, և մի և նոյն ատեն ռազմիկ զօրքը Գուռալլուայէն վաղելով օդնութեան հասաւ. կռիւր երէցոցին բոլորտիքը և մերձակայ ճամբաները սկսաւ ըլլուիլ:

Գաշնակիցը շատ անգամ փորձեցին բռնկելի նիւթեր զործածելով Վէնսայլցուոց պատսպարած տուները այրել. սակայն, անտարակոյս մթնոլորտին խոնաւութեան պատճառաւ, բոլոր այս փորձերն անօգուտ եղան:

Առաւօտեան վեցին կռիւր երթալով կ'ընդարձակէր, դէպ ի Գուռալլուայի կամրջին մօտենալով: Կառաւորմիդք քիչ շատ ծանր վերաւորած ազգային պահանջներով լեցուն, ի Լըվալլուա կը փոխադրուին, ուր կը գտնուին վերադարմանից կառքերը: Վերաւորք այն կառաց մէջ լեցուելով, սրարշաւ դէպ ի Աքնիէն ճամբայ կ'ելլէն, Բարիդ մտնելու համար:

Հրացանից կրակին ճայթիւնը միշտ Վիլլէնի ուղղութեամբ կը լսուի:

Սաստիկ կռիւ մը կը սկսի այն դրից մէջ որ դէպ ի Աքնիէն կանոնաւոր բանակին ձեռքն են, և անոնց մէջ ուր ի Սէնդ Ուան և ի Գլիշի դաշնակիցք կը դըտնուին: Ասիկ զատ երկու զրահապատ շոգեկառք, ծովային թնդանօթներով զինեալ, Պադինեօլի վաճառուց կայարանին առջևի ճամբան վեր վար կը քալեն, շարունակ Աքնիէնի կամրջին ուղղութեամբ թնդանօթ արձրկելով: Հարուածին հեռաւորութեանը համեմատ ետեւ կը քաշուին կամ առաջ կ'երթան: Միւս կողմանէ Վէնսայլի հրետանիք ալ ահաւոր կրակով մը անոնց կը պատասխանեն, և իրենց գնտակները երկաթուղոյն վրայ անձրևաբար կ'իյնան:

Ամեն օր շարունակ ասոր նման կռիւներ կը նորոգէին առանց որոշիչ հետեանքի մը, և ապրիլի վերջերը, ահանատես մը այսպէս կը համառօտէր Բարիդու զինուորական վիճակը, և վերջի տասնուհինգ օրուան դէպքերը:

« Գրեթէ այս երկու եօթնեկաց միջոցին մէջ, ապրիլի 23ին ինը ժամու զինադադարէն դուրս—որպէս զի շտեմարաններէն դուրս հանուին Նէօյլի թշուառ

բնակիչներն որ ումբաց պատճառաւ հոն թաղուած էին—ոչ օր մը, ոչ գիշեր մը, ոչ ժամ մը, ոչ վայր-կեան մը հրացանի կամ թնդանօթի կռիւը դադարեցաւ: Ի՞նչ են արդեօք հետեանքները:

«Պատերազմի ասպարէզը մի և նոյն է—արևելեան գիշն Շառանդոնի բերդէն սկսեալ մինչև ցՍէնդ Ուան դուռը արևմտեան գիշն, հարաւէն անցնելով—: Լուռողաց թիւը ժողովին բանակին մէջ կրկնապատիկ եղաւ. իսկ դաշնակցաց զօրքը երկու հինգերորդով նուազեցաւ, կորուստներուն—700 մեռած—հիւանդութեանց, խոնջութեան, և քաղաքական կենաց ուրիշ անհրաժեշտ կարօտութեանց պատճառաւ: Վէոսայի բանակը զօրացաւ կայսրութեան հին զինուորներով, Վերմանիոյ դերիներով, կայսերական դունդով, և այն զօրաց գունդերով, զորոնք Մանդայթըլ ի Գուլցցերի քշեց, և արդ Վլէնշան և Պուրտոլ զօրավարները ի Պրզանսոն և ի Տիփոն դարձեալ կը կանոնաւորեն:

«Վիճակին զօրքը, կրակին մէջ կրթուելով, զինուոց հմտութիւնը և աներկիւղութիւնը ստացեր են. շատ նորահաս երիտասարդք բուռն յարձակմանց մէջ աներկիւղութեամբ վարուելու վարժութիւնը ստացեր են

«Թագաւորականը⁽¹⁾ տէր ըլլալով բոլոր շրջակայ դրից, ուսկից կարելի է զբերդերը, զըջապատը և զքաղաքը գնդակոծել, և Բրուսիացւոց շինած ամրութեանց ետեւ ապաւինած, բռնադատուեցան գունէ երկու կամուրջներու տիրել, որպէս զի ձախ գետափէն աջ գետափը անցնին: Եւ այս բանիս համար էր այս կատաղի կռիւը, որ տասուերկու օրէ ի վեր շարունակելու հետ է ի Նէօյլի և յԱլքիէո. առջի տեղը՝ որպէս զի քարէ կամուրջը պաշտպանեն, եր-

(1) Այսպէս կը կոչէին ի Բարիզ Վէոսայի զօրքերը:

կրորդ տեղը՝ որպէս զի երկաթուղեաց կամուրջն իրենց պահեն:

«Մոն Վալէուիէնը իրենց գանձ մը կ'աժէ, որովհետեւ այն տեղէն բոլոր յարձակման ու պաշտպանութեան տեղեաց կը տիրեն, ինչպէս նաև նոյն իսկ քաղաքին:

«Արդ որովհետեւ վիճակաւորաց զօրքը բոլորովին ասոր հակառակ շահ մը ունի, այլ և այլ յարձակմանց ալ ձեռք զարկաւ. նախ Գուքատէռէն Մոն Վալէուիէնի դէմ, Կուստ-Թագդի կղզիէն՝ Նէօյլի դէմ, և Վլիշիէն, Գուռսելլէն, Լըվալուաէն և Շանբեռէէն՝ Ալքիէուի դէմ: Սակայն հետեանքը վիճակաւորաց յաջող չգնաց:

«Ի Նէօյլի թիզ առ թիզ գետինը պաշտպանեցին, կռիւը տունէ տուն, սենեկէ սենեակ, շտեմարանէ շտեմարան, պատուհանէ պատուհան, երդիքէ երդիք, անկողնէ անկողին երկարեցաւ,—ստոյգն ըսելով—թէ սուրը և թէ ռըլոյլէռ նոյնչափ ծառայեցին՝ որչափ շասքոն ու թնդանօթը: Սակայն բարեկարգութիւնը յաղթեց թափին կատաղութեան. և այսօր դաշնակիցք ալ Նէօյլին, Գուռպրիւան և Սէնի կամուրջը, միայն Մայո դրան թնդանօթներովը կը զարնեն, որ այս կէտերուն վրայ կը նայի: Հակառակ կողմէն ալ և Մոն Վալէուիէնէն՝ զՄայո դուռը և անոր կողմի ամրութիւնները կը զարնեն:

«Ահ, տեսնելու է այս դուռը և այս շրջապատը: Անոնց աւերը քստումն կը բերէ: Տեղ տեղ ամենայն ինչ փոշիացած է, անանկ որ այլ և այլ տարերքները չեն որոշուիր. քար, կիր, փայտ, երկաթ, հող, խոտ, մարդկային մարմինք, մարդոց հանգերձք, կառաց բեկորք, ումբաց կոտորք, հրացանից և պտկանց մնացորդք, ամենայն ինչ խառն է փոշոյ նման, կրկին և կրկին խառնուած միոյնայնի ալէտատան բախմունքներէն, ինչպէս ծովեզերքին աւազը Ովկիանոսի ա-

լեաց անընդհատ զարնէին: Այն թեփին գոյնը ոչ նկարիչը կրնայ բաղադրել և ոչ աչքը կրնայ ըմբռնել: Ա՛լ ոչ դրան, ոչ շարժական կամրջի, ոչ կիսալուսին ամրոցի, ոչ ամրութեանց զառ ՚ի վայրից, ոչ սարըսպաց և ոչ որմոց ստորոտից գաղափար կայ: Համարէ թէ, ինչպէս դժոխային բերնէ մը՝ անանկ հուր ու երկաթ կը ժայթքի ու կ'ընկղմի. այս է, այն հրայրեաց ռումբերն որ Գուռալուլուայի և Մոն Վալէսիէնի հրետանիներէն կ'արձակուին, և որ փոխադարձաբար Վիճակին հրետանիներէն կը զրկուին: . . .

«Բիչ մը դէպ ՚ի արեւմուտք Պինո դուռը կը դռնուի: Հոս ալ դարձեալ ահեղ զնդակոծում մը ու ռմբակոծում մը կատարուելու հետ է, որ ոչ գիշեր և ոչ ցորեկ կը դադարի: Տախտակամած կամուրջ մի ձգելով՝ Կուսնա Ժադ կղզին անցնելու համար, Պինո դուռնէն կ'անցնի մարդ, ու Գէռնի ճամբան կը մտնէ, և անկէ ալ Սէնդ Օնուէ արուարձանը: Ահա անկէ ալ դաշնակիցք ետ քաշուեր են, կղզին թողլով, զոր թագաւորականք դեռ ևս չեն բռնած, և ոչ ալ մշտնջենաբար կրնան բռնել, որովհետեւ վիճակաւորաց զնտակները շարունակ նոյն տեղը կ'աւելն: Հոս տեղուանք հրետներով կը կռուին, և Գէռնի թաղին դժբաղդ բնակիչները, Մոն Վալէսիէնի որոտացող Արամադայ շանթին տակ կը գտնուին: Ռումբը ահաւոր աւեր կ'ընեն, անանկ որ քաղաքացիք նաեւ վազելով՝ ճամբան դիմացէ դիմաց անցնիլ չեն կրնար:»

«Սակայն ամենէն յարատե ու բուռն կռիւը Աջնիէսի կողմն է:

«Պաշտակիցք արեւմտեան կողմէն մինչև ցԳոլումայ յառաջ զնացեր էին, որպէս զի Լատմիուլ զօրավարին խումբը, որ հոն տեղուանք բանակած է, կողմնակի ու ետեանց ըմբռնեն: Այլ ետ մղուեցան: Չինուորական կարեւոր դերը մը բռնած էին, այն է Պէքոն գղեակը:

Գիշեր մը Տալու հաղարապետը յարձակմամբ տիրեց անոր, մէջը նստաւ, ամրացուց զայն, և շուտ մը երկու հրետանիք զետեղել տուաւ: Գուռսէլ, Լըվալլուա, Շանբեռէ գիւղատեղիք, ասոր հարուածին ներքե կը գտնուին:

«Լատմիուլ զօրավարը Աջնիէսի բարձունքը առնելէն ետեւ, ջանաց զդաշնակիցս Աջնիէսի մէջէն դուրս մերժել, որոնք նոյն գիւղը բռնած ըլլալով, սպանէնէնրով, թնդանօթներով և միգուայլէօզներով զօրացուցած էին, և նաեւ երկաթուղոյն զրահապատ կառքերով ալ զնոյնը կը պաշտպանէին: Մոնմադուի և Շաբէլի վաշտերն անոր մէջ ջախջախեցան, և բըռնադատուեցան Աջնիէսը առժամանակեայ թաղաւորականաց ձեռքը թողլու:

«Մնոնց հոն տեղ գործածած զինուորական հնարքը գազանային եղաւ:

«Այս բանեցուցած հնարքնին էր, որ նախ բուռն յարձակմամբ դաշնակցաց դրից վրայ ինկան, յետոյ ինչպէս յաղթուած ետ քաշուեցան: Պաշտակիցք խաբուելով, յաղթութիւնը ստակելու մտածութեամբ զանոնք հալածելու յարձակեցան. եւրան իրենց սպարապարաններէն, և թագաւորականաց ետեւէն վազելով, մինչև այն տեղ հասան, ուր կ'ուղէին ձգել զիրենք թագաւորականք. յետոյ յանկարծ փախուտը կը դադարի, զօրաց կարգերը կը բացուին և դաշնակիցք յանակնկալ միգուայլէօզներուն հրետանեաց և դարանամուտ զնդից դիմացը կը գտնուին: Չարդը զարհուրելի եղաւ: Եւ որ անհաւատալի կ'երևայ, դեռ ևս ահաւոր է, որովհետեւ թագաւորականք այս հնարքը ամենօրեայ ՚ի կիր կ'առնուն, և դաշնակիցք միշտ նոյն խաբէութեան մէջ կ'իյնան և նոյն ջարդը կը կրեն: Մնկէ առաջ կուգան առաւօտուն յաղթութեան առաջին ձայներն, որ ապա իրիկուան սուգի կը փոխուին, և դաշնակիցք կատղած, մատնութիւն կը կուեն:

«Եւ յիրաւի մասնութեամբ կ'իյնան. այլ զիրենք մասնողը իրենց անխորհուրդ թափն է:

«Այսպէս ասոնք Աջնիէն ալ կորուսին, այլ հանդարտիլ չեն ուզեր: Թագաւորականք տեղը պատնիշափակ ամրացուցեր են, և բազմութեամբ մէջը կը բանակին. նաեւ ամբողջ ժընըվիլլէ թերակողին ալ բռնած են, զդաշնակիցս անկէ վաճնտած ըլլալով:

«Պաշարման կիսաբոլորն ուրեմն կատարեալ է: Թագաւորականք, գրեթէ անխառն, երկրին բոլոր այն մասը բռնած են, որ Սէնի ձախակողմը կ'իյնայ: Դաշնակիցք ասդին քաշուած են:

«Հանդերձ այսու Վէռասյցիք դեռ ևս մեծ յարձակման ձեռք զարնել չեն կրնար, որովհետեւ դաշնակիցք սաստկաբար իրենց կ'ընդգիմանան:

«Գրեթէ օրը երկու անգամ, արշալուսոյն ու մթննալու ատեն, Աջնիէնի վրայ յարձակմունք կ'ըլլուի: Նէօյլէ անդադար կը ռմբակոծի. անանկ որ կարելի չէ որ զօրաց խումբ մը հոն տեղ կարենայ հաւաքուիլ և քիչ մը ատեն ապահով դադարիլ: Բերդերը՝ զՄաք Մաննի բանակը՝ Շադիյոնի, Գլամառի և Մէօտոնի բարձանց վրայ դամաճ կը բռնեն:

«Հանդերձ այսու, մեծ յարձակմունքը պիտոր'ի գործ դրուի. մի և նոյն ատեն և ամեն տեղերէն սաստկութեամբ պիտոր յարձըկին, և գուցէ յաջողին խրամէն անցնելով պարիսպներէն ներս մանալ: Սակայն պատերազմին ահեղ գործն ալ հոնկէ կը սկսի:

«Պարիսպներէն դուրս հանդիպած գործերը, որոնք դեռ ևս հանդիպելու ալ հետ են, պէտք է դադարաւ մը տան թագաւորականաց թէ ինչ գիմակալութիւն գտնեն պիտի քաղաքին ներսը: Միայն արք չեն որ իրենց դէմ կռուին պիտի, և ոչ ալ կանայք միայն որ նոյն կռուին կրակովը պիտոր այրին, և գուցէ երիկ մարդիկներէն ալ աւելի արիութեամբ պիտոր գործ տեսնան: Հապա պաշտպանութեան համար պատրաս-

տուած կազմածներէն է որ աւելի վախ ունենալու են: Իւրաքանչիւր ճամբուն բերան՝ որ պարիսպները կը հանէ, երեքական պատնէշը շինուած են, մէկմէկու ետեւէ ետեւ: Այս պատնէշը ուրիշ աւելի ներսերը շինուած պատնիշաց հետ շաղկապեալ են. պատնիշաց առջևն ալ փոս մը փորած կայ, և անկէ ալ առաջ եղած ճամբուն մեծ կտոր մը, լուալեաց մէջ յարմարցուցած ականներով ու ճայթող բազմաթիւ մեքենաներով պատրաստուած է: Շրջակայ տուներուն պատերը բոլոր ծակծրկած է հրացանից կրակը դիւրացնելու համար, և գլխաւորապէս այն կողմի տանց որմերը ասով և ուրիշ պաշտպանութիւններով ամրացուցած է, որ Վերմանացուց մերձաւորութեանը պատճառաւ պարիսպները զինել կարելի չէ եղած: Կանայք բռնկելի նիւթերով ռումբեր շինած պահած են: Եւ երբ զինուորը պատնիշաց վրայ յարձըկելով թնդանօթները լռեցընեն ու հրետաձիգքը ջնջեն, այն ատեն կանայք այս բռնկելի ռումբերով զօրաց դէմ պիտոր կռուին: Եթէ ռումբերը բաւական չըլլան, տանց բնակիչք ու պաշտպանք քաշուելու են, որպէս զի թոյլ տան ելեքորական կայծով ականներն ու պայթող մեքենայք բռնկընելու. անոր վրայ տունը և յարձակողը նախ օդու մէջ նետուելով, ապա հռլեղէն յորձանքի մը մէջ անդնդասոյզ պիտոր կռուին: Ով որ այնուհետեւ ազատի, ուրիշ երկրորդ պաշտպանութեան գծի մը առջին գտնուի պիտի, որ թէպէտ և առջինին չափ զօրաւոր չէ, բայց և այնպէս ահաւոր է:

«Այդ բանը 'ի Պիւդ Մոմաուգուր և այն պաշտպանութեանց կողմը տեսայ, որ Շաբէլի դռնէն մինչև Քիլիի դուռը կը ձգին: Գետինը պատնէշներով ակօսաբեկ եղած է: Պատերը հրացանից համար ծակծրկած, և պատսպարանաց հողակոյտերով բոլոր միջոցը ծածկած: Քիչ մը անդին Ռոլըշուառ պուլվարն ալ

և Ալլընիս Գուհտէն, նմանապէս քաղքի կուռին համար պատրաստուած են: Անկէ զատ, Գլինեանքուռ փողոցին և Բիկալ հրապարակին ամբուլթիւնները, դէպ 'ի քաղքին կողմ, իբր շարունակութիւն կը համարին այն պաշտպանութեանց ահաւոր ցանցին:

«Ահա այսպիսի դրութեան մը վրայ հիմնած է ընդհանուր քաղքին պաշտպանութիւնը, որ և քաղքին այլ և այլ տեղուանք դեռ ևս դործադրուելու հետ է: Քաղքին ներքը, Վանտուի և Օդէլ տը Վիլի հրապարակները իրական բերդ կը նմանին: Ռիվոլի ճամբուն և Ռուայեալ փողոցին, դէպ 'ի Քոնքուտ հրապարակին նայող ծայրերուն պատնէշները պատուարք կը նմանին. ասոնց քովը նաև գետնափոր և զրահապատ ապաստանարան մը սիտոր աւելցուի: Հարաւային կողմէն բոլոր դէպ 'ի շրջապատը հանող ճամբաներուն բերանները նոյնպիսի պատնէշներով և պատուարներով ամրացուցած են: Ամեն դին թնդանօթ և միւրապէօգը կը տեսնուին:

«Մէկ քանի յառաջապահ տեղեայ այց ելայ: Եթէ տեղը ամենավտանգաւոր չլլար, տեսարանը ամենագեղեցիկ ըլլալու էր:

«Բերդերուն մէջ ալ ոչ զինուորանոց մը և ոչ որ և իցէ շէնք կանգուն կը տեսնուի: Հողակոյտք, զառիվայրք՝ տակնուվրայ եղած են, ինչպէս թէ շոգեշարժ արօրը կրկին և կրկին զանոնք ճեղքելով վրաններն են անցած ըլլար: Աղքային պահանջողը գետնափոր պատսպարանաց մէջ կ'ապրին. իսկ հրետաճիգք՝ հրետանեաց պատսպարաններուն ետեւը, որոնք դեռ ևս շատ չեն փաստուած: Գնդակք ու ռումբք, յանակընկալ կը թափթրին: Վայ անոր որ գաւիթներէն անցնելու համարձակի, կամ բերդին տափարակը ելած երկինքը գիտէ: Անոր համար դաշնակիցք ապահովագործ ընտրելով՝ գետնափոր տեղուանք պատսպարած կը մնան, կը խաղան, կը խորդան, քաղաքական խըն-

դրոց վրայ կը վիճեն, զՎիւզուէ, զՏոմարովսքի, զՄաք Ման և զԹիէու կը քննադատեն, մէկմէկ կը գրգռեն, մէկմէկ կը խածատեն, կը կուռլտին, նորէն կը հաշտուն և մէկ ժամուան մէջ այնչափ հայհոյանք կ'արտաբերեն, որչափ Բէու-Տիւշներ ամբողջ եօթնեակ մը իր գարշ օրագրովը չկրնար զուրցել:

«Այս մարդոց մէջէն մէկ մը չկայ որ տրտնջէ. մէկ մը չգտնուի որ տեղիք տալու խօսք ընէ:

Որո՞շ հաւմար կը կռուիր:

Մեզի հաւմար, քաղաքացի, և Հասարակապետութեան հաւմար:

«Յառաջապահ տեղեաց պատնէշներն ալ մի և նոյնն են: Մարդիկ կ'ծկրտած պահպանութիւն կ'ընեն, կամ կը խաղան և կամ քուն կ'ըլլան: Եւ եթէ ուռմբերէն ազատելու համար ոտք ելլեն... — Քաղաքացիք, կ'ըսեն, այցելունքը պատուենք: — Ոմանք վրտանգին ուշ չեն դներ: Որդւոց հայրերը վտանգը կ'ըմբռնեն, բայց... — Պարտքերնիս ընենք, քաղաքացի, յետոյ.... քող կրողը տանի զիս:

«Եթէ կրնաք վերջը գուշակել, գուշակեցէք. մանաւանդ այսպիսի տարերաց վերջը»:

Ապրիլի 29-30ի դիշերը, Վէռսայցիք Գլամառէն ու Մուլինտէն Խիի վրայ բաւեցին: Յրիւ հրաձգաց սաստիկ կուռէ մը ետքը, Վէռսայցիք Խի բերդին դրսի պատնիշափակ միջոցին, հողակոյտ պատնիշաց և փակարանին տիրեցին, զոր գաշնակիցք թողլով՝ անկարգաբար ետ քաշուեցան: Վէռսայլի բանակին զօրքերը Խի բերդին մինչև երկու հարիւր մեղր հեռաւորութեամբ մօտեցան. հոն տեղ շուտ մը հողակոյտք շինեցին, և անոնց ետեւը պատսպարեցան բերդին արձրկած կրակէն ազատ մնալու համար:

Հասարակ գիշերուան ատեն Խիի գնդակոծումը դադարեցաւ:

Այսպէս բերդին չորս կողմը խրամ բացած ու գրեթէ պաշարած ըլլալով, Լըբէռչ հազարապետն ազդողէնց Խի բերդին հրամանատարին որ ինքը և բոլոր բերդապահք անձնատուր ըլլան:

Ահաւասիկ այս ազդին օրինակը.

Ա.Գ.Դ

«Յանուն և հրամանաւ մարաջախտին, որ ընդհանուր բանակին հրամանատար է, մենք պատնիշափակ խրամին պետ, արդ յԽի ժողոված ապստամբաց հրամանատարին կ'ազդենք, որ թէ ինքը և թէ բոլոր այն անձինք որ ներս բերդը կը գտնուին, անձնատուր ըլլան:

«Այս ազդին պատասխանելու համար քառօրդ մը ժամանակ կը շնորհուի:

«Եթէ ապստամբաց հրամանատարը, յանուն իւր և յանուն Խիի բոլոր բերդապահաց, գրով ծանուցանէ թէ ինքը և իրեններն անպայման կը հպատակին, բաւական է որ իրենց կենքը և ազատութիւնը շնորհուի իրենց, և առանց պահանջելու որ Բարիզ բնակելու իշխանութիւն տրուի իրենց, այդ շնորհքը իրենց պիտոր շնորհուի:

«Եթէ վերը որոշուած ժամանակին մէջ ներկայիս պատասխան մը չտրուի, բոլոր բերդապահք թէ պիտոր անցուին»:

Խի բերդին առջևին պատնիշափակ խրամներէն. 20 ապրիլի, 1871.

Խորաւի ապստակոյտին հազարապետ
Ռ. ԼԵԲԷՐՉ

Այս ազդին, Ռոսէլ քաղաքացին, որ պատերազմի պատուիրակ անուանուեր էր, ինչպէս յաջորդ զխուս

մէջ պիտոր տեսնանք, Երկրորդ օրը այսպէս պատասխանեց:

«Այս քաղաքացին Լըբէռչ, Խի բերդին համոյեպ խորաւից պետին.

Բարիզ, 1 մայիս, 1871.

Սիրելի ընկերակից,

«Այլի անգամուն որ նորէն յանդգնիս անանկ անդգամ ազդ մը ուղղելու, ինչպէս էր Երեկուան ինքնագիրնամակդ, պատերազմի օրինաց համեմատ՝ պատգամաւորդ հրացանով զարնել պիտոր տամ:

«Բու ընկերակից

ՌՈՍԵԼ

Բարիզու Վիճակին պատուիրակ»:

Բերդը ապաւինող ազգային պահանջօրդ ապահով տեղ չէին գտնուեր: Խի բերդը տառնուլէց օրէ'ի վեր շարունակ գնդակոծուելով, ամեն գիշեր յարձակմանց ընդդիմանալով, և գրեթէ պաշարուած, ալ աւերակաց կոյտ մըն էր: Անկարելի էր առանց վտանգի դէպ'ի աւերակ ամրութիւնները յառաջել. իսկոյն մարդ Վէռսայլցոց գնտակներէն կը զարնուէր: Սրուան լուսնալովը, բերդապահք, որ ճարտարապետութեան գործաւորներով, հրետաճիգներով և մէկ քանի ծովային մարդիկներով, երեք հարիւր հոգիէ կը բաղկանային, տեսան որ Վէռսայլցոց յառաջելովը, իրենց վիճակը յուսահատական էր:

Բերդին հրամանատարն անյայտ եղեր էր. ազգային պահանջօրդ առանց հրամայողի մնալով, և չգիտնալով թէ որուն հրամանին հպատակին, կամաց կամաց յուսահատութեան մէջ ինկան: Սպաններէն ու

մանք ջանացին հրամանատարութիւնը վրանին առնելով, մէկ քանի նորոգութեանց ձեռք զարնել տալայլ ոչ որ անոնց մտիկ ըրաւ: Բոլոր առաւօտը հայհոյանքներով ու գոփութիւններով անցուցին:

Ազգային պահանջողաց շատերը, մտածելով որ բերդը ալ պաշտպանելը անկարելի էր, կ'ուզէին դատարկել զայն. անոնց մէջէն ամենէն կտրիճները կ'ուզէին դեռ ևս հոն մնալ և մինչև ցլետին կէտ ընդդիմանալ: Սակայն բերդը դատարկելու հակամէտ կուսակցութիւնը վերջապէս յաղթանակեց:

Ժամը տասնին ազգային պահանջողք ճամբայ ելլելու կը պատրաստուէին, յետին որոշում մը ընելու համար, զօրանոցին աւերակաց տակ խոնելով կը պատսպարին, որովհետեւ ռումբերը շարունակ կ'անձրեւէին: Այն յետին անձկութեան ժամանակ, յանկարծ ծովային մարդիկ թնդանօթները կը դամեն. այդ պարագային վրայ ազգային պահանջողք որոշեցին որ անմիջապէս թողուն երթան: Բերդին հիւսիսային դուռը բացուեցաւ, և պահանջողք դէպ'ի Բաբիղ ճամբայ ելան:

Պատերազմին պատուիրակը ուշ ատեն այդ եղածներն իմանալով, հրաման տուաւ անմիջապէս Խի բերդին օգնութեան զօրք ղրկելու. Այցիլ հազարապետն, որ հարաւային բերդերուն հրամանատար էր, հրաման կ'ընդունէր բերդին դատարկումը խափանելու, և ջանալու ինչուան գիշերը յարատեւելով ընդդիմանալ կը յաւելուր նաեւ ըսելու թէ դուցէ այն ատեն կարենար ամեն բանի դարման ընել:

Ազգային պահանջողներէն ոմանք, տասնուինը տարուան, Տիւֆուռ անուն երիտասարդի մը հետ Խի բերդը մնացած ըլլալով, կ'որոշեն բոլոր վառօդը, որ առատաբար կը գտնուէր, շտեմարանները հաւաքելու, և եթէ Ահուսայլիք ներս մտնեն, բերդը օդ հանելու:

Ահուսայլի զօրաց շատերը մինչև բերդին զառիւայրը յառաջ գնացին, սակայն ոչ որ համարձակեցաւ մինչև բերդին տափարակը ելլել: Ահուսայլիք շատ մը ժամ հոն մնացին առանց շարժմունք մը ընելու, միշտ բերդը դիտելով, որուն մէջ ալ միայն մէկ քանի քաղաքացի կար. այլ ներս մտնելու փորձ ամենեւին չըրին: Ժամը երկուքին ատեններն այն Տիւֆուռ երիտասարդը բերդին մէջ մինակ կը գտնուէր, վասն զի չէր ուզած այն իրեն ընկեր մնացած մէկ քանի պահանջողաց ու նաւաստեաց հետ անկէ հեռանալ, որոնք տեսնալով որ ուստեք օգնութիւն մը չէր գար, ելան իրենք ալ Բարիզ գնացին: Ահուսայլիք որ այդ տեսարանին հանդիսատես եղած էին, և նաեւ բերդին վիճակը դիտէին, անոր տիրելու փորձ մը չըրին, մինչդեռ միւս կողմանէ բաւական էր որ ուզենային ներս մտնել, բերդն իրենցն էր:

Մայիս ամիսը անագորոյն գործով մը սկսուեցաւ, որ աւելի յայտնի ապացոյց մը եղաւ թէ ինչպիսի աւսօրէն վայրագութեանց առիթ կրնայ ըլլալ պատերազմաց ամենէն ահաւորը, այն է քաղաքականը:

Ահուսայլի զօրաց 22-րդ որսորդաց վաշտը, գիշերալին մ'ութիւնը նպատակ առնելով յաջողեցաւ Բաբիղի զօրաց ձեռքը եղող Վլամաուի կայարանը պատել:

Այն որսորդք յամառ յարատեւութեամբ երեք ժամ դարանամուտ սպասեցին, հոն տեղի պահապանաց վրայ յարձրկէլէն յառաջ: Վիշերուան 11-12ի աւտեններն անոնց առաջին սիւնը սկսաւ յառաջ քալել: Երբ մօտ եղան, կայարանէն դուրս պահպանութիւն ընող պահակեր մը, սովորական ձայնը կանչեց. «Ո՞րք: Որսորդներէն մէկը որ այն սեան աւելի յառաջագէմ գծերուն մէջ կը գտնուէր, պատասխանեց. «Ազգային պահանջողաց 22-րդ վաշտը»: Պահակեր զինուորը խաբուեցաւ ու թող տուաւ այն զօրաց սեան որ առաջ գայ. որոնք մօտեցածնուն պէս զինքը սպաննեցին, և ապա կայարանը պաշարելով առին:

Որսորդքներս մտնելով, ազգային պահանջորդաց երկու վաշտք և ազատ հրացանաւորաց ընկերութիւն մը գտան: Ապստամբաց գրեթէ երրորդ մասը խոր քուն կ'ըլլային, երբ ջարդը սկսաւ:

Մէկէն արթննալով ոտք ցատկեցին ու խմբեցան թշնամեաց յարձակմանը ընդդիմանալու համար. սակայն դիմակալութիւնն շատ տկար եղաւ, որովհետեւ քիչ էին անոնք որ հրացաննին քովերնին ունէին:

Թէ որչափ թեթեւ ու կարճ եղաւ ապստամբաց դիմակալութիւնը ասկէ կրնայ հասկըցուիլ, որ Վէն սայլի զօրաց մէջէն մեռնողաց կամ վիրաւորեւոյ թիւը հինգ հոգի եղաւ, մինչդեռ պահանջորդաց մէջէն 200 հոգիէն աւելի հոն տեղ սպաննուեցան: Միւսքն յաջողեցան դուրս ելլելու, և վազելով Իսի ու Վանլ բերդերը իյնալու փութացին. սակայն զինուորը վրանին հրացան պարպելով կը հալածէին: Բերդերուն պահապաններն, հրացանից շաջիւնը լսելով, ու յարձակմունքէ մը վախնալով, սկսան պատնիշաց մէջէն մահադոյժ կրակ թափել հրացանով: Այսպէս բաց դաշտի վրայ բարեկամաց ու թշնամեաց զարհուրելի կրակին մէջ ինկած, այն թշուառ փախստականներն, այնչափ թուով ջարդուեցան, որ կայարանէն դուրս ընդարձակ տեղ մը իրենց մեռելոց ու վիրաւորաց դիակներովը ծածկեցին:

Կայարանին ներսն ու դուրսը ահաւոր տեսարան մըն էր: Միօգնական մնացած վիրաւորեւոյց աղաղակները, որոնք պաղատանօք կը խնդրէին որ զիրենք այն տեղէն առնեն տանին, կամ գոնէ քիչ մը ջրով իրենց պապակը անցունեն, գտնուած տեղերնէն շատ հեռու տեղուանք կը լսուէին: Շատ մը ժամ ետքը, երբ որսորդք կայարանը հանդարտեցան, սպաներէն ոմանք այն աղաղակներէն զգածուելով, հրաման տուին զինուորաց որ երթան դրսէն վիրաւորներն առնուն ու ներս բերեն. սակայն բերդից պատնէշներէն արձը-

կուած հրացանից կրակը անանկ սաստիկ էր, որ այն հրամանը կատարելու գնացող զինուորներն, ստիպուեցան շտապաւ ետ քաշուելու:

Տառապուա Բարիզու արքեպիսկոպոսն, որ Վիճակին հրամանաւ Մազաս բանտին մէջ միշտ իբր պատանդ կը պահուէր, հետեւեալ նամակը զրկեր էր առ Թիէն, գերեաց սպանութեանը նկատմամբ:

Արգելանոց Մազասայ, 8 ապրիլի 1871.

Տէր Նախագահ,

«Երէկ, ուրբաթ օր, 'ի Մազաս, ուր արդարեւ լական կը գտնուիմ, հարցաքննութենէ մը ետքը, հարցաքննող մարդիկ ըսին ինծի թէ յետին կռիւներուն մէջ բանակին գունդերուն մէջէն ոմանք ազգային պահանջորդաց դէմ բարբարոս գործեր ըրեր էին. առնոց ըսածիննայելով կռուի դաշտին վրայ բռնուած գերիները հրացանահար եղած և վիրաւորներն ալ սպաննուած ըլլալու են: Այդ հարցաքննիչք տեսնալով որ ես հաւտալ չէի ուզեր թէ այդպիսի գործեր Քաղղիացիք Քաղղիացւոց դէմ ըրած ըլլան, ըսին ինծի թէ անխարդախ տեղեկութիւններ առած ըլլալով կը խօսէին:

«Ատկէց առիթ կ'առնում, տէր նախագահ, որ ձեր ուշադրութիւնն այդպիսի ծանր գործի մը վրայ արթնցնեմ, որուն գուցէ տեղեակ չէք, և ջերմ աղերս մատուցանելու համար որ մտածէք թէ այդպիսի ցաւալի պարագայից մէջ ի՞նչ ընելու է: Եթէ հարցաքննութիւն մը ընելով յայտնի երևնայ թէ իրաւցրնէ այդպիսի անգութ գործեր մեր եղբայրասպան անմիաբանութեանց արհաւիրքը սաստկացուցեր են, տալիոյս չունիմ որ բոլորովին անձնական ու մասնաւոր կրից թափին հետեւանք ըլլալու են: Հանդերձ այսու-

Թերևս կարելի է անոնց կրկնութիւնը արգելել. ա-
նոր համար ալ ես մտածեցի որ դուք ամենէն աւելի
կարողութիւն ունիք այդ նկատմամբ ազդու միջոց-
ներ 'ի գործ ածելու:

« Ոչ որ կրնայ անիրաւ գտնել եթէ ես արդի կը-
ռուին մէջ, համարելով թէ այս յետին օրերս այդ-
պիսի կերպ մը առած ըլլայ, բարեխօս կ'ըլլամ այն ա-
մենուն առջին որ զնոյնը կրնան չափաւորել կամ դա-
դարեցուցանել:

« Մարդասիրութիւնը և կրօնքը ինծի նոյնը ընելու
յորդոր ու գրգիռ կ'ըլլան: Աղերսէ դուրս ուրիշ բան
չունիմ, և նոյնը վստահութեամբ առ ձեզ կ'ուղղեմ:

« Այդ աղերսը մարդու մը սրտէն կը բղխի, որ քա-
նի մը ամեն 'ի վեր շատ թշուառութեանց վրայ կը
ցաւակցի. գաղղիացւոյ մը սրտէն կը բղխի, որ հայրե-
նեաց տառապանքներովը ցաւօք կը տոչորի: Արօնական
ու եպիսկոպոսական սրտէ մը կը բղխի, որ ամեն զոհ
ընելու պատրաստ է, նաև կեանքն ալ կորսնցընելու,
անոնց համար որոնք Աստուած իրեն իբր հայրենակից
և իբր թեմի ժողովուրդ տուած է:

« Ես ուրեմն կ'երգուընցընեմ զձեզ, տէր նախագահ,
որ ձեր բոլոր ազդեցութիւնը 'ի կիր առնուք, մեր քա-
ղաքական կռիւը շուտով լմնցընելու համար, և ինչ
ալ դիպելու ըլլայ, որչափ ձեր ձեռքէն կու գայ, անոր
առած կերպարանքը մեղմացընելու:

« Հաճեցէք, տէր նախագահ, մեր խոնարհ յար-
գանաց հպատակութիւնն ընդունելու:

« Գ. ՏԱՌՊՈՒՍ.

« Արքեպիսկոպոս Բարխուդ: »

Յ. Գ. Նամակիս ոճէն ըստ բաւականի կ'իմացուի
որ ինծի ինչպէս խօսեցան՝ ես ալ անոր համեմատ գրե-
ցի. պէտք չունիմ ըսելու թէ միայն և ամեն բռնու-

Թենէ ազատ նոյնը գրեցի, և նաև ինքնաբեր գրող-
մամբ և սրտանց: »

Թիէռ այսպէս անոր պատասխաններ էր.

Վէռսայլ 14 ապրիլի, 1871.

« Տէր,

« Ձեր նամակն ընդունեցայ, զոր Մոնմառդուի ա-
ւագերէցը յանձնեց ինծի, և կը փութամ այնու ան-
կեղծութեամբ պատասխանելու ուստի երբեք հեռա-
ցած չեմ:

« Այն գործերն որոնք ուշադրութեանս ենթար-
կեցիք, ամենևին առտո ևն. և յիրաւի կը զարմանամ
որ ձեզի պէս հռչակաւոր եկեղեցւոյ առաջնորդ մը,
նաև առ վայր մը համարած ըլլայ թէ այդ գործերն
հիմ մը ունենան: Բանակը ոչ երբեք ըրեր է կամ
ընելու է այն ատելի ոճիրներն որով զինքը կ'արա-
տաւորեն այն մարդիկ, որ կամ կամովին զոպարտիչ
կ'ըլլան և կամ ստութենէն մելորած են՝ շարունակ մէ-
ջը ապրելով:

« Մեր զօրքերն ոչ երբեք գերիները հրացանահար
ըրած են, և ոչ իսկ վիրաւորները սպաննելու ջանացեր
են: Թիէ խառնուրդին տաքութեան ժամանակ իրենց
զէնքերն այն մարդոց դէմ գործածած ըլլան որ իրենց
զօրավարները կը սպաննեն, և չեն վախնար քաղաքա-
կան պատերազմին արհաւիրքը օտար պատերազմին
արհաւրացը յաջորդեցնելու, կարելի է. սակայն կռիւը
լմննալէն ետև դարձեալ իրենց ազգային մեծանձն
բնաւորութիւնը կը զգենուն, որուն նիւթական ապա-
ցոյցը մենք հոս ունինք:

« Վէռսայլի հիւանդանոցներուն մէջ ապստամբաց
վիրաւորներէն բազմութիւն կայ, որոնք մի և նոյն

խնամքը կ'ընդունին, ինչպէս բարեկարգութե՛ պաշտպանները: Սակայն այս բաւական չէ: Մենք ձեռքերնիս 1600 զերի ունինք, որոնք 'ի Պէլ-իւ և ուրիշ զինուորական ծովային տեղեր փոխադրուած են, ուր մի և նոյն հոգ կը տարուի վրանին ինչպէս սովորական բանտարգելոց վրայ, և շատ աւելի աղէկ քան ինչ հոգ տարուելու չէր մերիններուն վրայ, եթէ այնչափ դժբաղդ ըլլայինք մինչև ապստամբաց ձեռքը թողլու:

«Լը մերժեմ ուրեմն, տէր Պերապայծառ, այն զբրպարտութիւններն որ ձեզի պատմուեցան, և հաստատուն կը վկայեմ որ երբեք մեր զինուորներն գերինները հրացանահար սպաննած չեն. թէ այս զարհուրելի քաղաքական պատերազմին բոլոր զոհ հողոյները՝ խառնուրդին տաքութեան մէջ մեռան և կամ անոր մէջ ընդունած վէրքերուն պատճառաւ. թէ մեր զինուորներն ոչ երբեք մարդասիրութեան սկզբունքներն արհամարհէր են, որոնց նոյն իսկ մենք պաշտպան ենք, և նաև մի միայն պատշաճ են այն վարչութեան համալմանց ու զգացմանց, որ ազատաբար ընտրուեցաւ և ես պատիւ ունիմ ներկայացընելու:

«Ես յայտնի ծանուցեր եմ, և կը ծանուցանեմ դարձեալ, թէ այն ամեն մոլորեալք որ ղէնքերնին վար զնեն, իրենց կեանքին փնաս մը պիտոր չհասնի, բաւական է որ դատաստանի օրինօք՝ քստմենի սպանութեանց, որ այնչափ կսկծալի են համեստ մարդոց, մասնակից եղած ըլլալնին ապացուցուած չըլլայ, և դարձեալ թէ բոլոր կարօտ գործաւորաց ղեռ ևս քիչ մը ատեն տրուի պիտի այն դրամական օգնութիւնն, որով պաշարման ժամանակը ապրեցան, և մէյմը որ բարեկարգութիւնը վերահաստատուի, ամենայն ինչ մոռցուի՝ պիտի:

«Սհաւասիկ ասոնք են իմ ըրած յայտարարութիւններս, զորոնք դարձեալ կը կրկնեմ, և որոնց ամենայն կերպիւ հաւատարիմ պիտոր փնամ. և այս յայտարար-

րութեանց բոլոր հակառակ գործերը բոլորովին կը մերժեմ:

«Ընդունեցէք, տէր Պերապայծառ, իմ յարգութեանս և զգացած ցաւոցս հաւաստիքը, որով կը ցաւակցիմ տեսնելով թէ ինչպէս դուք ալ որ այդ պատանդից զարհուրելի դրութեան զոհ էք, որ արհաւիրաց վարչութեան արժանի է, և կը կարծուէր թէ ոչ երբեք մէյմըն ալ մէջերնիս երեւան պիտոր դար:

«Խորհրդոյ նախագահ

«Ա. ԹԻԼԻՈՒ»

Թիէռ այս կերպով կը մերժէր սպանութեանց նըկատմամբ Վէոսայլցոց դէմ եղած ամբաստանութիւնները. սակայն Վէոսայլի պաշտօնական օրագիրը իր 6 ապրիլի թերթին մէջ այսպէս կը գրէր. «Ոմանց բանակին վերաբերեալ մարդիկ ըլլալը ճանչցուելով, և ղէնքը ձեռքերնին բռնուած ըլլալով, զինուր սպանուեցան, ըստ խիստ զինուորական օրինաց, որ մահու պատժով կը պատուհասէ այն զինուորներն որ բռն իրենց դրօշուն գէմ կը կռուին»: Եւ կալլիֆէ ջոկատի զօրավարն ալ իր մէկ յայտարարութեանը մէջ այսպէս կ'ըսէր, ապրիլի 3ին. «Սնդադարելի և առանց գթոյ պատերազմ մըն է որ ես այդ աւազակաց դէմ կը հրատարակեմ: Այս առտուն ատոր ապացոյց մըն ալ տուի»:

Անտարակոյս Թիէռ նոյն սպանութեանց հրաման չէր տուած, սակայն միւսն ալ պատմական ապացոյց մըն է, թէ նոյն սպանութիւնը տեղի ունեցան:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Քաղաքական պատերազմին շարունակութիւնը :
Քարիզոշ բոյորտիքը եղած գործողութիւններ :

Խախտելով թողութեան լուրը մեծ յուզում պատ-
ճառեց Վիճակին և գործադիր Յանձնաժողովին մէջ,
և նաև բոլոր քաղաքն ալ շուտ մը տարածուեցաւ :
Ազգային պահանջողք առ գործադիր ժողով մասնա-
ւոր մարդիկ զրկեցին իբր պատգամաւոր, որ այն վատ-
նորքեան, ինչպէս կը կոչէին, մեկնութիւնը ուզէն :
Անտոխէօ քաղաքացին որ նոյն պատգամաւորներն ըն-
դունեցաւ, ըսաւ թէ գործադիր Յանձնաժողովը ամե-
նեին հրաման մը չէր տուած բերդը դատարկելու, և
եթէ մատնիչը գտնուէին, շուտ մը անոնց դատը պի-
տոր տեսնուէր : Փաղղիացիք իրենք զիրենք անպար-
տելի համարելով, յաղթուածնուն պէս մատնութիւն
կը կանչէն :

Այս գործիս վրայ գործադիր ժողովը զԳլխաւոր
պատերազմի պատուիրակի պաշտօնէն վար ձգեց. զին-

քը կ'ամբաստանէին իբր թէ անհոգ գտնուած ըլլար
այլ ոչ մատնիչ : Մի և նոյն ատեն գործադիր ժողովը
նաև բանտարգել ըլլալու դատապարտեց զինքը, և
այս բանտարգելութեան վճիռը Վիճակի ժողովն ալ
հաստատեց, և Բէնտի, անունով մէկի մը, որ Վիճա-
կին անդամ էր, և ազգային պահանջողաց հազարա-
պետ, յանձն եղաւ որ նոյն իրիկունը վճիռը 'ի գործ
դնէ :

Գլխաւոր բանտարկուելով Ռոսէլ քաղաքացին
առժամանակեայ պատերազմի պատուիրակ սրտուե-
ցաւ :

Գործադիր Յանձնաժողովին հրամայելով, պէտք
եղած միջոցներն 'ի գործ դրին Խախ բերդը նորէն
ձեռք բերելու համար : Շատ վաշտեր որ Շան տը
Մառսի հիւղերուն մէջ բանակած կեցած էին, ան-
միջապէս հաւաքուելով Խախ զրկուեցան. անոնց հետ
մէկ տեղ երկու մեծ փորոքով հրետանիք ալ, շատ մը
այրեցագործ նիւթերով, Օգէլ տը Վիլէն գէպ 'ի Վո-
ժիառ դուռը ուղևորեցան :

Երբ դաշնակիցք իրիկուան հինգին ատեններն այս
յետին տեղը հասան, բաւական բազմութիւն էին :
Պարզէյլի, Մէոտոնի և Վալ Ֆլէօնի հրետանիք,
սաստիաբար զԽախ կը գնդակոծէին, ջանալով անոր
մնացորդները բոլորովին կործանել : Արեւի չէր այն
ատեն խմբովին գէպ 'ի բերդը քալել, առանց վտան-
գի հանդիպելու :

Այն ատեն դաշնակիցք իրենց Օգէլ տը Վիլէն բե-
րած հրետաններն պատուարին վրայ զետեղեցին, և ան-
միջապէս սկսան Վէռայլցոց զիրքերը գնդակոծել :
Քիչ ատենէ բռնադատեցին անոնց թնդանօթներն,
որ խրամներուն և Խախի գերեզմանոցին մէջ զետեղած
էին, որ կրակին լուեցընէն : Այն ատեն դաշնակիցք
անյողողդ քայլով յառաջ կը նետուին և բերդին
զաւիւրը կը հասնին, զղէկին փակարանը կը մտնեն, և

առանց դիմակալութիւն գտնելու անոնց կը տիրեն, յետոյ ցրիւ հրաձիգք տարածուելով, այնչափիները կը խոթեն զՎէսայլցիս, որ վերջապէս կը յաջողին նորէն բերդին տիրելու:

Սակայն խրամները միշտ Վէսայլցուց ձեռքն էին, և պահանորդներէն ով կը յանդգնէր տափարակին վրայ երևնալու, մէկէն անոնց գնտակներէն կը հարուածէր: Բերդին մէջ գեռ ևս չորս ամբիկեան միգուայլէօզ կար: Գնդապետի մը հրամայելովը չորսը մէկէն գետնափոր պատսպարանաց վրայ կը շարեն, և խրամներուն դէմ կը շտկեն: Ժամ մը ամբողջ բոլոր այն դիրքերն անդադար կը գնդակոծեն, և շատ անգամ անոնց ծառայողները կը սպաննուին ու կը վիրաւորին:

Վերջապէս դաշնակիցք նորէն փորձ մը կ'ընեն խրամներուն տիրելու: Այլ զարմացմամբ կը տեսնեն որ Վէսայլցիք թողած գնացած են, անմիջապէս զանոնք իրենք կը բռնեն, ու միգուայլէօզներ բերելով կը զետեղեն որ ինչ և իցէ յարձակման կարենան ընդդիմանալ: Բերդին ձախակողմը դեռ ևս պատնէշ մը Վէսայլցուց ձեռքն էր. այլ շուտ մը անոր ալ տիրեցին:

Վէսայլցուց թնդանօթից շալիւնն, որ ցորեկուան չորսէն 'ի վեր չէր դադրած, հանդարտեցաւ: Գաշնակիցք անկէ օգուտ քաղելով իրենց բերած թնդանօթներովը, դէպ 'ի յառաջ հրետանիներ պատրաստեցին:

Այսպէս պահանորդաց արի եռանդովը, Խի բերդը և անոր մերձակայ դիրքերը նորէն դաշնակցաց ձեռքն անցան:

Սակայն շատ երկայն ատեն ձեռքերնին պահել չըկրցան: Վէսայլցիք թէպէտ և ետ քաշուեցան, 'ի վերայ այս ամենայնի նորէն գործին դարձան և բոլոր իրենց ճիգը Խի և Վանլ բերդերուն վրայ կեդրոնա-

յուցին, որպէս զի անոնք ձեռք ձգելով կարենան աւելի ազատաբար Բարիզու շրջապատին ներսը արշաւել:

Մայիսի 2ին առաւօտը նորէն բռնն կռիւ մը դիպաւ Խի: Այս անգամուն յարձակողք դաշնակիցք եղան: Իրենց օգնութեան զօրք հասեր էր, առջևնէն թմբուկներն ու երաժշտութիւնը հնչեցնելով: Բոլոր այս զօրքը առաւօտուան դէմ Խիի փակարանին մէջ հաւաքուած էր: Նախ երեք վաշտերէ բաղկացեալ սիւն մը, պատնէշներէն ելլելով, սաստիկ կրակ կը սկսի թափել Վէսայլցուց յառաջապահաց վրայ, որոնք յարձակման սաստիկութենէն յանկարծակիի գալով, ետ կը քաշուին: Տուները բռնող զինուորներէն ոմանք ալ անկէ կը մերժուին:

Գաշնակիցք այս առաջին յաջողութենէն յանդիմանութիւն ստացած, Գլամսուի ուղղութեամբ յառաջ կը քալեն, առանց խիղբան ծանր դիմակալութեան մը հանդիպելու. բոլոր արդելքներէն և գլխաւորաբար միգուայլէօզներէն հեռուանց քերելով, ամեն զնասէ ազատ կը մնան: Այսպէս քալելով այն զօրաց սիւնը, ինչպէս լաբիւրինթոսի մը մէջ կը մտնէ: Սակայն յանկարծ առջևնուն բազմութեամբ զինուորք կ'ելլեն, որոնց հետզհետէ ամեն տեղերէն ալ ուրիշ զօրք օգնութեան կը հասնին: Վէսայլցուց զօրքը անով համարձակութիւն ստացած, պահանորդաց վրայ կը յարձըկին, և կը սկսի հրացանից կրակին ճայթիւնը սաստիկաբար ամենայն ուղղութեամբ լուծիլ: Գաշնակիցք կանկ կ'առնուն ու կրակին կը պատասխանեն. սակայն հակառակորդին բազմանալով հետզհետէ աւելի մօտանց զիրենք կը ճնշեն: Վերջապէս ահաւոր կրակի մը տակ Վիճակին զօրքերը կը գեղեկին, հասկընալով որ անխոհեմաբար դէպ 'ի շատ հեռու նետուել են: Կանոնաւոր զօրքը աջ ու ձախ կողմէն կը տարածին ու կը սպառնան անոնց նահանջը կտրել:

լու: Այն ատեն դաշնակցաց կարգերը կը շփոթին, և անոնց մէկ մասը փախչելով կը ջնայ ազատիւ: Զուր տեղ սպայք անոնց փախուստը խափանելու կը ճգնին. փախչողները նոյն իսկ զսպայս բռնութեամբ վարելով կը տանին, և հարկ է որ անոնք թիկունքնին դարձնելով փախչելու աջապարեն: Կանոնաւոր զօրաց բազմութեանը անկարելի էր ընդդիմանալ, և այսպէս պահանջորդք հալածուելով դնտակներէն կը ջարդուին:

Աւաւտեան ժամը եօթնին, պահանջողաց հատուածներ վճռաւոր դուռը կը ներկայանան, որուն կամուրջը անմիջապէս վեր կ'առնուի. այս պահանջորդք դուռը կեցած կ'աղաղակեն որ դուռը բանան. սակայն պատուէր տրուած է որ ինչ և իցէ զինեալ մարդու ներս մտնելու թոյլ չտրուի: Այս պահանջողներէն շատերը վիրաւորեալ են: Յամառ յարատեւութեամբ կ'աղաղակեն որ դուռը բանան, և կը սպառնան կրակ պարպել անոնց վրայ որ թոյլ չեն տար իրենց Բարիզ մտնելու: Բայց ունայն տեղ. զերջապէս իրենց ճգնաց անօդուտ ըլլալը տեսնելով, դէպ 'ի վանլի դուռը կ'երթան, ուսկից դարձեալ դէպ 'ի Օւլէանի դուռը ճամբանին կը շարունակեն:

Յաջորդ օրերը պաշարողք շտապողաբար իրենց դործերը յառաջ վարեցին որ Խի և Վանլ բերդերը կարելի եղածին չափ շուտ ձեռք բերեն: Չիտի անձուկ պաշարմամբ ու սաստիկ զնդակոծմամբ շատ ներքը խոթելով, վերջապէս յաջողեցան բռնադատել զդաշնակիցս որ թողուն երթան: Այսպէս մայիսի 8ին բոլոր պահանջողաց վաշտերն անկէ ելլելով, դէպ 'ի Վանլ ուղևորեցան: Այս նահանջն որ բերդին ողորմելի վիճակին պատճառաւ բռնադատուեցան ընելու, որովհետեւ ալ ներքը դիմանալը կարելի բան չէր, մեծ խոհեմութեամբ գլուխ տարին. որով իրենց մահառիթմէն չեղաւ, թէպէտ և Վէոսայցիք անոնց դէմ թնդանութի ու հրացանի սաստիկ կրակ կը թափէին:

Մայիսի 9ին արշալուսոյն Խի բերդին մէջ մնացած դաշնակցաց վերջին հատուածները ելան հեռացան: Նոյն առտուն Վէոսայցիք ճարտարապետք բերդը մտան և սկսան բոլոր ելեքտրական փոխանցիչ թելերը կտրել, ճայթող մեքենաները առանձնացնել և ահաններուն մնասիւ զօրութիւնը ջնջել: Այդ զգուշութիւններն ընելէն ետեւ, միջօրէին կէս ժամ ետքը ռազմիկ զօրաց դունդ մը Խի բերդին աւերակները մտաւ տիրեց, և անմիջապէս մեծ դրան վրայ եռադոյն դրօշը տնկուեցաւ:

Անկէ ետեւ Գլամառի և Շաղիյոնի հրետանիք իրենց կրակը Վանլ բերդին դէմ ուղղեցին, և այնպիսի զնտակաց անձրևով ծածկեցին զայն, որ և ոչ կըրնար պատասխանել: Պաշարողք անգաղար իրենց մերձեցալու աշխատութիւնները յառաջ կը վարէին, մահաւանդ երկաթուղւոյն երկայնութեամբ:

Վէոսայցիք սկսան այնուհետեւ սաստիկաբար Բուան տիւ ժուռի, Օդէյլի և Միւհդի պատուարները զարնել: Անանկ որ այն տեղեաց բնակիչք սարսափած, տեղերնին թողով զնդակոծումէն կը փախչէին, որ շատ աւելի խիտ ու բուռն էր քան զԲուսիացւոցը:

Նմանապէս Մոն Վալէսիէն ալ ու Գուռալլուայի հրետանիք, ալ աւելի կատաղութեամբ սկսան Մայո դուռը, Գէոնը և Լըվալլուան զնդակոծել:

Կէսօրուրէն ետքը հետեւեալ յայտարարութիւնը Բարիզու պատերը փակցուելով, Խիին կորուստը կը ծանուցուէր:

«Կէս ժամ զինի միջօրէի.

«Եռադոյն դրօշը Խի բերդին վրայ կը ծածանի, զոր երէկ դիշեր բերդապահք թողուցին:

Պատերազմի պատուիրակ

ՌՈՍԵԼ:

Այդ լուրը մեծ տաքնապ ազդեց 'ի Բարիդ. այն ամենքն որ Վիճակին կուսակից էին, կ'աղաղակէին ու կը տրտնջէին ըսելով թէ զիրենք կը մատնէին. և պահանջողաբար կ'ուզէին որ Ռոսէլ, պատերազմի պատուիրակը, բանտարկուի: Ռոսէլ առանց սպասելու՝ իր հրաժեշտը ներկայացուց Վիճակին, երգուննալով որ մէյմըն ալ նոյն պաշտօնը վարելու յանձն չառնու: Սակայն զինուորական Յանձնաժողովը մէջ մըտնելով պահանջեց որ Ռոսէլն թող տրուի դեռ ևս 24 ժամ իր պաշտօնը շարունակելու:

Վիճակը անկէ ետեւ գաղտնի խորհրդի հաւաքուելով, Ռոսէլ հազարապետին տեղ զՏրէքլուզ պատերազմի պատուիրակ անուանեց, և զՌոսէլ զինուորական ատենանին յանձնեց:

Վէոսայլցիք Խիի բերդը առնելէն ետեւ, սկսան գործունէութեամբ Վանի բերդին վրայ իրենց մեծագոյն ճիգը թափել, որպէս զի զայն առանձնացընելով, կարենան առնուլ: Մայիսի 10-11 գիշերը անոր վրայ յարձրկելով յաջողեցան ներս մտնելու, և քիչ մը ատեն հոն դադարելու: Սակայն ասպա ազդային պահանջողաց օգնութիւն գալով, յարձրեցան սաստկութեամբ ու յաջողեցան զՎէոսայլցիս անկէ մերժելու: Բայց 13-14ին գիշերը Վէոսայլցիք նոյն բերդը բոլորովին առանձնացուցած ըլլալով, սաստկութեամբ յարձրեցան վրան, և այս անգամ յաջողեցան բերդին տիրելով զգալնակիցս մերժելու, որոնք դէպ 'ի պատուարը քաշուեցան և պատնիշաց ետեւը պատսպարեցան:

Գաշնակցաց զինուորական վիճակը երթալով օրէ օր կը դժուարանար ու մեծապէս կը վտանգէր: Վոժիւռուէն մինչև Եփեսոսի գնտակը կարկտանման պատուարին վրայ կը թափթըլէին, անանկ որ անոր մօտենալն անկարելի էր: Եւ հանդերձ այսու դաշնակցաց մէկ հատիկ ապաւէնը պատուարն էր. այլ ան-

կարելի էր իրենց այն մասին մէջ դադարիլ, ուր ռումբք անձրեւաբար իյնալով մեծապէս վտանգաւոր կ'ընէին:

Կամաց կամաց կը մօտենար այն ժամանակն որ Վէոսայլցիք մեծ յարձակման ձեռք զարնելով Բարիդ մտնէն: Ուստի Թիէո մտածեց նախ մասնաւոր յայտարարութեամբ մը այս բանս խմացընել Բարիդեցոյ:

«Գործադիր իշխանութեան գրոշխը, առ սոսկեայն քաղաքական ու զինուորական իշխանաւորս, որ սոսկ վիճակաց մէջ հրատարակեն:

«Բարիդեցիք,

«Գաղղիան, ընդհանուր ազատ քուէարկութեամբ վարչութիւն մը ընտրեց, որ մի միայն օրինաւորն է, և մի միայն հնազանդութիւն պահանջելու իրաւունք ունեցող, եթէ հասարակաց կամբը ունայն ձայն մը չէ: Այս վարչութիւնը ձեզի նոյն այն իրաւունքները շնորհեց, ինչ որ կը վայելէն Լիոն, Մառսիլիա, Գուլուք և Պոռտօ. և դուք առանց հաւասարութեան սկզբանց դրժելու, չէք կրնար հայրենեաց երկրին միւս քաղաքներէն աւելի բան պահանջել:

«Այս վարչութեան հակառակ՝ Վիճակը, այսինքն այն սակաւուց կուսակցութիւնը որ զձեզ ընկճեալ կը բռնէ, և որ կարմիր ամբարիշտ դրօշի մը տակ իր սրաշտպանութիւնը կը բնտուէ, կ'ուզէ բոլոր Գաղղիան իր կամացը հպատակեցընել:

«Իր գործերէն կրնաք դատել թէ ինչպիսի վարչութիւն ձեզի կը պատրաստէ: Ինչքը կը յափշտակէ, պատանդի դիտաւորութեամբ զքաղաքացիս կը բանտարկէ, ձեր փողոցներն ու հրապարակներն, որ աշխարհիս վաճառականութեամբ կը փայլէին, անապատ կը դարձնէ, Բարիդու մէջ աշխատութիւնը կ'ընդհատէ, նոյնը ընդհանուր Գաղղիոյ մէջ կը վտանգէ,

բարեբաստութիւնն որ վերանորոգելու վրայ էր, կ'ուշացրնէ, գրաւուած երկրին դատարկումը կը յապաղեցրնէ, և զմեզ վտանգի մէջ կը դնէ Գերմանացւոց նոր յարձակման մը տոյժը կրելու, որոնք կը սպառնան դարձեալ անխնայապէս թշնամութեանց սկիզբն ընելու, եթէ մենք մեզմէ կարող չըլլանք ապստամբութիւնը զսպել:

«Մենք մեզի ղրկուած բոլոր պատգամաւորութեանց մօտիկ ըրինք, այլ անոնցմէ և ոչ մէկը անանկ պայման մը առաջարկեց որ ազգային իշխանութեան նուաստութիւն չըլերէ ապստամբութեան առջին:

«Այս ամեն պատգամաւորաց առջին մեր խօսքը միշտ մի և նոյն եղաւ. թէ չնորհելու էինք անոնց կեանքն որ զէնքերնին վար դնէին, և կարօտ գործաւորաց ալ դրամական նպաստը պիտոր շարունակէինք: Այդ բանը խոստացեր էնք և միշտ կը խոստանանք. սակայն հարկ է որ այս ապստամբութիւնը դադարի, վասն զի եթէ աւելի երկարի՝ Գաղղիոյ կորուստ պիտոր պատճառէ:

«Վարչութիւնն որ արդ ձեզի կը խօսի, կը փափաքէր որ դուք ձեզնով կարենայիք ազատիլ այն բռնաւորներէն որ ձեր ազատութիւնը և ձեր կեանքը կը վտանգեն: Բայց որովհետեւ կարող չէք, հարկ է որ վարչութիւնը ատոր հոգը վրան առնու, և այդ վախճանին համար է որ բանակ մը ժողովէր է: Ահա այդ բանակն է որ իր արեան գնովը, ոչ թէ ձեզի տիրելու կու գայ, հապաղ զձեզ ազատելու: Մինչև հիմա արտաքին ամբողջութիւններն զարնելով միայն դո՛հ եղաւ. այլ հասած է այն ժամանակը, որ ձեր ամենայն ներութիւնները համառօտելու համար, նոյն խնկ շրջապատին վրայ պիտոր յարձրկի: Զֆարիզ զնդակոծելու չէ, ինչպէս Վիճակը և հասարակաց փրկութեան Յանձնաժողովը զանց չընեն պիտի ձեզի ըսելու: Գընդակոծումը ողջոյն քաղքին սպառնալիք մըն է, զոր և

անբնակելի կ'ընէ. և անոր վախճանն է զքաղաքացիս վախցրնել ու բռնադատել որ անձնատուր ըլլան:

«Վարչութիւնը թնդանօթը ուրիշ վախճանի համար չգործածէ պիտի, բայց եթէ որպէս զի ձեր դուռներէն մէկը խօրտակէ. և իր մէկ հատիկ ջանքը այն պիտոր ըլլայ, որ միայն յարձակման կետին վրայ ամփոփէ բոլոր այս պատերազմիս նշաններն, որուն պատճառն ինքը չէ: Վարչութիւնը գիտէ, և ինքնիրեն կըրնար ըմբռնել, եթէ դուք ամեն կողմէն իրեն զգացուցած չըլլայիք, թէ բանակը շրջապատէն անդին անցնելուն պէս, դուք ալ ազգային զրօշուռ տակ պիտոր ժողովիք, որպէս զի ձեռն տաք մեր դիւցազն բանակին՝ այդ անդութ և արիւնահեղ բռնակալութիւնը կործանելու:

«Ձեզնէ կախումն ունի յարձակման մը անհրաժեշտ նշանաց դէմն առնելը, դուք հարիւր անգամ աւելի բազմաթիւ էք քան Վիճակին կուսակիցները. միաբանեցէք բացէք մեզի դռներն որ բարեկարգութեան, օրինաց և ձեր ու Գաղղիոյ բարօրութեան դէմ գուցուած են: Դռներն որ բացուին, հրեաք թնդալէն դադարին պիտի. անդորրութիւնը, բարեկարգութիւնը, խաղաղութիւնը, դարձեալ ձեր պարսպաց մէջ մտնեն պիտի. Գերմանացիք երկիրը թողնու հեռանալու են, և շուտ մը ամեն չարեաց հետք անյայտ պիտոր ըլլան: Սակայն եթէ անգործ մնաք, վարչութիւնը բռնադատուի պիտի ամենէն ազգու և ապահով միջոցներն ի կիր առնուլ զձեզ ազատելու համար: Այդ բանը պարտական է ընելու, ձեզի և աւելի ևս Գաղղիոյ համար, որովհետեւ ձեր թշուառութիւններն անոր վրայ կը ծանրանան, որովհետեւ խռովութիւնն որ զձեզ կը սպառեցրնէ, նաեւ իր վրան ալ տարածուեր է ու զինքն ալ կը սպառէ, որովհետեւ Գաղղիան իրաւունք ունի զձեզ ազատելու եթէ դուք անձամբ զձեզ ազատել չէք գիտեր:

« Բարիզեցիք, աղէկ մտածեցէք: Քանի մը օրէ մենք Բարիզ պիտոր ըլլանք. Պաղղլա կ'ուզէ որ քաղաքական պատերազմը լմննայ, նոյնը կ'ուզէ, նոյն բանին պարտական է և նոյնը գլուխ տանելու կարող է. զձեզ ազատելու համար յառաջ կը քալէ: Պուք ձեր ձեռննորոգութեամբ կրնաք անձամբ զձեզ ազատել, յարձակումը անօգուտ ընելով և այսօրուան օրս ձեր քաղաքացիաց ու եղբարց մէջ տեղերնիդ բռնելով: »

Ա. ԹԻԷՌ:

Այլ Բարիզու պաշտպանութիւնը հետզհետէ անձկանալով՝ քաղքին շրջապատին վրայ կը կեդրոնանար, և հարկ էր պաշարողք փութով անոր վրայ յարձուկէին: Այդ յետին փորձին ձեռք զարնէին յառաջ, Մաք Ման մարաշախտը այս յայտարարութեամբ ուզեց նոր եռանդ մը տպաւորել իր զօրաց:

« Զօրականք. »

« Պաղղլոյ ձեր վրայ ունեցած վստահութեանը աղէկ պատասխանեցիք: »

« Զեր արիութեամբը և ձեր եռանդուն աշխուժութեամբը յաղթեցիք այն ամեն արգելից, որոնցմով ապստամբութիւնը, որ յաջողէր էր բոլոր այն միջոցներն ձեռք ձգելու որ մենք օտարին դէմ պատրաստած էինք, ձեզի կ'ընդգլխանար: »

« Պուք հետզհետէ անոր ձեռքէն՝ Մէօտոնի, Սէվաի, Ռիւէյլի, Պուսպրվուայի, Պէզոնի, Սքնիւի, Մուլինսի և Մուլէն Սագէի դիրքերն առիք, և վերջապէս Իսի բերդը մտաք: Բոլոր այս կռիւներուն մէջ 3000 զերիներէ աւելի և 150 թնդանօթ ձեռքերնիդ մնաց: »

« Հայրենիք ձեր յաջողութեանց վրայ կը խնդան, և զանոնք իբր գուշակ կը համարին այս կռուին լմննալուն, որուն վրայ մենք ամենքս կը ցաւինք: »

« Բարիզ զմեզ կը կանչէ որ զինքը ընկճող ինքնակոչ վարչութեանէն ազատենք: »

« Քիչ ատենէ մենք պարսպաց վրայ ազգային դրօշը պիտոր տնկենք, և Պաղղլոյ և ողջոյն Եւրոպիոյ պահանջած բարեկարգութիւնը նորէն պիտոր վերահաստատենք: »

« Զօրականք, հայրենեաց երախտագիտութեանը արժանաւոր եղաք: »

« Վէոսայլի բուն բանակէն, 12 մայիսի, 1871. »

Պաղղլոյ մարաշախտ, գլխաւոր հրամանատար
ՄԱՔ ՄԱՆ, Մաճէնգայի դուքս: »

Այս յայտարարութեանէն երկու օր ետքը զիպաւ վանվին անկումը. որով բոլոր միջոցը մինչև Բարիզու շրջապատը բոլորովին բաց էր. և քաղքին յարձակումը սկսն հրաժեշտ էր:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Բարիգոշ ներքին հսկողականքները:

Այս երկրորդ պաշարման ետքի օրերը, Բարիգոշ երևոյթը շատ տխուր էր: Քաղքին արևմտեան ալ բուռարձաններն ալ աւերակաց կոյտը էին:

Ժողովուրդն, որուն Վիճակին վարչութիւնը մեծաւ մեծ բարեաց խոստմունքներ ըրած էր, ալ ձանձրացած՝ կը սկսէր շփոթ յարուցանել: Մայիսի 14ին կէսօրուան դէմ, ժողովուրդէն հազար հօգւոյ չափ մարդիկ ազգային պահանջողաց հետ արինահեղ կռիւ մը ըրին Սէնդ Օսուէ փողոցը. որովհետեւ լսած ըլլալով որ ի Հալլը Կամպէդգա նուիրակը բռնուեր բանտարկուեր էր, սկսեր էին, Կորիցէ ազգային Ժողովն, Կորիցէ վիճակն, Դիկտատորն, Կեցցէ Կամպէդգա կանգել:

Ազգային պահանջողք սլաքով յարձրկեցան ժողովուրդեան վրայ, ժողովուրդեան մէջէն ալ կրակի հա-

րուածներ արձրկուեցան: Չինուորք կրկին անգամ հրացաննին պարպելէն ետեւ, ամբոխեալ ժողովուրդը ցրուեցաւ, բազմաթիւ մեռեալ ու վիրաւոր փողոցին վրայ թողլով:

Նոյն այն օրը յայտնի եղաւ թէ ինչպէս Վիճակաւորաց՝ Վէռայլցոց դէմ լուսեցած կատաղութիւնը յիմարութեան հասած էր: Չորս Վէռայլցի զինուորք իրենց թնդանութից մօտ սպաննուած ըլլալով, անանկ ծայրակտուր եղած էին որ անկարելի էր զանոնք ձանձնալ. Վիճակաւորք այս եղիւլեաց դիակները դադարի մը վրայ դնելով, ռապին ոռնաձայն աղաղակաց մէջէն, բոլոր փողոցները պարտցուցին: Մնոնց առջեւէն կարմիր գլխարկով կնիկ մը կը քալէր, ձեռքը երկժանի մը բռնած, և անոր վրայ Թիէռի և Մաք Մանի կենդանագիրները կախած:

Հասարակաց փրկութեան Յանձնաժողովը վճիռ մը հրատարակելով, հրամայեց որ Թիէռի տունը, ի Սէն Ժոսէ հրապարակ, կործանուի. ուրիշ վճռով մըն ալ պատուիրեց որ Վանտովի սիւնը, որուն վրայ առաջին Նաբոլէոնին արձանը կանգնած էր, հիմնայատակ քանդուի:

Այս երկու վճիռներն ալ գործադրուեցան: Սեան կործանումը մեծ հանդիսիւ կատարուեցաւ: Վիճակին բոլոր պաշտօնականները ներկայ էին, և ամեն նշանաւոր հանդիսատեսաց համար ալ վեցհարիւր հօգւոյ մասնաւոր տեղեր պահուած էին: Այս աղետալի գործին համար մեծ պատրաստութիւն տեսած էին և հանդիսատեսաց բազմութիւնն ալ անհամար էր:

Մայիսի 15ին օրը, ժամը հինգ քառորդ անցած, անուորդք կը սկսին գործել: Պարանք ծանր ծանր կը սկսին պրկիլ: Ժամը հինգ ու կէս է: Ամենուն ուշադրութիւնը մեծ է: Ամենքը անձկութեամբ ու հեւայով կը ջնջեն:

Յանկարծ, չար պատահարի մը վախէն ազդեալ,

աղաղակ մը ամենուն բեկնէն կը լսուի։ Միւնը կ'երեւայ։ Սարսափի լուծիւն մը այն անձկութեան մէջ եղող բազմութեան բերանը կը կապէ։ Յետոյ քիչ մը իր խարսխին վրայ երեւալէն ետեւ, այն պղնձի ու կրօնիդի զանգուածը, կանխաւ ճիւղերով և աղբով պատրաստած անկողնի մը վրայ կը կործանի։ Մտորոշ շնչիւն մը, ճիւղերուն ճանչին հետ խառնուելով՝ կը լսուի, և անմիջապէս փոշւոյ ամպեր վեր երկինքը կ'ամբառնան։

Մէկէն անհուն գոչիւն մը ամբոխին մէջէն օդը կը թնդացնէ։ Կեցցէ՛ Հասարակապետութիւն, Կեցցէ՛ Վիճակ կ'աղաղակեն։ և լղաղակելով ամենքը վրայ կը յարձրկին։

Ճիւղերը և աղբը տասը մեդը հեռաւորութեամբ նետուեր են։

Միւնը ամեն կապէ արձրկուած է։

Արձանին մէկ թւը խորտակուած է, և գլուխն ալ բունէն բաժնուած է։

Երկու վայրկեանի մէջ կարմիր դրօշ մը կանգուն մնացող պատուանդանին վրայ կը տնկուի։ Տասնապետ մը կործանած յիշատակարանին խարսխին վրայ ելլելով, ճառախօսութիւն մը կ'ընէ։ Ամբոխը անոր խօսքը կը կտրէ, որպէս զի Պէռժոնէ զօրավարին խօսքերը լսէ, որ սեան բեկորներուն վրայ ելած կ'ատենաբանէ։

Ահէ՛ղ ծափահարութիւնք զօրավարին խօսքը կը խրախուսեն։

Երաժշտաց խումբը, հարե՛նական աղաղակաց ու ծափահարութեանց մէջէն, Մառսէյլէզը և Ժիւռնտեանց եղանակը կը հնչեցնէ։

Հրապարակը պահող պահակերաց շղթայն կը ճեղքուի, և քսան հազար հոգի սեան բեկորներուն վրայ կը վազեն։ Ամենքը կը ջանան պղնձի, երկաթի կամ քարի կտոր մը ձեռք ձգելու։

Զիւաւորաց գումարտակ մը սրբաշու գալով, ընկած

սեան բոլորտիքը կը շարուի ամբոխը զսպելու համար, սակայն գործը դիւրին չէ։

Կը վախցուէր որ չըլլայ թէ սեան անկումը մեծ դժբաղդութեան պատճառ ըլլար։

Այլ ամենեւին ձախորդ պատահար մը չպատահեցաւ։ Պետինը և հրապարակին շրջակայ տուները թեթեւ մը շարժեցան, ժողովուրդը վախէն ետ ետ քաշուեցաւ, կանանց ու տղայոց մէկ քանի ճիւղ լուեցան, առհասարակ ամենուն վրայ քիչ մը այլայլութիւն եկաւ, շատ մը փոշի օդու մէջ բարձրացաւ, և ապա լուծիւն մը տիրեց։ ահա ասով միայն իրը լմնացաւ, և սիւնը բարձաւ մշտեղէն։

Արդէն վարչութեան անձինք կը զգային որ իրենց իշխանութեան յետին ժամը կը մօտենար, անոր համար Կռուսէ Վիճակին պատուիրակը, օգնութեան աղաղակ մը հանեց, առ մեծ քաղաքս Պաղղիոյ յայտարարութիւն մը ուղղելով։

«Առ մեծ քաղաքս Գաղղիոյ։

«Երկու ամսուան շարունակեալ կռուէ մը ետքը, Բարիզ ոչ պարտասեալ է և ոչ խոցեալ։

«Բարիզ, առանց դադար և առանց հանդիստ առնելու, անխոնջ, դիւցազն և անպարտելի, կռիւը կը շարունակէ։

«Բարիզ մահու հետ դա՛նադիր եղած է։ Իր բերդից ետեւը, սարխապներն ունի։ պարսպաց ետեւ՝ պատնէշներն, պատնիշաց ետեւն ալ տուները, զորոնք մէկիկ մէկիկ կորդէլ հարկ պիտոր ըլլայ, և ինքը բոտ պիտոյից, աւելի օդ հանելու պատրաստ է զանոնք քան թէ անդաշն անձնատրութեամբ մատնելու։

«Մեծ քաղաքը Պաղղիոյ, անշարժ և անզգայ ահանաւոր ըլլալու էք այս Ապրապային՝ Անցելոյն գէմ, կամ Հասարակապետութեան Միապետութեան գէմ տուած մահառիթ կռուին։

« Կամ տեսնելու էք վերջապէս թէ Բարիդ Գաղ-
ղիոյ և աշխարհիս ասոյեանն է, և անոր չօգնելը զին-
քը մատնելուն հաւատար է:...

« Գուք կամ հասարակապետութի կ'ուզէք, և կամ
ձեր իղձը անխմաստ է. վիճակը կ'ուզէք, որովհետեւ
զան մերժելը ձեր ազգային իշխանութեան մասնա-
կցութենէն հրաժարիլ ըսել է. քաղաքական ազատու-
թիւնը և ընկերական հաւատարմութիւնը կ'ուզէք, ո-
րովհետեւ ձեր յայտարարութեանց մէջ նոյնը գրած
էք. դուք յայտնի կերպով կը տեսնէք որ Վէոսայի
բանակը՝ պոնաբարդութեան, միասպետական կեդրո-
նականութեան, բռնակալութեան և առանձնաշնոր-
հութեան բանակն է, վասն զի դուք թէ անոր գլխա-
ւորները կը ճանչնաք և թէ այն գլխաւորաց անցեալը:

« Ի՞նչ բանի կը սպասէք ուրեմն ոտք ելլելու հա-
մար: Ի՞նչ բանի ակնկալութեամբ կ'ուշանաք ձեր
ծոցէն մէկզի նետելու այն անձնատրութեան և ա-
մօթոյ վարչութեան անօրէն պաշտօնեայքը, որ նախ
նոյն այս օրս Բրուսիացւոյ բանակէն մուրալով բոլոր
այն միջոցները կը գնէ, որով զԲարիդ մի և նոյն ատեն
ամեն կողմէն գնդակոծէ:

« Արդեօք կը սպասէք որ իրաւանց զինուորները
մինչև ցլետինը Վէոսայի թունալից գնդակաց տակը
խյնան:

« Արդեօք կը սպասէք որ Բարիդ գերեզմաննոց փո-
խուի և իր տանց իւրաքանչիւրը մէյմէկ գերեզման:

« Մեծ քաղաքք, դուք ձեր եղբայրական միաբա-
նութեան ապացոյցը զրկեցիք Բարիդու. դուք ըսիք ա-
նոր. Սրտանց քեզի հետ եմ:

« Մեծ քաղաքք, ալ խօսքերու ժամանակ է. գործ
տեսնելու ժամանակ է, որովհետեւ հրետը կը թնդայ:

« Ոչ ևս պղատոնական համակրութիւնք: Գուք
հրացան և այրեցադործ նիւթ ունիք: Ի զէն ուրեմն,
ղարթիք քաղաքք Գաղղիոյ:

« Բարիդ ձեզի կը նայի: Բարիդ կը սպասէ որ ձեր
բազմութեան շրջանակը զինքը գնդակոծող վատաց
բոլորը պատէ, և խափանէ զիրենք որ չփախչին իրենց
արժանաւոր պատժէն:

« Բարիդ իր պարտքը պիտոր ընէ, և մինչև ցլետը
պիտոր ընէ:...

« Սակայն մի մոռնաք, Լիոն, Մառտիրա, Լիլ,
Գուլուզ, Նանդ, Պուտո, և այլք:...

« Թէ որ Բարիդ աշխարհիս ազատութեանը հա-
մար կռուելով ընկճի, վրէժխնդիր պատմութիւնն ի-
րաւունք ունենայ պիտի ըսելու, թէ Բարիդ սրախող-
խող եղաւ, վասն զի դուք թոյլ տուիք որ սպանու-
թիւնը գլուխ տարուի:

Պատուիրակն

ԲԱՍՔԱԼ ԿՈՌՍԷ՝

Այսպէս՝ իճակականք տեսնելով իրենց յուսահատ
գիրքը, և թէ յայլուստ անկարելի է օգնութիւն կամ
օժանդակութիւն մը գտնել, ամենայն ճիգն կը թա-
փէին որ մինչև ցլետը զինուք ընդդիմանան իրենց
թշամեացը, և հետեւալ յայտարարութիւնը յայտ-
նի կը ցուցնէ թէ ինչ բուռն միջոցներու ձեռք կը
զարնէին իրենց վաշտուց կարգերը ամբողջացնելու
համար:

8դ. Լեգեոն

« Տասնութնէն մինչև քառասուն տարուան եղող
ամեն քաղաքացիք, որ երրորդ ու չորրորդ վաշտուց
կը վերաբերին, անմիջապէս որ իրենց նախնական
զօրանոցները ներկայանալու չըլան, բռնուին և զի-
նուորական ատենանին ձեռքը մատնուին: (Պատիժը
մահ է):

«Այս հրամանը կատարել տալու համար, Լեզեոնին ձեռնադրու երեք վաշտը կը արուին, որ նոյն շրջանակին օտար մարդիկ են»:

Բարիդ, 17 մայիս 1871:

Տեղակալ հաղարդատն, Սպայակոյտի գլխաւոր
ՕԿԻՍՊԻ ԲԸԳԻ»:

Մի և նոյն ատեն վճիռ մը հրատարակուեցաւ ուրով տասն օրադիրք կը խափանուէին, հետեւեալ ուրոշմանքներն ընելով:

«Ինչ և իցէ պարբերական ու քաղաքական օրադիր կամ զրուած տպագրելը արգելեալ է, ցորչափներ կայ պատերազմը կը շարունակէ»:

«Ամեն յօդուածի ներքեւ հեղինակին անունը ստորագրուած ըլլալու է»:

«Տպագրողք համախոհ համարուին պիտի և իրենց տպագրատունը պիտի գրաւուի»:

Մի և նոյն ատեն համարակալութեան պաշտօնաւորները գիր մը հրատարակելով կը գուրցէր, թէ «ազգային պահանջօրդաց վճարքը գայրակողական գործոց պատճառ եղած է: Ամեն օր գողութիւնք կ'ըլլուին: Անոր համար մասնաւոր պաշտօնեայ մը որոշուած է ուշադրութիւն ընելու համար: Այն բռնառականներն որ արդի ակնկալուն հակառակքներէն օգուտ քաղելու ետեւ ըլլան, զինուորական ատեանին պիտոր մատնուին»:

Հասարակաց փրկութեան Գանձնաժողովն ալ մասնաւոր գրով մը կը ծանուցանէր թէ իր պատուէրներն իշխողական զօրութիւն ունին, և թէ Վիճակին պաշտօնեայք ուրիշ ստորագրութիւն պահանջելու չեն Վիճակին անդամաց ստորագրութեան գուրս: Ո՛վ որ

հնազանդելու յանձն չառնու, զինուորական ատեանին ձեռքը պիտոր մատնուի:

Հրետաճգութեան Գանձնաժողովին պատուիրակները, բոլոր այն հրետաճիգ զինուորները որ օրուան ծառայութեան մէջ չէին, մայիսի 19ին Նոգուր Տամեկեղեցւոյն մէջ դումարուելու կը հրաւիրէին:

Վիճակի ժողովին մայիսի 17ին դումարման մէջ, Ուռպէն քաղաքացին ծանոյց թէ վերադարմանութեան վերաբերեալ կին մը Վէռասայլի զինուորներէն բռնաբարութիւն կրէին ետեւ սպաննուէր էր. անոր համար ինքը այս առաջարկը կ'ընէր. — «Ես կը խընդրեմ, Վիճակին ժողովէն եղեր է, կամ Հասարակաց փրկութեան Գանձնաժողովէն, որ վճռէ թէ մեր ձեռքը եղած պատանդներէն տասը հօգի քսանը չորս ժամու մէջ հրացանով մեռցուին, ի վրէժ մեր մառանապետուհւոյն և պատգամաւորին որ սպաննուեցան: Այլ խնդրեմ որ այդ պատանդներէն հինգը հանգիստ պէս Բարիդու մէջ սպաննուին, ամեն վաշտուց ներկայացուցչաց առջին: Իսկ միւս հինգը յառաջապահ տեղիները սպաննուին, այն պահապանաց առջին որ սպանութեան գործին ականատես եղան: Այլ յուսամք է առաջարկս ընդունուի պիտի»:

Գլխման քաղաքացին Ուռպէնին առաջարկութեանը պաշտպան կեցաւ. «Մեր գերիներն որ Վէռասայլ կը գտնուին, ըսաւ, կը չարչարուին. հացե ու ջրէ զատ ուրիշ բան չտրուիր իրենց, հրացանից կրուկներովը կը ծեծուին. հարկ է լմացնել»:

Ուրիշ քաղաքացին, Վիճակին գործակալը, ջանաց այն գաղանային առաջարկը մեղմացնել, խորհուրդ տալով որ սպաննուելի մարդիկը անոնց մէջէն ընտրուին, որ ապացոյց տուած են Վէռասայլուց համախոհ ըլլալու:

Այս բանս Ամուռու քաղաքացւոյն գործը երկնցընել մը երեցաւ: Չայնը բարձրացրնելով ըսաւ.

— «Միթէ Վէռսայլըիք մեր ազգային պահանորդները դատաստանաւ կը դատեն: Հասարակաց ճամբուն վրայ զանոնք բռնելով կը սպաննեն: Մենք ալ ատանկ ընենք. և մեր սպաննուած եղբայրներէն իւրաքանչիւրին համար, երեք հոգի սպաննելով պատասխանենք անոնց. մենք պատանդք ունինք, որոնց մէջ քահանայք ալ կան. նախ և առաջ մեր հաբուածներն այս ետքիններուն վրայ ուղղենք, որովհետեւ ատոնք աւելի յարգ ունին Վէռսայլըոց առջին»:

Բիւօ քաղաքացին, նախագահը, խորհուրդ տուաւ ժողովին, որ առանց երկայն խօսակցութեանց պարապելու, ինչ և իցէ որոշման շուտով ձեռք զարնեն. «Հիմա մեծագոյն խնդիրը, մեր թշնամիները ջնջելն է: Յեղափոխութեան մէջ կը գտնուինք, հարկ է յեղափոխականաց պէս դործ տեսնենք»:

Առաջ տեսանք թէ Վիճակը ամբաստանութեան մասնաւոր ատեան մը կարգեր էր: Այս ատեանը, մայիսի 19ին, իր առաջին նիստը գումարեց: Նոյն նիստին մէջ, ուր շատ մը հետաքրքիրք ալ ներկայ կը գտնուէին, հինգ ոստիկանութեան զինուորք ատեանին առջևը հանուեցան: Վիճակին գործակալը, Ռաուլ Ռիկօլ, ըսաւ.

«Քաղաքացիք, դուք կը յիշէք անշուշտ ինչպէս 'ի Վէռսայլ մեր զօրավարներն և ուրիշ ոմանք, որ թէ և այնչափ նշանաւոր չըլլան այլ և այնպէս արհամարհելիք չեն, սպաննուեցան: Բարիզու Վիճակն այն ատեն լիք չէ, սպաննուեցան: Վիճակն իր ձեռքը եղած որոշեց որ նոյն սպանութեանց վրէժն իր ձեռքը եղած պատանդներէն պիտոր առնուր: Ուրեմն, հոս ներկայ եղող ամբաստանեալներն, իբր պատանդ պահուած են: Ես կարծեմ թէ այս: Այդ մարդիկ՝ Բարիզու պահապան խումբին վերաբերեալ են: Պարոն Պոնաբարդին ատենը բարեկարգութիւնը վերահաստատելէն ետեւ, նաև սեպտեմբերի 4ին վարչութեան օրերն ալ նոյնը հաստատեցին, ինչպէս նաև Թիէռ և

Բիգաու պարոններուն օրերն ալ: Մնոր համար դատաւոր քաղաքացիք, մենք ձեզմէ կ'ուզենք որ ծանուցանէք թէ այդ մարդիկ պատանդք են: Փաստիւք յայտնի ապացուցուած է այդ. ուստի և ոչ ալ պաշտպանութիւնը լսելու հարկ կայ: Ձեր առջին հանեցիկը այդ ոստիկանութեան զինուորներն, որպէս զի յայտնի ընենք ձեզի թէ ամենեւին ըստ հաճոյից բան մը չենք ըներ: Ձեզի կը փնայ հիմա ձեր դատաստանն ընել»:

Ամբաստանեալներէն մէկը միայն խօսեցաւ: Ըսաւ թէ մարտի 18ին ժողովրդեան դէմ հրացան չէր պարպած, թէ Մոմսուդուի ազգային պահանորդաց հետ եղբայրակցեր էր: Նոյն բանը ըրած էին նաև իր ընկերներն:

Ռիկօլ պատասխանեց. «Եթէ անձնատուր եղաք, այդ անոր համար էր որ այլապէս ընել չէիք կրնար: Ժողովրդեան դէմ կրակ չըրիք, կ'ըսէք: Այնչափ փոյթ չէ: Ձեր արդի վիճակն այս է. կրնաք թէ ոչ իբր պատանդ համարուի: Բոլոր խնդիրն ասոր վրայ կը կայանայ»:

Ատեանը ամբաստանեալներէն չորսը պատանդ հրատարակեց: Հինգերորդը ազատ թողուեցաւ: Յետոյ ուրիշ տասն ամբաստանելոց դատը տեսնելու անցան, որոնցմէ նմանապէս մէկը արձրկուեցաւ: Նստին վերջը Ռաուլ Ռիկօլ ծանոյց թէ յաջորդ գումարման ատեանին սրահէն Քրիստոսի պատկերը վերցուէր պիտի, և անոր տեղը Հասարակապետութեան պատկերը դրուէր:

Շատ հարկաւոր է պատմութեանը համար, Վիճակին վարչութեան այս յետին գործերը յիշել: Որոնք այն դրութեան յետին հետեւանքները կը յայտնեն, և լուսագոյն կերպով կը հասկըցնեն անոր բնութիւնը:

Նոյն մայիսի 18ին նստին մէջ ուրիշ առաջարկու-

Թիւններ ալ եղան: Վէզիլիէ ուզեց որ ազնուականութեան ամեն տիտղոսները ջնջուին. նշանադրուէր, ծառայից տարագը, ազնուականաց առանձնաշնորհութիւնը, և պատուոյ նշանը, նաև լեզէնի շքանշանը, առ հասարակ վերցուին:

Ուրիշ մը ամուսնութեան ու զաւակաց խնդրոյն վրայ ճառեց: Ահաւասիկ իր առաջարկը.

«Ամենայն ծանուցեալ զաւակը հարազատք են, և օրինաւոր զաւակաց իրաւունքներն վայելելու են:

«Ամենայն բնական ըսուած զաւակը ոչ ծանուցեալը, Վիճակը ճանչնալու է և ի հարազատութիւն գրուելու են:

«Հասնելութ տարուան ամենայն քաղաքացի պատանիք, և 16 տարուան քաղաքացի աղջկունք, որ Թաղական իշխանաւորին առջին ծանուցանեն Թէ ամուսնութեան կապիւ կ'ուզեն միանալ, ամուսնանալու են, այսու պայմանաւ միայն որ նաև ծանուցանեն Թէ կանխաւ ուրիշի հետ ամուսնացած չեն, և ոչ իսկ ազգականք են մինչև ցայն աստիճան զոր օրէնք արգելք կը համարի ամուսնութեան:

«Ասով ուրիշ ինչ և իցէ օրինական արարողութեանէ ազատ են:

«Իրենց որդիքը, եթէ ունենան, իբր հարազատ ճանչցուին»:

Մայիսի 19ին նստին մէջ Մուդիէ քաղաքացին տրտունջ ըրաւ պաշտօնական օրագրին դէմ որ եկեղեցեաց վերաբերեալ իր մէկ առաջարկութեանը նըկատմամբ վրիպակ գործեր էր. և ահա պատճառն.

«Ես կը փափագիմ եկեղեցիները բաց տեսնել, որպէս զի անաստուածութեան վրայ խօսելով, գիտութեան լուսովը բոլոր այն հին նախապաշարմունքներն և այն սերմանքը ջնջեմ, որ Յիսուսեանք յաջողեր են տխմարաց ըղեղը մոցնելու»:

Ժոնահառ քաղաքացին կը պատմէ Թէ ինչպէս յա-

ռաջապահ տեղերը զնացած ըլլալով լրտես մը սպաննել տուեր էր:

Նախադահը Գլիւզուէի նամակ մը կը կարդայ, որ ի Մաղաս փակուած էր: Գլիւզուէ այսպէս կը գրէր.

«Բարիդ, 19 մայիս 1871.

«Սիրելի ընկերակիցք, ահա քսան օր է յորմէ հետէ անապացոյց բանտարգեալ կամ և զուր տեղ կ'աղաչեմ որ դատ տեսնուի:

«Եւ սակայն մենք ամենքս անապացոյց բանտարգելութեանց դէմ հակառակ կեցած ենք:

«Ըստ որում Վիճակին անդամ, իրաւունք ունիմ նոյն ժողովին մէջ ներկայ գտնուելու:

«Ըստ որում Բարիդու զաւակ, իրաւունք ունիմ իմ ծննդեանս քաղաքը պաշտպանելու:

«Ըստ որում մարդ, արդարութեան իրաւունք ունիմ, նոյն իրաւունքն ինծի մի ժխտէր:

«Ինչ բանի օգուտ ունիմ հոս:

«Ամեն բանէ վեր մտքերնուդ մէջ այս բանս աղէկ հաստատեցէք, որ ես անոնցմէն եմ, որ երբ ժողովուրդն է իշխանութեան վարիչը, մտքերնին դրած են Թէ հաւասարապէս ինչպէս հրամայելն, այսպէս ալ հնազանդելը փառք են:

«Ողջոյն և եղբայրակցութիւն:

Է. ԳԼԻՒԶՈՒԷ »

Ժողովը կ'որոշէ որ իր յաջորդ գումարման մէջ Գլիւզուէի խնդիրը քննէ:

Գուռնէ քաղաքացին օրինաց առաջարկ մը կը ներկայացնէ, որով այն պաշտօնեայք որ իբր յափշտակիչ կամ գող ամբաստանուին, զինուորական ատեանին առջև հանուելու են, և այնպիսեայ տալիք մէկ հա-

տիկ պատիժը մահ՛ն ըլլալու է: Երկրորդ յողուածով մըն ալ կ'ըսէր, թէ Վէռսայի խումբերուն յաղթելունուն պէս, բոլոր այն մարդոց վրայ, որ մօտանց կամ հեռուանց հասարակաց դրամին գործածութիւնը վարած են՝ քննութիւնը ըլլուի:

Գուռնէ այս վճռին կարեորութիւնը կ'ապացուցանէ ըսելով. «Տեսչութեան գլխաւորն եկաւ ինծի ծանուցանելու, թէ ինքը խօսք կու տայ երկու կամ երեք հարիւր հազար փրակաւ առ օր խնայութիւն ընելու, եթէ միջոց տրուի իրեն որ կանոնաւորեալ գումարութիւնը դադարեցնէ»: — Այս օրէնքը կը վճռուի:

Արդ բոլոր վիճակաւորաց մէկ հատիկ մտածութիւնը ցլետին ճիգն ընդդիմանալն էր: Եւ ոչ միայն արքայլ և կանայք իսկ մի և նոյն պատերազմական ոգւով վառուած էին, ինչպէս որ հետեւեալ յայտարարութեանէն, զոր ազգային պահանջորդաց 12դ. լեգէոնին հրամանատար հազարապետը հրատարակեց, կը տեսնուի:

«Բարիդ. 14 մայիս (միջօրէնէն 2 ժամ ետքը):

«Քաղաքացիք,

«Մեծ օրինակ մը ձեզի կը տրուի. քաղաքացի դիւցազն կանանց բազմութիւն մը, մեր խնդրոյն արդարութեանը վրայ համոզուած ըլլալով, Հասարակաց փրկութեան Գանձնաժողովէն զէնք ուզեցին. որ մեզի պէս, Վիճակը և Հասարակապետութիւնը պաշտպանեն:

«Ինքնակամ քաղաքացի կանանց առաջին ընկերութիւնը անմիջապէս կանոնաւորուի ու զինուի պիտոր:

«Այս քաղաքացի կանայք լեգէոնին հետ մէկտեղ թշնամոյն դէմ պիտոր քալեն. և քանի մը վատաց անձնասիրութեան խայթ մը դնելու համար, հազարապետը կը վճռէ:

1. Հանդիսապէս, ողջոյն վաշտուն առջին և ինքնակամ քաղաքացի կանանց ձեռօք, ամեն ըմբոստից ձեռքէն զէնքը պիտոր առնուի:

2. Զէնքերնին առնուելէն ետեւ, այդ մարդիկ, Հասարակապետութեան ծառայելու անարժան, նոյն իսկ քաղաքացի կնիկներէն, որ զէնքերնին պիտի առնուն, բանտ պիտոր տարուին: Այս վճռոյս առաջին գործադրութիւնը ընդ հուպ Տիւմբնիլ փողոցը պիտոր գործադրուի:

«Կեցցէ Վիճակ, Կեցցէ Հասարակապետութիւն:

12դ. լեգէոնին հրամանատար հազարապետ
ԺԻԻԼ ՄՈՆԻԷԼ»

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Է .

Քաղաքական պատերազմին վերջը և Բարիգոռ
հրկիզումը :

Մայիսի 17էն մինչև 21, հարիւր հազար մարդ, հետերնին դաշտի ու բերդի վեց հարիւր թնդանօթ ունենալով, Բարիգոռ պատուարաց վրայ շարունակ կը յարձըկէին: Շատ տեղերէն խրամք բացուած էին, այլ դեռ ևս անկատար կերպով և այն խրամից ետեւէն թնդանօթներով զինեալ պատնէշք կը տեսնուէին: Այն չորս օրուան միջոցին մէջ յարձակումը յաջողութիւն չէր գտած, և կարծես թէ դեռ ևս ժամանակի կարօտ էր: Ահա այսպէս էր կիրակի իրիկուն (21) դործին վիճակը:

Կիրակի գիշերը բոլոր դէին երկայնութեամբ, որ հարաւակողման արևելքէն մինչև հարաւակողման արևմուտքը կը ձգի, և ոչ թնդանօթի հարուած մը արձըկուեցաւ: Եւ ահա յանկարծ երկուշաբթի առաւօտը (22), ինչպէս զարհուրանաց զող մը, դռնէ

դուռ, բերնէ բերան, փողոցէ փողոց, լուրը կը տաւրածուի թէ վէոսայլիք Բարիգոռ մէջ են: Զարհուրանքը առհասարակ ամենուն վրայ տիրած էր, որովհետեւ կռուին ելքը անստոյգ կ'երևնար, և մը կողմէն ալ ըլլար յաղթուողը, յաղթականէն գլխութեան ակնկալութիւն ունենալ չէր կրնար:

Վէոսայլիք չորս դռնէ քաղաքը մտած էին. վէոսայլի դռնէն, որ դրսուանց Խի բերդին կը համապատասխանէ, իսկ ներսանց՝ Վօթիւռուի: Մէվուի դռնէն, որ նաև Բուան տիւ ժուռ ալ կ'ըսուի, և դրսանց Մուլինօ և Պիլանքուռ դռնէն, ուսկից Պուա տը Պուլոնէն՝ Լքոլ Միլիդէու և Շան տը Մաուս կ'երթըցուի: Մէնդ Ուանի դռնէն, ուր Գերմանացուց միջոցը կը սկսի, և ուսկից՝ Աքնիէսէն, Ժընըվիլիէսէն, և միւս գիւղերէն գալով, որոնց համար երկու ամսէն ՚ի վեր շարունակ կռուեցան, քաղաքը կը մտնէ մարդ, և դէպ ՚ի ձախ դառնալով՝ Մոնմաուդուի, Շաբէլի, Վիլլէդդի և բոլոր գետնին այն մասին ետեւը կ'ելլէ, որուն պատուարներէն անդին Գերմանացիք բռնած են:

Զինուորը 22ին առտուն ժամը չորսին, առանց հարուած մը արձըկելու վէոսայլի դռնէն ներս մտան: Գաշնակցաց այն վաշտն որ հոն տեղը բռնած կեցած էր, հազիւ թէ փողահարին ձայնը լսեց որ անձնատուր ըլլալու նշանը կ'ազդէր, մէկէն ետ քաշուեցաւ: Վաշտուն գլխաւորը ետ քաշուելու նշանը մէկէն զարնել տուաւ, թէպէտ և իր մարդիկներէն ոմանք իրեն կը հակառակէին, բայց ինքը նախ գլուխ անցնելով, հրամայեց տեղը թողլու: Գաշնակիցք այս հրամանին մէջ մատնութիւն մը գուշակեցին, ու միաբարբառ, Nous sommes vendus! կանչելով, անկարգաբար ետ քաշուեցան, և իրենց թաղին մէջ պատըսպարեցան:

Բուան տիւ ժուռի դուռը դիմակալութեան թեթեւ ցոյց մը միայն եղաւ: Երկու կողմէն քանի մը հա-

րուած արձրկէլէն ետեւ, վաշտուն գլխաւորը կանչեց.
« Զմեզ յետուստ պատեցին, ուլ կարող է փախչի »:

Եւ անմիջապէս առաջին օրինակն ինքը տուաւ:

Մէկ քանի անձինք, ինքնադլուխ առանց գլխաւորի, ջանացին պատնէշը պաշտպանել: Սակայն ռմբաց կարկտէ մը ծածկուելով, ու թնդանօթներէն հարուածուելով, և իմանալով որ Վէռսայցիք ուրիշ տեղէներս մտած էին, Զինուորական Դպրոցը քաշուեցան:

Ի Միւէդ կռիւը աւելի բուռն եղաւ և մինչև կէսօրէն ետքը երկարեցաւ:

Առջի ըստած երեք դռներէն, վաշտ վաշտի, գունդ գունդի, ջոկատ ջոկատի մէկմէկու ետևէ ետև, մայիսի 22ին, մօտ 40,000 մարդ Բարիզ մտաւ:

Առաւօտեան ժամը իննին, առանց դիմակալութիւն կրելու զօրքը տիրեց Վէռսայցի երկաթուղոյն կայաւանին որ 'ի Մոն Բառնաս, Պապիլոն փողոցին զինուորանոցին, սպայակոյտի դպրոցին որ 'ի Կոլենէլ, և Օդէլ տէղ Լանվալտ անկէլանոցին:

Շան տը Մառսի զինուորական դպրոցը յարձակմամբ առնուեցաւ, և բոլոր մէջինները թրէ անցուեցան: Ենթասպայ մը պանդոկի մը մէջ, « Nous y avons fusillé même les chats de la citoyenne la Commune » կ'ըսէր: Ի Շանդ Էլիզէ, ձարտարութեան պալատը վերադարմանութեան տեղի փոխուած ըլլալով, ձիւնէվալյի կարմիր խաչով սպիտակ դրօշին պահպանութեանը ներքև էր միայն: Ան ալ առնուեցաւ:

Վիճակը կանխատեսութեամբ պատշաճ որոշմունքներն ըրած էր: Տրէքլիւզ, Վիճակաւորաց վարչութեան յետին ժամանակին բուն գլուխը, պատերազմի պաշտօնարանէն մեկնեցաւ: Այս պաշտօնարանին անձինք, հանդերձ կեդրոնական Յանձնաժողովով, հասարակաց փրկութեան Յանձնաժողովով, Օդէլ տը Վիլ ժողովեցան: Վիճակին ողջ մնացած յիսունու-

երկու անդամներն յրուեցան, իւրաքանչիւրը զինքն ընտրող շրջանակը երթալով, և հոն տեղի գերագոյն հրամանատարութիւնը վրան առնելով:

Քաղքին արևմտեան մասը իր բաղդին և այն առանձնական մարդոց խնամոցը թողուեցաւ, որ յանձն կ'առնուին նոյն մասին պաշտպանութիւնը և դործին պատասխանատուութիւնը վրանին առնուլ: Վիճակը որոշեց հիւսիսային արևելեան թաղերը և հարաւային թաղերուն մէկ մաս մըն ալ պաշտպանել: այսինքն, առանց հակառակելու թողուց քաղքին բոլոր արևմտեան կողմը, որ Պադինեօլի կատարներէն սկսելով՝ Վօժիռառի կատարները կը հասնի, Ֆօպուռ Սէնդ Օնոռէէն, Շանդ Էլիզէէն և Օդէլ տէղ Լանվալտէն անցնելով:

Կէսօրուան դէմ, ինչպէս դիւթութեամբ, այն մասն որուն մէջ Վիճակը կ'ուզէր պատերազմիլ, պատնէշներով ծածկուեցաւ:

Յաջորդ օրուան (23) առտուն ժամը չորսին, բուն պատնիշաց պատերազմը սկսուեցաւ: Զինուորք մեծ եռանդեամբ անոնց վրայ կը յարձակէին:

Այս զինուորներն ըստ մեծի մասին գերութեանէն դարձած կայսերութեան հին զօրականք էին, ոստիկանութեան զինուորք, ծովային հետեակք, Ափրիկէի որսորդք—էսպէս հզօր գունդք—որոնց երկմտելու երկիւղն իսկ վերուցած էին, մահ սպառնալով անոնց որ ետ քաշուելու համարձակէին: Իսկ սպայք միշտ արիւարար առջևէն կը վազէին:

Կէսօրուան դէմ բոլոր դաշնակիցք պատնիշաց ետևը քաշուած էին: Երկուքին ատենները թնդանօթը սկսաւ գոչել, և այնպէս կարելի եղաւ ըմբռնել թէ ուր տեղ կռիւը աւելի սաստկաբար կ'ըլլուէր:

Զարհուրելի էր կռիւը 'ի Ռիւ տիւ Պադ, 'ի Ռիւ Ռուայալ, Պոնգուտ հրապարակին գիմացը, և շրջապատի երկաթուղոյն այն տեղ՝ որ Սէնդ Ուանի դըռ-

նէն Սէն Տընիի դուռը կ'երթայ, որ կողմէն ալ յետուստ զՄոնմաուդուր պատած էին. դաշնակիցք թըշնամեաց յառաջ եկած ժամանակը կատաղաբար և շտապաւ սկսեր էին նոյն տեղն ամրացնել: Եւ սակայն ամեն մեծք բաց էին թշնամեաց առջին, որովհետեւ դաշնակիցք քաղքին կեդրոնը կը ժողովէին, որ հզօր պատնէշներու ցանցէ մը շրջապատած էր:

Սյն ատեն ահարկու թնդանօթից, միդուայլէօզներու գնտակաց ահարկու հեղեղ մը սկսաւ պատնիշաց և այն տանց վրայ անձրևել, որոնց մէջէն դաշնակիցք կը կռուէին: Սյդ բանը մինչև ժամը հինգ շարունակեց, ուրիշ տեղուանք նաև աւելի ալ ուշ: Յետոյ թնդանօթից թնդիւնը հանդարտեցաւ և սկսաւ հրացանից բոմբիւնը: Կարծես թէ հրկիզեալ անտառի մը ճայթուիչ շառաչն էր, որուն տերևք դեռ ևս չորցած չեն: Ռմբկէնք զդաշնակիցս ջարդելով բռնադատեցին պատսպարած տուներէն փախչելու. անկէ տուները բռնկեցան: Հրացանից կրակը հալածական տարաւ բոլոր այն մարդիկ, որ խորտակած և տակնուվրայ եղած պատնիշին ետեւը, դեռ ևս անյող դողդէցած, զինուորաց կրակին կը պատասխանէին: Անկէ ետեւ սլաքով յարձակման ձեռք զարկին:

Դաշնակիցք այն տեղը թողլով հեռագոյն ողջ մընացած պատնիշին ետեւը քաշուեցան: Անոնք որ վիրաւոր կամ գերի զօրաց ձեռքը ինկան, անմիջապէս հրացանով սպաննուեցան: Ներքին պաշտօնարանին գաւիթը երկու մեծ սայլեր տեսնուեցան, լի այն պահանջողաց դիակներով, զորոնք զօրքը գերած էր կամ Կոլնէլի փողոցին պզտի պատնիշին ետեւը վիրաւորած գտած էր: Մէկու մըն ալ կէանքը չնորհեցին:

Մայիսի 23ին, իրիկուան ժամը 8ին, կռուողաց դիրքը հետեւեալն էր. զօրքը քաղքին բոլոր հարաւային արևմտեան և հիւսիսային արևմտեան մասը բռնած էին, Վոթիուաւէն ցՄոնմաուդուր, բաց 'ի մէկ

քանի մանր տեղերէ, որոնք մասամբ առած էին, և ուրիշ տեղիք դարձեալ ուր կռիւը սաստկաբար կը վարէր. դաշնակիցք դեռ ևս 'ի Ռիւ տիւ Պագ կը գտնուէին, հրետաձգութեան թանգարանը, համարակալութեան պաշտօնարանը, 'ի Վիլլըուի, 'ի Լուվուր, 'ի Բալէ Ռուայալ, Մոնմաուդուր արևելեան մասը, և քաղքին մնացած մասին մէջ, եթէ կեդրոնը և եթէ բարձունքը, հարաւային արևելեան կողմէն մինչև հիւսիսային արևելեան կողմը, — Բարիզու երկու երկրորդը, հազարաւոր պատնէշներով շրջափակեալ: Մեծ յամառութեամբ կը վարէին եթէ յարձակողք և եթէ պաշտպանողք: Բաւական է ըսել որ Կոլնէլի փողոցը, ներքին պաշտօնարանին առջևը շինուած պզտի պատնէշն առնելու համար, հարկ եղաւ 23ին առտուան ժամը իննէն, մինչև իրիկուան ութը կռուիլ:

Պիշերը վրայ հասաւ:

Նոր զինուորաց հատուածներ կռուին տեղը հասան, զորոնք ժողովուրդը խանութներէն ու պատուհաններէն ծափ զարնելով կ'ողջունէր:

Նոյն իրիկուան ժամը 9ին տիւ Պագ փողոցին յարձակումը սկսուեցաւ: Սյս փողոցին ծայրը որ 'ի Սէվուր կը բացուի, հզօր պատնիշով մը գոցուած էր: Սիսէյ զօրավարին խումբին բաժին մը, 'ի Մոնբառնաս գտնուող երկաթուղւոյն կայարանին տիրելէն ետեւ, այս պատնիշին դէմ քալեց և բոլոր օրը կռուեցաւ, և իրիկուան դէմ յետուստ պատելով տիրեց անոր: Միւս ծայրն որ 'ի Բոն Ռուայալ կը հանէ, տիւ Պագ փողոցը նմանապէս ահագին պատնիշով մը գոցուած էր, և Սէնի աջակողմեան ափէն, Վիլլըուի հարաւային պատշգամբէն կը պաշտպանուէր: Փողոցին մէջ տեղը, ուրիշ երեք պատնիշափակ ապաստանարաններ ալ շինուած էին, բաց 'ի ուրիշ շատ մանրերէ: Սյսպէս ուրեմն միայն տիւ Պագ փողոցն ահեղ կէտ մըն էր, առանց 'ի քնին առնելու բոլոր միւս

արդեւքներն որ հոն հասնելու համար, հարկ էր նախ յաղթուէին:

Կռիւր մինչև առաւօտեան ժամը չորսին տեւեց, երբ այն պատնէշը հրկիզեալ տանց պատերուն կործանելովը խորտակուեցաւ: Զօրքը հրետաձգութեան թանգարանը և փողոցին երկայնքը կը գտնուէին, մինչև համալսարանին փողոցին ելից ծայրը:

Գեռ ևս ֆէլիս անկեան պատնէշը և Լիլլի փողոցին կողմնական պատնէշներն կը մնար առնելու: Սրդէն Դոնսէյլ տ'Էդա և Նաբոլէոնի զինուորանոցը կը հըրկիզէին: Զօրքը կրնար հիմա ուժով դաշնակիցները զարնել, որ'ի Լուվըր, Ֆլոռի պատշգամբը, և 'ի Դիւյլըռի պատսպարած էին, և Բոն Ռուայալի պատնէշն ալ գնդակոծել: Դիւյլըռին արդէն բռնկիլ կը սկսէր:

Ռուայալ փողոցին անկեան պատնէշն ալ բոլորովին զինուորաց ձեռքն էր, զորոնք ծովային պաշտօնատան գոնապանը Շանզ Էլիզէէն առնելով, Պուաօի տ'Անկլա փողոցէն, տնէ տուն, առաջնորդելով, ցցաշէն պատնիշին ետեւը հաներ էր: Երկու հարիւր դաշնակիցք, ծովային պաշտօնատունը յանկարծակիի բռնուելով, մինչդեռ համարակալութեան պաշտօնատունը անցնելու վրայ էին, բոլորը գաւթին մէջ հրացանով սպաննուեցան: Ամենքը Մաքսէյի գր երգելով աներկիւղ մեռան:

Նմանօրինակ մեռած էին նաև անոնք որ 'ի Բառք Մոնսօ բռնուեցան: Մասն մասն բաժնուած, անոնք որ սպաննուածներուն տեղը կը յաջորդէին, ցատքելով ինկածներուն դիականց վրայէն կ'անցնէին, և աբիաբար երգելով կուրծքերնին կը տնկէին զօրաց հրացաններուն առջին: Հարուածք կ'արձրկուին, մարմինք գետինը կը փռուէին և այլք զուարթութեամբ անոնց տեղը կը յաջորդէին:

Մայիսի 24ին առաւօտը ժամը չորսին, Դոնգոռտ հրապարակը ամբողջ զօրաց ձեռքն էր, և Ռուայալ

ու Ռիվոլի փողոցներն ալ բաց էին առջևնուն: Սակայն անկեց անդին յառաջել չէին համարձակեր, վասն զի համարակալութեան պաշտօնարանը, Դիւյլըռին, Բալէ Ռուայալը, Լուվըր կ'այրէին, և Դիւյլըռի պարտէզն ալ խորհրդաւոր կերպարանք մը կը բերէր, որով չէին գիտեր թէ ինչ բանի կամ որով դէմ կ'երթային:

Հրացանաձգութիւնը ահարկու էին ֆէլից վրայ, և Բարիզու ներսը, և Սէնի աջ կողմի գետափին ու պուլվարաց միջոցին մէջ տեղ:

Բասնուչորսին կէսօրը դեռ ևս ապստամբաց ձեռքն էր Բարիզու բոլոր հարաւային արևելեան մասը, որ Սէն Սիլվիոսի հրապարակէն իջնելով, Պոնաբարգի փողոցէն, Լուվըն, Ռիշլիէօ և Լաֆայէզ փողոցներուն մէջէն, դէպ 'ի Մոնմաուգուի բլուրները կ'ելլեցուի:

Յանկարծ Լիլ փողոցին մէջ, Պօնի ու Պագի փողոցաց մէջ տեղ շինուած պատնիշին առմանը համար եղած ահարկու հրացանաձգութեանց բոմբիւնը կը լսուի, և տանց հրդեհը կը տեսնուի, որ զարհուրելի շառաւիմամբ կը կործանին:

Նոյն այն տեղը Տուէ զօրավարին բաժինք, Շօսէ տ'Անդէնը, Երրորդութեան ժամը, Տուօ փողոցին թաղապետութեան տեղին, առնելէն ետեւ, Մոնմաուգուի և Սէն Մաուգէնի պուլվարաց պատնէշներուն վրայ կը յարձրկի: Սէն Մաուգէնի թատրը, որ դաշնակցաց ձեռքն էր, կը բռնկի, և անկարելի կ'ըլլայ այն ահաբիւն պատնէշը պաշտպանելու:

Նոյն այն ժամուն Վինուա զօրավարին սիւները, այն պզտի փողոցաց Լաբիւրինթոսէն յառաջելով, որ Բալէ Ռուայալի ու Հալի մէջտեղի միջոցին մէջ կը դրտնուին, դէպ 'ի Օդէլ տը Վիլ կը քալեն, ուր տեղ իրենց հետ երթալու միանալու է նաև Սիսէյ զօրավարին խումբը, որ 'ի Ֆոպուս Սէն Ժէոմէն և Լադէն թաղը կը կուռի:

Յանկարծ Լուսանապուռի վառօդանոցը կը բռնկի, և հետը մէկտեղ բոլոր վալէն փողոցը օդը կը հանէ, ամեն շնչաւոր էակ՝ ողջ ողջ աւերակաց տակը թաղելով:

Ժամը երկուքին Գուռա Ռուժ տեղւոյն կռիւը կը սկսի, և ժամը չորսին ահաւոր դրիցը վրայ կը յարձուկին, որուն կեդրոնը՝ Սէն Սիւլբիսի եկեղեցին է. գիշերը միայն կարելի կ'ըլլայ այս տեղւոյն ալ տիրել:

Գաշնակիցը ոստիկանութեան տեղւոյն կրակ տուին: Գոնսիէնժընի բանտարգելոց բանտին դռները բացուեցան. սակայն կռուողաց գնտակներուն կարկտին մէջ բռնուելով, բանտարկեալներէն շատը սպաննուեցան: Արդարութեան պալատը բռնկեցաւ, գուցէ զինուորաց կրակը բռնկեցուցած ըլլայ:

Օդէլ տը Վիլի ժամը հասած էր:

Արդէն թնդանութը զայն ամեն կողմէն կը սկսէր զարնել. քէնէրէն, Ռիվոլիի փողոցէն, կամուրջներէն, և կեդրոնական Հալը հանող լայն ճամբաներէն: Բոլոր այն դաշնակիցը որ առջի երկու օրերը պատնիշաց կռիւներէն ազատած էին, հոս տեղ կեդրոնացած էին, և հրապարակին շրջակայ տունները, հրապարակ կը հանող փողոցաց տուններուն մէջ պատսպարած էին:

Այլնիւ Վիլիուառ, Բէի, Ռիվոլիի փողոցը և ուրիշ տեղ գտնուող պատնէշք, թնդանութներով ու միդալյէօյներով զինեալ էին: Պատնիշափակ բանակեալ մըն էր, որուն մուտքը ամեն տեսակ արդելքներով խափանեալ էր:

Միայն թնդանութը կարող էին հոն հաւաքուած բարոյական ու նիւթական զօրութիւնը ջնջել:

Եւ թնդանութից կրակն իսկ գործածուեցաւ:

Թնդանութը նախ սկսան այն քաղաքական տեղւոյն գիմնացի ու կողմնակի տունները զնդակոծելով անընտելի ընել, ապա նոյն իսկ Օդէլ տը Վիլի և ա-

նոր ետեւի կողմը եկող զինուորանոցն ալ գնդակոծեցին: Երբ կրակին բոցը զգաշնակիցս այն տեղերուն մերձակայութեանէն մերժեց, և երբ Օդէլ տը Վիլի կը սկսէր այրիլ, զօրքը յարձակման ձեռք զարկաւ: Ժամը իննին մօտ էր:

Ապստամբը տեղը թողէն յառաջ, որ Օդէլ տը Վիլի գետնափոր ճամբաներէն և Լուալեաց ապահով անցքերէն ո՛ր գիտէ գէպ ուր ելլեն, շատ տեղերու կրակ տուին: Ժամանակի պէտք ունէին անանկ նեղ ու մութ ճամբաներուն մէջէն փախչելու համար, և միայն կրակը կրնար իրենց այն ժամանակը շնորհել: Ապստամբաց նահանջը պատրուակեցաւ ցրիւ հրաձգեաց շարքի մը, որ գրեթէ ժամ մը ամբողջ անանկ կարծել տուին, ինչպէս թէ հրապարակին մէջ զօրաց բազմութիւն մը գտնուէր: Եւ ասոնք— յիսունի չափ— կռուին տեղը յետինք մնացած գտնուելով, մէկէն հրացանով սպաննուեցան:

Ժամը իննուկիսուն յարձակման ձեռք զարկին, կրակի ու բոցի յորձանքի մը մէջէն անցնելով, որ պատուհաններուն մէջէն դուրս կը ժայթքէր: Ալ կռիւը մարդոց հետ չէր: Բան մը ազատել կարելի չէր. Օդէլ տը Վիլի, Լուալ զինուորանոցը, շրջակայ տունք, ամենքն առ հասարակ հրաբուլի մը կը նմանէին, որ զհարիւր կը զարհուրեցընէր, վրայէն կրակէ երկինք մը տարածելով:

Մայիսի 28ին Սիսէյ զօրավարին բաժինք, կատաղի կռուէ մը ետքը Բանթէօնը առին, Լուսանապուռի թաղը մտան, Սէն Ժաքի պուլվարէն վար ինջան մինչև գետը և Օդէլ Տիէօ, սակայն բռնադատուեցան Մոնփ փողոցը դադարիլ, ուր կատաղի ջարդ մը դիպաւ: Կլափիէօը, Սէն Մառսէլ թաղը, Մուֆդառ փողոցը, տնկաբանական պարտիզին մերձակայքը անկարելի էր թափանցել:

Կեդրոնը՝ Շադօ տ'Օի գիւրքը և Բուէնս Լօժէօն զի-

նուորանոցը մեծ խոչընդոտն պատճառեցին: Այն տեղերը դաշնակիցք մեծ բազմութեամբ թնդանօթներ զետեղած էին, և բազմաթիւ տեղերէ գնտակ կը թափէին, բոլոր օրը կուռեցան: Սակայն 25ին իրիկունը բանակը յառաջադիմեր էր, և այն սիւնք որ ճակատի կողմէն ու կողմնակի կը կուռէին, կը սպասէին որ միւս սիւնք որ Սէնդ Անդուանի փողոցներէն յառաջ դալու հետ էին, ապստամբաց ետեւէն պատէին: Արդ այս գործը միայն գիշերը կրնար յաջողի:

Մայիսի 25ին իրիկունը երկինքը դեռ ևս ուրիշ անհուն հրդեհէ մը կարմըրցած էր, առատութեան ամբարք կ'այրէին որ ցորեկուրնէն 'ի վեր բռնկած էին: Ա'րսուէր թէ Աշխարհարկակ հրդեհարկոչք առնոց կրակ տուած ըլլային. և նշան մըն էր թէ այս տեղ կուռ եղած էր, և զօրքն որ առջի իրիկունը Օդէլ տը Վիլ առած էր, առաւօտը քէկրէն առաջ կու գար, և ետեւէն կամ կողմնակի Պասգիլ ելլելու կ'երթար:

Մի և նոյն ատեն մեծափորոք հրետանիք կը զետեղուէին 'ի Մոնմաուդուր և դաշնակցաց պիւշո Շոմմնի, Բէռ լաշէզի և ուրիշ տեղեաց դիրքերը, որ Պէլլիլ Վիլէդ և Շաբէլ պատնիշափակ թաղերուն մէջ էին, գնդակոծել կը սկսէին: Այն տեղը բոլոր Բարիզու վրայ կիշխէ, և թնդանօթն որ 36 ժամ շարունակ այն տեղէն թնդալու չդադարեցաւ, հարկ է որ գործը շատ պարզած և ամենայն դիմակալութիւն կոտրած ըլլայ: Թշուառ այն անմեղ բնակիչք որ երկու թշնամեաց կրակին մէջ լմբւում կը գտնուէին առանց փախստեան միջոց ունենալու:

Մայիսի 25-26 գիշերը ծանր յառաջ քալեց զօրքը: Դաշնակիցք զարնուելով, ջարդուելով ետ կը քաշուէին, միշտ յուսահատաբար կուռելով:

Յուսահատական գործ ալ կ'ընէին, անօրէն գործոց ձեռք զարնելով, ինչպէս Գիլլոուիին և Բարիզու ուրիշ հասարակաց շէնքերուն կրակ տալով:

Գիշերը քայլ մը յառաջ գնացին, սակայն ոչ շատ: Այլ շատ մեծ եղաւ այն հրդեհն որ 26ին իրիկունը, ինչպէս ահագին հիւսիսայգ մը, Բարիզու երկինքը ծածկեց: 24ին իրիկուան բոլոր հրդեհները մէկէն այնչափ ընդարձակ և չարագուշակ լոյս չարձրկեցին որչափ 26ին հրդեհը: Անոր անդրադարձուցած լուսովը վեց կամ եօթը հազարամեղր հեռաւորութեանէն կարելի էր կարդալ: Վիլէզի ընդհանուր համբարանոցք էին որ կ'այրէին:

Յուսահատ կուռ դեռ ևս քանի մը օր կատաղաբար շարունակեց:

Մայիսի 27-28ին գիշերը, 28ին օրը և հետեւեալ գիշերն ալ կուռելով, վերջապէս դաշնակիցք բոլորութիւն յաղթահարեցան: Բանակին չորս խումբք դէպ 'ի արեւելեան և հիւսիսային արեւելեան կողմը խոտրեցան, ուր քաշուած էին Վիլմիլին վերջին վաշտերը: Այլեւտեան լեւն այս անգամ առասպելով մը զենքն կէց չեղաւ, այլ ընդհակառակն միգուայէն շանթահար բեկաւ: Լատմիւով զօրավարին խումբը Մոնմաուդուր բարձանց վրայէն դէպ 'ի Վիլէդ ու Շաբէլ յառաջ քալեց, և հիւսիսային կողմէն պատեց զանոնք: Սիսէի խումբը նոյն վախճանաւ հարաւէն ու հարաւային արեւմտեան կողմէն, ու Պէուսիէն և Շառոնէն յառաջ քալեց, և աջ կողմէն Վինուայի խումբին ու ձախ կողմէն Տուէի խումբին ձեռք տուաւ, որ Մէնիլմոնդանէն ու Պէլլիլէն յառաջ կը քալէին: Պիւդ Շոմմնի դիրքը, ինչպէս ըրած էին 'ի Մոնմաուդուր, ետեանց պատեցին, ուր պաշտպանութեան գործ մը շնուած չկար: Գլենշան բաժինը, Սպադուառի և Ուոգ ջրանցքին սաստիկ դիմակալութեանը յաղթէն ետեւ, Լատմիւովի խումբին հետ միացաւ, և միաբան երկու կողմէն Պիւդ Շոմմնի վրայ յարձրկեցան և անոր դիմակալութիւնը խորտակե-

Յին: Վինուա խումբին Պուլա և Ֆառոն բաժինը ալ,
Բէռ Լաշէզ գերեզմանոցին տիրեցին:

Սէն Մարգէն ջրանցքին վրայ կռուի մը յաղթելէն
ետեւ, Տուէի խումբը դէպ 'ի Պասգիլ յառաջեց և
Վինուայի խումբին գործակից եղաւ: Յետոյ Վինուայի
և Տուէի խումբերն Ֆոպուռ Սէնդ Սնդուանի պատ-
նէշները խորտակելէն ետեւ, Սիսէյի խումբին հետ
միացած 'ի Բլաս տիւ Դուոն, դէպ 'ի Պէլլիլի բար-
ձունքը յառաջ գնացին, ուր 28ին կռիւը և նոյն գի-
շերուան գնդակոծումը տեղի ունեցաւ: Բոլոր Վի-
նուայի և Տուէի խումբերը, և Սիսէի խումբին մաս
մը, կռուին մասնակից եղան, մինչդեռ Լատմիուլի
խումբը, Պիւզ Ծոմոնի վրայ յարձակելով, չէր թողուր
որ դաշնակիցը իրենց ընկերներուն օգնութեան թշն-
անութ զրկեն: Վաթսուն հազար մարդ, ըստ վկայելոյ
Թիէնի, գործակից եղան Վիճակին յետին վաշտերը,
միգուայլի հեղեղի մը տակ ջախջախելու: Նրբեք քա-
ղաքական համոզում մը կամ կրօնական կարծիք մը
այսպիսի յոսսահատ կատաղութեամբ պաշտպանուած
չէ: Կռիւը քսանուչորս ժամահաւոր սաստիկութեամբ
մը շարունակեց: Թնդանութիւն, երկու կողմէն ալ իբր
էականապէս աւերիչ գործի գործածուեցան, 'ի մեծ
թշուառութիւն այն անմեղ ժողովրդեան, որ երկու
կողմի թնդանութիւն հարուածներուն ենթակայ գլտ-
նուեցաւ: Հարկ էր յաղթել. հարկ էր կենաց պահ-
պանութեանը համար կռուիլ: «Տոյժն ինչ ալ ըլլայ՝
յաղթենք» կ'ըսէին զօրավարը: «Մենք կորսուելէն
ետքը՝ թող ջրհեղեղն ըլլայ» կը կանչէին դաշնա-
կիցք: Եւ այնպիսի ոգւով կռուեցան:

Մայիսի 28ին առաւօտը Մոնմաուդը՝ Պէլլիլի և
Վիլլէզի դիրքերը գնդակոծելէն դադարեցաւ: Կէս-
օրուան դէմ հրադիմուց կրակը լռեց: Պոնէ հեռուէն
ալ ոչ հրացանի և ոչ թնդանութի ձայն լսուեցաւ:
Սակայն յաջորդ գիշերը միայն զօրքը կարող եղաւ

ապստամբաց յետին ապաստանարանաց ալ տիրե-
լու:

Մայիսի 29ին առաւօտը վերջին կարմիր դրօշը Պէլ-
լիլի բարձանց վրայ ծածանելէն դադարեցաւ: Այն ա-
հաւոր կռիւը ութ օր շարունակ տեւեց Բարիզու մէջ:

Վիճակին վարչութեան ատելի գործերէն մէկն ալ
անմեղ մարդոց կոտորածը եղաւ. որ և միշտ պատ-
մութեան մէջ ամենէն զզուելի յիշատակներէն մէկը
մնալու է: Պազանացեալ դաշնակիցը իրենց ձախոր-
դութեանց վրէժը չկարենալով թշնամիներէն առ-
նուլ, բոլոր իրենց կատաղութեան թոյնը, իբր պա-
տանդ պահուած մարդոց վրայ թափեցին: Այսպէս
89ին զարհուրանաց ժամանակին ջարդերը դարձեալ
երկրորդ անգամ կրկնուեցան, և շատ անմեղ արիւն
թափեցաւ բանտից մէջ: Ապստամբը իրենց հարուա-
ծոց մասնաւոր նպատակ զբահանայս ըրած էին, ո-
րոնցմէ շատք կոտորեցան: Այլ չենք կրնար մասնա-
ւորապէս անունով չիշել զՏաուպուա, Բարիզու ար-
քեպիսկոպոսը, որ 'ի Մազաս միշտ բանտարկեալ,
Ապպէ Տրիէնի աւազերիցուն և ուրիշ քահանայից
հետ մէկտեղ ապստամբաց հրացանից հարուածներէն
սպաննուեցան: Նաև աշխարհականներէն ալ շատ ա-
կանաւոր մարդիկ ինկան:

Եղբայրասպան զարհուրելի կռուին և անգութ-
ջարդին դադարելով, Բարիզեցիք մէյմը իրենց չորս
դին նայեցան. աւանդ, իրենց ամենէն գեղեցիկ շէն-
քերն կործանած կամ փնտսուած էին: Գիւլլոթին
պալատը, Բալէ Ռուայալը, Սէնդ Էօսդաշ շքեղ ե-
կեղեցին, Համարակալութեան, Տէրութեան խորհրդ-
դին, Հաշուոց, Լեգէոնի շքանշանին, Աւանդից ար-
կեղ, Արդարութեան, Պաւառապետութեան պա-
լատները, Քաղաքական պալատը, և ուրիշ շատ յի-
շատակարարնք, որոնցմով շքեղազարդեալ էր Բարիզ,
և անոր բնակչաց պարծանք էին, փճացեր էին:

ինչպիսի ահեղ դատ: Իցիւ թէ այն աւերակներէն, որ քաղաքական կռուին միշտ տխուր յիշատակ պիտոր մնան, ամենուն համար հաշտարար զիջողութեան և իմաստութեան խօսքեր յառնէին:

Հանդերձ օտարին հետ ըրած պատերազմին փաստներովը, հանդերձ եղբայրասպան կռուին ալ աւելի չարագուշակ ձախորդութիւններովը, Վաղղիա դեռ ևս այնչափ զօրութեան և աշխուժի տարերք կը բռնականակէ յինքեան, որ քիչ ատենէն կարող է դարձեալ նոր կեանք զգենուլ, և նորէն այն թագաւ պըսակիլ, որ այնչափ զօրաւոր հանձարք, այնչափ վսեմ միտք, այնչափ արի և մեծամեծն որդիք իրեն բոլորեցին: Այո, Վաղղիա կրնայ դարձեալ հզօր ու զարմանալի ըլլալ, ինչպէս յառաջ սակայն մէկ պայմանաւ միայն. բաւական է որ ամենայն կուսակցութիւնք որ իր մէջը կեցած կը յուզին ու մէկմէկու կը հակառակին, մէկ կուսակցութեան փոխուն, մէկ գրօշի տակ. և մէկ ըլլայ ամենուն իղձը. այն է հայրենեաց լաւութիւնը: Այն ատեն պատերազմական սնամառութիւնը մէկդի դրած, և զէնքով տիրապետել ուղելու չափազանց իղձը թողած, աշխատութեան աղնուական ու սուր խրախուսից ձեռք պիտոր զարնէ, և գիտութեամբ, արհեստիւք ու ճարտարութեամբ բարդաւաճի պիտի: Եւ աշխարհիս ազինք, անոր յեղափոխական յուզմունքներէն ոչ ևս վրդովեալք, և անշիթութք այլ ևս անոր սպառնական խրոխտ պատրաստութիւններէն, զինքը հետզհետէ աւելի պիտոր սիրեն, ինչպէս բարերար ու սիրելի քոյր մը: Եթէ ճշմարիտ է որ ձախորդութիւնք ոգիքը կ'ամփոքեն ու կ'ուղղեն, Վաղղիոյ ապագայն ալ այսպիսի ըլլալու է:

8 ԱՆ Կ

Պլուխ Ա. Բարիդ	5
— Բ. Գերմանացիք 'ի Բարիդ	45
— Գ. Բարիդ և Ազգային ժողովը	54
— Դ. Յեղափոխութեան նախընթաց դէպք 'ի Բարիդ	42
— Ե. Յեղափոխութիւնը	66
— Զ. Վիճակին յաղթանակը	88
— Է. Վաղղիոյ ժողովը	99
— Ը. Քաղաքական պատերազմը	125
— Թ. Քաղաքական կռուին շարունակութիւնը	141
— Ժ. Վիճակաւորաց կամ Մարտի 18ին յեղափոխութեան վախճանը	158
— ԺԱ. Ապստամբութիւն 'ի զաւառս	165
— ԺԲ. Վիճակը	181
— ԺԳ. Բարիդու հանգամանքները	190
— ԺԴ. Քաղաքական կռուին շարունակութիւնը	210
— ԺԵ. Քաղաքական պատերազմին շարունակութիւնը, ու Բարիդու բոլորակը եղած գործողութիւնները	256
— ԺԶ. Բարիդու ներքին հանգամանքները	248
— ԺԷ. Քաղաքական պատերազմին վերջը և Բարիդու հրկիզումը	264

